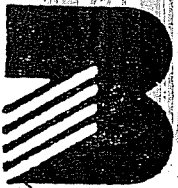

تہذیب و ادب کی علمی پروسی

پہلے پہلے - تہذیب و ادب کی علمی پروسی

1995

شىنجاڭ داشۆەسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1995 - يىللىق 3 - سان (ئومۇمىي 63 - سان)

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشىردىن چىقتى

باش مۇھەررىر: ئەكبەر ھۈسەين
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەييۇم قۇربان

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

Abulcchituran
Yenidogan Mh 41. Sk. No: 7
Daire: 4. Zeytunbomu - IST.

پەسىللىك ژۇرنال

بۇ ساندا

- ..... ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە.....
- 1 ..... قۇجاۋجۇڭ (ئەكبەر ھۈسەين تەرجىمىسى)
- ..... سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا.....
- 19 ..... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن
- 41 ..... ئەھدىبىلىك خىزمىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا..... ئەكبەر ھۈسەين
- 55 ..... يازغۇچى زۇنۇن قادىرى ھەققىدە..... ئازاد سۇلتان
- 70 ..... يېرسوناز ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى..... ئابدۇللا مۇھەممىدى
- ..... ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى
- 79 ..... ھېكىم زۇنۇن
- 82 ..... زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش توغرىسىدا..... كۈليا
- ..... بەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا
- 87 ..... رىشات مۇسەن
- 91 ..... نەمۇرىي تۆلەمنىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا..... گۈلباھار نىياز
- 96 ..... تەڭمىس خۇلاشنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلىشى توغرىسىدا..... ھەسەنجان تۈردى
- ..... بالدۇر نىكاھلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى.....
- 102 ..... ھەمرا مۇھەممەت
- 106 ..... ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا..... ئەھمەد سۇلايمان
- 114 ..... ئوغۇز داستاندا تىلغا ئېلىنغان «قىغات» توغرىسىدا..... تۇرسۇن ھۇشۇر
- 117 ..... ئىدىقۇت ئۇيغۇر مائارىپى توغرىسىدا..... چىمەن نەجمىدىن
- 123 ..... لۇغەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا..... رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا
- 133 ..... خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا..... ۋاڭ سۈمبىي
- ..... تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى
- 138 ..... زەيتۇنە توختى
- 142 ..... دۇنيادىكى مىللەتلەر..... ئۆمەر موللا

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1995年第3期

(总第63期)

目 录

- 关于经济法制观念的几个问题 ..... 傅昭中 (阿克拜尔·侯赛因译)
- 论粟特及其文化后继者 ..... 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明
- 论编辑工作的几个问题 ..... 阿克拜尔·侯赛因
- 论祖农·卡德尔 ..... 阿扎提·苏里唐
- 人物形象理论的发展 ..... 阿布都拉·穆罕默德
- 合作和对外开放是发展社会主义市场经济的根本途径 ..... 阿克木·祖农
- 论现代企业制度的确立 ..... 库里亚
- 论制定和完善地方经济法规的必要性 ..... 热夏提·莫敏
- 关于行政赔偿的几个问题 ..... 古丽巴哈尔·尼亚孜
- 二难推理在司法实践中的应用 ..... 艾山江·图尔迪
- 早婚的诱发因素及其预防措施 ..... 艾姆拉·穆罕默德
- 维吾尔族蓄发辫的习俗探源 ..... 艾赫迈德·苏莱曼
- 论《乌古斯传》中提及的 Qi'at ..... 图尔逊·吾守尔
- 论高昌回鹘的教育 ..... 齐曼·乃吉姆丁
- 词典及其意义 ..... 热外都拉·艾木杜拉
- 关于提高汉语教学质量之我见 ..... 王素梅
- 论唐朝律令及其在中国法制史上的地位 ..... 再伊彤·托乎提
- 世界的民族 ..... 乌买尔·毛拉

ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا

فۇجاۋجۇڭ

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا، ئېلىمىزدە قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى يېڭىلاشتا، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىلگىرىكى سىياسىي قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە بۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بىر مەركەز بولۇشى كېرەك. بۇ ماقالىدە، مۇشۇ مەركەزنى چۆرىدىگەن ھالدا، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى؛ قانۇننىڭ تۈرگە بۆلۈنۈشىدە ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى بولىدىغانلىقى ھەمدە بۇ ئىككىسى تۈرلۈك ساھەلەردە تۈرلۈك رول ئوينايدىغانلىقى، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقى؛ قانۇن مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى، ھوقۇقنىڭ مەجبۇرىيەتنى ۋە ھوقۇق كۈچىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىملىقىدىن ئىبارەت ئۈچ مەسىلە نۇقتىلىق ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

قائىدىگە سېلىنىدىغان، كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ۋە تىزگىنلىنىدىغان ئىگىلىك، قەتئىي تۈردە قانۇن بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغان ئىگىلىك. پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلە توغرىسىدىكى قارار» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى

مۇشۇ ئەسرنىڭ ئاخىرىغىچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىپ چىقىش ئىسلاھاتىمىزنىڭ يۆنىلىشى ۋە كۈرەش نىشانىمىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قانۇن ۋاسىتىسى بىلەن باشقۇرۇشنى قەدەرلەش بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. ھەرقانداق ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكى - قانۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدىغان، قانۇن تەرىپىدىن

تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشلىرىنى مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق قىلىپلاشتۇرۇش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك. قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش بىلەن قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشنى، ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. ① دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان ئىگىلىك بولۇشى كېرەك.

قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان ئىگىلىكنى بەرپا قىلىشتا ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى بىلەن باشقۇرۇشقا دائىر نەزەرىيە ۋە ئىدىيىنىڭ باشلامچىلىقى بولۇشى كېرەك. ئېلىمىز دە ئەنئەنىۋى قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسى، تۈرلۈك سەۋەبلەر ھەم تەسىرلەر تۈپەيلىدىن، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر بېكىتىلىشى ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە ۋە تۈپ - ئاساسىدىن چىقىپ كېتەلمىدى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا، قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسىنى يېڭىلاشتا مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدىغان ئىنتايىن مول مەزمۇنلار بار. لېكىن، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىلگىرىكى سىياسىي قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە بۇرۇلۇش قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى يېڭىلاشنىڭ مەركىزى قىلىنىشى كېرەك. بۇ ماقالىدە، ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە ئۈستىدىلا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

1. قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنى تونۇشىمىزداكى چۈشەنچىنى نوقۇل سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر ۋە مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋىتى دائىرىسىدىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كېڭەيتىش

كېرەك.

قانۇن — «ھۆكۈمران سىنىپ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى»، «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق قورالى» دېگەن نۇقتىئىنەزەر ماركسىزىملىق قانۇنشۇناسلىقتىكى ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەردۇر. بۇ نۇقتىئىنەزەر ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يەنە دەۋر تامىقى بېسىلغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ماركس ياشىغان دەۋردە، ماركسىزىمنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى كاپىتالىزمنىڭ ئورنىنى سوتسىيالىزم ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ تارىخىي ھۆقەرەرلىكىنى تەتقىق قىلىپ، پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى نەزەرىيەۋى ئاساس بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، «ھۆكۈمران سىنىپ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى»، «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق قورالى» دېگەن نۇقتىئىنەزەر قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنى بۇرژۇئا قانۇنىنىڭ سىنىپىي مەزمۇنىنى ئېچىپ تاشلاش يۈزىدىن ئىزاھلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغاچقا، ئۇ قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنى تېخى تولۇق ئېچىپ بېرەلمىگەن. ماركسىزىمنىڭ پۈتۈن ئىلمىي سىستېمىسى ۋە پۈتۈن تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تۈپ پرىنسىپى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيىسى ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. دېڭ شياۋپىڭ: «ماركسىزم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ» ②، «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ماركسىزىمنىڭ تۈپ پرىنسىپى» ③ دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىگەن. لېنىنمۇ: «ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، ئاخىرقى ھېسابتا، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلبىسىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي نەرسە»، «كوممۇنىزم ئىلغار تېخنىكىدىن پايدىلانغان، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاڭلىق بىرلەشكەن ئىشچىلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، كاپىتالىزمدىكىدىنمۇ يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىدىن ئىبارەت» ④ دەپ قارىغان. ماركسىزىمنىڭ تۈپ پرىنسىپىنى ئاساس قىلغاندا، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە

رولى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىككى تۈپ ئىدىيىسى تارىخىي ھاياتى كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ئېھتىياجى ھەممىدىن بەك تۈرتكە بولغان. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇم بىر باسقۇچتا، مۇنداق بىر خىل ئېھتىياج تۇغۇلغانكى، ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئىشنى بىر ئورتاق قائىدىگە يىغىنچاقلاپ، شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە بويسۇنىدىغان قىلىشقا توغرا كەلگەن. بۇ قائىدە ئاۋۋال ئۆرپ-ئادەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن، كېيىن بولسا قانۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن.» ⑤ دېمەك، قانۇننىڭ ئاساسىي رولى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەشۋىش ئارقىلىق — «ئامال قىلىپ شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتىگە بويسۇندۇرۇش» يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ مۇرەسسەسىزلىكى تۈپەيلىدىن، غەلبە قازانغان ۋە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغان ھۆكۈمران سىنىپ دۆلەت ئارقىلىق تۈزۈپ چىققان قانۇن ھەققىدە «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش» تىن ئىبارەت مۇھىم رولغا ئىگە، لېكىن بۇنداق رول ھەرگىز ئاساسىي رول ئەمەس، بولۇپمۇ بىردىنبىر رول ئەمەس. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى شۇكى، «سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھەممە جايدا مەلۇم ئىجتىمائىي رولنى ئىش يۈزىدە

كۆرسىتىشنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە كېلىمىسى سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىجتىمائىي رولنى ئىش يۈزىدە كۆرسەتكەن چاغدىلا، ئاندىن داۋاملاشايدۇ». ⑥ قەدىمكى ۋە ھازىرقى تارىخقا ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھەر قانداق دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى ئۇزاق مۇددەت خاراب ھالەتتە تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىغا چېكىنىپ، ئەلنى ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى مۇشۇلدا قالدىغان بولسا، ھۆكۈمران سىنىپ تۈزگەن قانۇنلار ھەر قانچە مۇكەممەل، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھەر قانچە مۇستەھكەم بولسىمۇ، ئۇنداق دۆلەت ئاخىر ھالەتكە بولۇپ تۈگىشىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، قانۇننىڭ رولى جەھەتتە مۇنداق ئىككى نىسبەتنى بۇزۇپ تاشلاش كېرەك: بۇنىڭ بىرى — ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىش پەقەت ئىنىفىلىپ ئارقىلىقلا، دىكتاتورىدا ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدۇ. «دىكتاتورىدا — زورلۇققا بىۋاسىتە تايىنىدىغان ۋە ھەر قانداق قانۇننىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىمايدىغان ھاكىمىيەت»؛ ⑦ ئىنىفىلىپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، يېڭى ھاكىمىيەت ئورنىتىلغان چاغدىلا، ئاندىن ھۆكۈمران سىنىپ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قانۇن ئارقىلىق ئورنىتىدۇ ۋە قوغدايدۇ، دەپ قارايدىغان تىلەمات. بۇ ئومۇمىي ئەھۋالغا باب كېلىدۇ، لېكىن شەيخىلەر ئومۇمىي ئاساستا سامان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. قانۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش رولى بار. چۇڭگونىڭ قۇللۇق جەمئىيەتتىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئۆتۈش مەزگىلىدىكى «شاڭ ياننىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى» نىڭ ئاساسىي رولى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەشۋىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولغان. شۇ قېتىمقى قانۇن ئۆزگەرتىش چىن خاندانلىقىنىڭ چۇڭگونىسى

بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئوداللىق تۈزۈمدىكى دۆلەت قۇرۇشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن. ياپونىيىدە مىڭچى يىلىدا ئېلىپ بېرىلغان يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى قانۇن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق فېئوداللىق تۈزۈمگە ئۆتۈشتەك سۈپەت ئۆزگەرتىشنى ئىشقا ئاشۇرغان. قانۇن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى سىنىپىي كۈرەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىۋاسىتە شەكلى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتتىن ئىبارەت بولغان. زاۋالغا يۈزلەنگەن، چىرىپ كەتكەن دەپ ئاللىقاچان بىشارەت قىلىنغان كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكىدەك مەلۇم ھاياتىي كۈچكە ئىگە ھازىرقى زامان كاپىتالىزىمغا ئايلىنالىشى، ئاساسەن، پەن - تېخنىكىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكتىن بولغان، لېكىن بۇنىڭدا قانۇنچىلىق ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ، كاپىتالىستىك ئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتتا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۈپ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈملىرى قىسمەن تەغىشەلدى. ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك قانۇنچىلىقىدا پۇقرالارنىڭ ئاساسىي سىياسىي ھوقۇقى كېڭەيتىلگەن. ئىشچىلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشقا قاتنىشىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقلىرى كۈچەيتىلگەنلىكى ئۈچۈن، سىنىپىي زىددىيەت پەسكويغا چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىرمۇنچە ئىقتىسادىي قانۇن تارماقلىرى قۇرۇلۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا بولغان باشقۇرۇشى كۈچەيتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، قانۇن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭلا قوغداپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش ياكى قىسمەن ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناپ، ئىشلەپچىقىرىش

كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقى تېخىمۇ دېققەتكە سازاۋەردۇر. يەنە بىرى — قانۇن بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە باغلىنىش يوق، «ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق، بازىنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ۋاسىتىلىك ھالدىلا باغلىنىش ياسايدۇ» ⑧ دەپ قارايدىغان تىلىمات. ئەمەلىيەتتە، قانۇننىڭ تەرەققىياتى بۇ نەزەرىيەۋى ئەندىزىنى ئاللىقاچان بۇزۇپ تاشلىدى. مەسىلەن، ئەمگەك مۇھاپىزىتىگە دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر ئەمگەكچىلەر (ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي ئامىلى) نى مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى؛ تەبىئىي بايلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر بولسا تەبىئىي بايلىقلار (ئەمگەك ئويىنىكتى) نى مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى؛ پەن - تېخنىكا كەشپىياتى ۋە ئىختىراىرىنى مۇكاپاتلاش ياكى مۇھاپىزەت قىلىشقا دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر ئىلغار پەن - تېخنىكا (مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچى) نى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى.

ئۈچىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى بىلەن بىردەك بولۇشى كېرەك. دېڭ شياۋپىڭ: «سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، تېكىسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش» ⑨ دەپ كۆرسىتىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى بۇ ئىلمىي يەكۈن بەش ئاساسىي نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئالدىنقى ئىككى نۇقتىدا سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى، كېيىنكى ئۈچ نۇقتىدا سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ

مەقسىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتىنى كۆپ نۇقتا ۋە كۆپ قاتلام بويىچە تەھلىل قىلىش مۇمكىن، لېكىن ئەڭ يۇقىرى ياكى دائىرىسى ئەڭ كەڭ قاتلام ئىككى جەھەتتىكى مۇئەييەنلىكنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك: ئۇنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»؛ تۈپ مەقسىتى «ئېكسپىلاتات. سىيىنى يوقىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە تۈگىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش. «تۈپ ۋەزىپە تۈپ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندا تۈپ مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، «دەسلەپكى باسقۇچ» دېگەنلىك «تەرەققىي تاپمىغان باسقۇچ» دېگەنلىكتۇر، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي تاپمىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ بۇ تارىخى باسقۇچتىكى مەركىزىي ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەن مەسىلە ئۈستىدە بىز ھەرھالدا ئاز - تولا تونۇشقا ئىگە، بەزى ئەسەرلەردە بۇ ھەقتە بايانلار بار، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ۋەزىپىسى يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىدە بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا. بۇنداق مەسىلىنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ بىلىش جەھەتتىكى ئاساسى سەۋەبى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ مەنىسى ئىنتايىن تار دائىرە بىلەن چەكلەپ قويۇلدى، يەنى بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئىنقىلابنىڭ ئىجتىمائىي فورماتىيىدە بارلىققا كەلتۈرگەن ئۆزگىرىشلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دەپ

قارالدى؛ بۇنىڭدىن باشقا، پرولېتارىيات دىكتاتورىسى نەزەرىيىسىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ بارلىققا كېلىشى پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى ۋە كونا قانۇن سىستېمىسىنى ئۈزۈل-كېسىل پاچاقلاپ تاشلاش ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولۇشى كېرەك، دەپ قارالدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى نەزەرىيەۋى ئالدىنقى شەرتنى ئاساس قىلغاندا، سوتسىيالىستىك قانۇندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش رولىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. دېڭ شياۋپىڭ بۇنداق دوگمىلىق ۋە قاتماللىق تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سەۋەنلىكلەرگە ئېنىق جاۋاب بېرىپ: «ئىنقىلاب ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ، ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ» دېدى ھەم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ بۇنداق ئىككى خىل خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىئوروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ چۈشكۈ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش — بىر ئىنقىلاب. دېمەك، ئىنقىلاب ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئاساسىي ئۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، جۇشقۇن ۋە ھاياتىي كۈچكە تولۇپ تاشقان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى بەرپا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكۈ توغرا كېلىدۇ، بۇ — بىر ئىنقىلاب، دېمەك، ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. ⑩ سوتسىيالىستىك ئىسلاھات سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئەنئەنىۋى مەنىدىكى ئىنقىلابقا ئوخشىمايدۇ. جۇڭگو خەلقى ئۈچ چوڭ تاغنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش

يولدىكى ئىنقىلابتا، قوراللىق كۈرەشنى ئاساسىي شەكىل قىلغان سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت تۈپ ئۇسۇلنى قوللاندى؛ ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇزاققىچە بوغۇپ كەلگەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە سىياسىي تۈزۈلمىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئىسلاھات جەريانىدا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت تۈپ ئۇسۇلنى قوللىنىش كېرەك. دېمەك، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ تۈپ ۋەزىپىسىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

2. قانۇننىڭ نۇرغۇن بۆلۈنۈشىدە ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك، پەرقلىنىدۇرۇشتىن مەقسەت — بۇ ئىككىسىنىڭ تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا تونۇش

ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى كەم دېگەندىمۇ رىم قانۇنىدىن بۇيان ئىزچىل ئېتىراپ قىلىنىپ كەلدى. رىم قانۇنى — «تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى ئالەمشۇمۇل قانۇنى». ① دېمەك، خۇسۇسىي قانۇننىڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىچكى جەھەتتە مۇقەررەر باغلىنىشى بار.

سابق سوۋېت ئىتتىپاقى قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە «سول» چىل ئەنئەنىۋى ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر سوتسىيالىستىك دۆلەتتە ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى مەۋجۇتلۇقىنى ئومۇميۈزلۈك ئىنكار قىلىپ كەلدى ھەمدە بۇنداق پەرقلىنىدۇرۇشنى بۇرژۇئا قانۇنشۇناسلىق تۇقتىنەنەزەرىيىسىنىڭ بەلگىسى دەپ ھېسابلاشتى. ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن تەھلىل قىلغاندا، يۇقىرىقىدەك ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك

ئىككى جەھەتنى سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىقتىسادىي بازىس جەھەتتىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك دۆلەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان بىرلا خىل مۈلۈكچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى، شۇ سەۋەبتىن ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى ئۆز - ئۆزىدىن يوقىلىشى كېرەك، دەپ قارالدى. بۇ — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن چەتلىگەن خىيالىپەرەسلىك. ئېلىمىزنىڭ ئىشكىتى ئېچىۋېتىش - ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىن بۇيانقى ئەمەلىيىتى ئىسپاتلىدىكى، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي تەركىبلەر ھەر خىل بولىدۇ، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى، ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەككە كارخانىلار مۈلۈكچىلىكى، خۇسۇسىي كارخانىلار مۈلۈكچىلىكى، جۇڭگو بىلەن چەت ئەل شېرىكچىلىكى (شېرىكلىشىپ مەبلەغ سېلىش، ھەمكارلىشىش) دىكى كارخانىلار مۈلۈكچىلىكى، چەت ئەل مەبلىغى بىلەن قۇرۇلغان كارخانىلار مۈلۈكچىلىكى ۋە ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىۋاتقان ھەسسىدارلىق - ھەمكارلىق كارخانىلىرى مۈلۈكچىلىكى مەۋجۇت. كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە قانۇنلىرىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بىرلا خىل ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك مەۋجۇت بولۇشى كېرەك دەپ قارايدىغان سۈيىپكىت تەسەۋۋۇر ئويىپكىت ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىنكار قىلىندى. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ ئايرىلىشىغا مۈلۈكچىلىك تۈپ ئاساس بولالمايدۇ. شۇنىڭدەك، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئومۇمىي قانۇن بىلەن

خۇسۇسى قانۇن، ئاساسەن، قۇرۇقلۇق قانۇنى سىستېمىسىدىكى قانۇن - تۈزۈملەردە ئېنىق ئايرىلغان، ئەمما ئۇ ئومۇمىي قانۇن سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەردە ئانچە كەڭ قوللىنىلمىغان.

ئىككىنچى، ئىقتىسادنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمىدىن ئىپتىدائىدا، سوتسىيالىستىك دۆلەتتە يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلدىغان بولغاچقا، بازار ئىگىلىكى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئىقتىسادىي ساھەدىكى بارلىق مەسىلە خۇسۇسى قانۇن دائىرىسىگە ئەمەس، ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ، شۇڭا خۇسۇسىي قانۇننى ئېتىراپ قىلماسلىق لازىم دەپ قارالدى. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئەندىزىگە بولغان تونۇش جەھەتتىكى قاتتىقلىق ئارقىسىدا، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن ئىچكى باغلىنىشى بولغان خۇسۇسىي قانۇننىڭ باراۋەرلىك، ئىختىيارلىق، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش - ھەقىلىق بولۇش، ئادىل رىقابەت قاتارلىق پىرىنسىپى ئىنكار قىلىنىپ، خۇسۇسىي قانۇن مۇناسىۋەتلىرى ئومۇمىي قانۇن ۋاسىتىسى بىلەن تەڭشەلدى، ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەر مەمۇرىي ھوقۇق ۋە مەمۇرىي ۋاسىتىلەر بىلەن بىۋاسىتە ئېلىپ بېرىلدى، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي بايلىقلارنىڭ غايەت زور ئىسراپچىلىقى كېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇغا ئۇچرىدى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تىرىشىپ بەرپا قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بازار ئىگىلىكى قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان خۇسۇسىي قانۇننى ئېتىراپ قىلىش ۋە تەبىق قىلىش ئىلىم جەھەتتىكى مۇھىم مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە.

ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى ئايرىش غەرىبە كەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئايرىش ئۆلچىمى تۈرلۈك ئالىملاردا تۈرلۈكچە بولۇۋاتىدۇ. «ئوكسفورد قانۇن قامۇسى» دىكى

ئىزاھقا ئاساسلانغاندا، «خۇسۇسىي قانۇنغا مۇنداق تەبىر بېرىش مۇمكىن: ئۇ بىر قانۇن سىستېمىسىدىكى پىرىنسىپ ۋە قائىدىلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش پىرىنسىپى ۋە قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭدەك دۆلەت ياكى دۆلەتنىڭ ۋەكالىتچى ئورگانلىرى بىلەن شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، دۆلەت ياكى ئۇنىڭ ۋەكالىتچى ئورگانلىرى دۆلەتنىڭ بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھېچقانداق ئالاھىدە سالاھىيەت ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولمايدۇ». ھالبۇكى «ئومۇمىي قانۇندا دۆلەتنىڭ تەشكىللىك سىياسىي تەشكىلاتلىرى، ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى، ئۇلارنىڭ ۋەكالىتچى ئورگانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، ھەرىكىتى، ھوقۇقى، كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى ۋە جاۋابكارلىقىغا دائىر قائىدە ھەم پىرىنسىپلار بەلگىلەنگەن بولىدۇ، دۆلەتنىڭ ياكى ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكالىتچى ئورگانلىرىنىڭ ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولمىغان ئەھۋالدا شەخسلەر بىلەن باغلىغان ئالاقىسى خۇسۇسىي قانۇن تەرىپىدىن تەڭشەلىدۇ. ئومۇمىي قانۇن قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاساسەن، دۆلەت بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ، خۇسۇسىي قانۇن بولسا، ئاساسەن، پۇقرالارنىڭ شەخسىي ئىشلىرىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ.» ⑫ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇن ئوتتۇرىسىدا بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىرماش - چىرماش ئالاقە بولسىمۇ، لېكىن قاتتىق چېگرا بار. بىزنىڭ ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىزدىكى مەقسەت بۇ ئىككىسىنىڭ تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا چۈشىنىپ، قانۇن چىقىرىش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىشنىڭ

ئىلمىلىكىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت.

بىرىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تەڭشەش ئوبيېكتى ۋە دائىرىسى ئوخشاش ئەمەس، شۇنىڭدەك قوللىنىدىغان قانۇن پىرىنسىپلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئومۇمىي قانۇن، ئاساسەن، ئاساسىي قانۇن، مەمۇرىي قانۇن، جىنايىتىلەر قانۇنى ۋە ئىجتىمائىيلىقنى تۈپ بەلگە قىلغان ئىگىلىك باشقۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنى قائىدىگە سالىدىغان ئىقتىسادىي قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دۆلەت بىلەن كارخانىلار، دۆلەت بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ، دۆلەت مەنپەئىتى ۋە جامائەت مەنپەئىتىنى تەكىتلەيدۇ، زورلۇق پىرىنسىپىنى يولغا قويدۇ. خۇسۇسىي قانۇن، ئاساسەن، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە سودا قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەق تەلەپ قانۇنى باراۋەر سۈپىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مال - مۈلۈك مۇناسىۋىتى بىلەن جىسمانىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدىغان قانۇن قائىدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سودا قانۇنى ھەق تەلەپ قانۇنىغا تەئەللۇق ئالاھىدە قانۇن بولۇپ، ئۇ سودا پائالىيىتى، يەنى بازار سودىسى پائالىيىتىنى تەڭشەيدىغان قانۇن قائىدىسىدۇر. خۇسۇسىي قانۇننىڭ جېنى ۋە ئەڭ تۈپ پىرىنسىپى باراۋەرلىك - ئەركىنلىك روھىنىڭ قانۇن ساھەسىدىكى ئىنكاسى بولغان پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت. پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى خۇسۇسىي ھوقۇق ئەركىنلىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈپ مەنىسى مۇنداق: خۇسۇسىي قانۇن سۈپىيەتكى خۇسۇسىي قانۇن ھەرىكىتىنى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بېرىشقا ھوقۇقلۇق، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ قانۇنسىز يول بىلەن ئارىلىشىشىغا بولمايدۇ؛ خۇسۇسىي قانۇن سۈپىيەتكى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي پىكىرىنى ئەركىن ئىپادىلىگەن ئاساستا، ئېلىپ بارغان خۇسۇسىي قانۇن ھەرىكىتىگىلا جاۋابكار بولىدۇ؛ خۇسۇسىي قانۇن سۈپىيەتلىرى تەرىپىدىن ئىختىيارىي ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمگە خۇسۇسىي قانۇننى تەتبىق قىلىشتا، مەجبۇرىي ئىجرا قىلىنىدىغان قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلماسلىق

شەرتى ئاستىدا يول قويۇلىدۇ، يەنى خۇسۇسىيلار تەرىپىدىن ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدە خۇسۇسىي قانۇننى جانلىق تەتبىق قىلىشقا بولىدۇ. ⑬ ھازىرقى زامان ھەق تەلەپ قانۇنىدا، پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مۇتلەق ئىگىدارلىق ھوقۇقى، توختام ئەركىنلىكى ۋە سەۋەنلىك جاۋابكارلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ پىرىنسىپقا بۆلۈنىدۇ. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدا، پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىنىڭ مەنىسى تاللاش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى دېگەن مەزمۇنلارغىچە كېڭەيدى. قىسقىسى، خۇسۇسىي قانۇن سۈپىيەتنىڭ خۇسۇسىي ھوقۇق يۈزگۈزۈشىدىكى ئەڭ تۈپ پىرىنسىپ پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، ھالبۇكى، ئومۇمىي قانۇن سۈپىيەتنىڭ جامائەت ھوقۇقىنى يۈزگۈزۈشىدە پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى مەۋجۇت بولمايدۇ، ئۇنىڭدا دۆلەتنىڭ زورلۇق يۈزگۈزۈشى ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ساھەلەرگە قارىتىلغان قانۇنىي پىرىنسىپلىرى ۋە تەڭشەش ئۇسۇللىرىدىكى پەرقنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش سىياسىي ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ۋەكالىتچى ئورگانلىرىنىڭ غەيرىي سىياسىي سۈپىستانسىيىدىكى قانۇنىي ئىگىلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ ھەرىكەت ئەركىنلىكى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىشى ۋە قوغدىشىنى ئېنىقلىۋېلىشقا، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ خۇسۇسىيلار ياكى خەلق ئىچىگە نامۇۋاپىق ھالدا كېڭىيىپ كېتىشىنى چەكلەپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ ئوبيېكتى قانۇنىيەتنى بويىچە نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق.

ئىككىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىشتا، ئەڭ مۇھىمى، بۇ ئىككىسىنىڭ قانۇن قائىدىلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان رولىنى توغرا چۈشىنىۋېلىش

كۆزدە تۇتۇلدى. بازار تەرتىپىنى ئورنىتىش ۋە قوغداشتا ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تەشەش مېخانىزمى بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى، بازار سۈبېيېكتىنىڭ ئۆزى تەشەش مېخانىزمى. يەنە بىرى، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەشەش مېخانىزمى. بازار سۈبېيېكتىنىڭ ئۆزى تەشەش مېخانىزمى، ئاساسەن، خۇسۇسىي قانۇنغا تايىنىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. خۇسۇسىي قانۇن شەخس ۋە كارخانا قاتارلىق بازار سۈبېيېكتىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە باراۋەرلىكىنى، بازار سۈبېيېكتىلىرى ئوتتۇرىسىدا توختام مۇناسىۋىتىنى ئارقىلىق تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ؛ بازار رىقابىتىدىن باھا شەكىللىنىپ، تۈرلۈك تاۋارلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئەركىن ھەرىكەتلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ، بازار بايلىقلىرىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشىدا ئاساس بولۇش رولىنى ئوينايدۇ. ئەمما، بازار ھەممىگە قاتتىق ئەرسە ئەمەس، بولۇپمۇ ئۇنى كامالغا يەتكەن، نۇقتىسىز دېگىلى بولمايدۇ، بازار ئارقىلىق تەشەش مەلۇم قارىغۇلۇق ۋە قالاقلق بولۇپ، ئۇ خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادنىڭ مۇقىم يۈكسەلىشىگە كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. بولۇپمۇ كىرىم تەقسىماتىنىڭ ئادىل بولۇشىنى بازار ئارقىلىق تەشەش بىلەن ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ، بازار سودىسىدا تەڭ قىممەت پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ، كىشىلەرنىڭ بايلىق مەنبەسى، زېھنى كۈچى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار باھاسى تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇ سەۋەبتىن بازار ئارقىلىق تەشەش سىتېخىيىلىك تەشەش بولۇپ، ئۇ ئاسانلا باي - كەمبەغەللىك پەرقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ ھال پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەشەش مېخانىزمىنى ئورنىتىشنى، يەنى ھۆكۈمەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلەشنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، مانا مۇشۇ چاغدا ئومۇمىي قانۇن ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، خام چوت قانۇنى، بانكا

قانۇنى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئومۇمىي مىقدار تەڭپۇڭلۇقىنى، پۇل قىممىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىغىلى بولىدۇ؛ شىركەت قانۇنى، ئاكسىيە قانۇنى، بۇغالتىرلىق قانۇنى، يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش ۋە مونوپولىيىگە قارشى تۇرۇش قانۇنى قاتارلىقلار ئارقىلىق بازار سۈبېيېكتىلىرىنىڭ ھەرىكىتى ۋە بازار تەرتىپىنى قائىدىگە سالغىلى بولىدۇ؛ تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج، مىراس بېجى قاتارلىقلار ئارقىلىق، يۇقىرى كىرىم قىلىدىغان تەبىقىلەر كىرىمىنىڭ زىيادە ئېشىپ كېتىشىنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. ئەمگەك قانۇنى، ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى ئارقىلىق ئىجتىمائىي كاپالەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تۈرلۈك تەشەش مېخانىزمىدىكى ئورنى ۋە رولىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

بەزى ئالىملار، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى پەرقلىنىدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش لازىم، دەپ قارىماقتا. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، بۇنداق تەشەببۇس ناتۇرال ئىگىلىك، تاۋار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئېلىمىزدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئومۇمىي قانۇن مونوپولىيىسىنى، ئومۇمىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تۈگىتىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە؛ لېكىن چوڭقۇر ئويلىنىپ كۆرگەندە، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈستىدە كېڭىشىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، ھازىرقى زاماندا، ئاساسىي قانۇن ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەكتە، بۇ - ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىي قارىشى. ئانا قانۇن ھېسابلىنىدىغان دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئومۇمىي قانۇننى تۈزۈش ۋە ئەمەلگە قويۇشنىڭلا ئاساسى بولۇپ قالماستىن، ئەلۋەتتە خۇسۇسىي قانۇننى تۈزۈش ۋە ئەمەلگە

قويۇشنىڭمۇ ئاساسى، شۇنىڭدەك بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشنىڭ ئالىي قانۇن مىزانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا تەكىتلەش ئاساسىي قانۇننىڭ ئالىي قانۇن بولۇش ئورنىنى تەۋرىتىپ قويمايدۇ - يوق؟ بۇ - ھازىرقى زاماندا قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان تەشەببۇس. ئىككىنچىدىن، يېقىنقى زاماندا ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ ئۆزئارا سىڭىشىپ كېتىشى ئارقىسىدا، خۇسۇسىي قانۇن روھى ۋە پرىنسىپىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئىزچىللىشىشى ئومۇمىي قانۇننىڭ كاپالىتىگە باغلىق بولۇپ قالدى. ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىنىڭ تەركىبى بازار ئىگىلىكىدىن پەرتلىنىپ قالغانلىقىنىڭ تۈگۈنى دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشىدا ئەمەس، ئارىلىشىش دائىرىسى ۋە ئۈسۈلىنى ئېنىقلىۋېلىشتا بولۇپ قالدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىقتىسادىي ئەھۋالى شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى، ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرۇشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشلارنى يەنىلا باشقۇرۇۋاتىدۇ ياكى باشقۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ؛ ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرۇشقا تېگىشلىك ھەمدە باشقۇرمىسا بولمايدىغان ئىشلارنى ھەقىقىي باشقۇرمايۋاتىدۇ ياكى ئوبدان باشقۇرمايۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بازار تەرتىپى تېخىچە ياخشىلىنىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشتا، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسىگە ئەمەل قىلغاندىن تاشقىرى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، يەنى جامائەت مۈلۈكچىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش ۋە ئورتاق بېيىتىشىمۇ ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغا خۇسۇسىي قانۇن قانۇنچىلىق بىلەن كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، بۇنىڭدا ئومۇمىي قانۇننىڭ قانۇنچىلىق بىلەن كاپالەتلىك قىلىشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ھەرقانداق جەمئىيەت ئىگىلىك تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئۈزلۈكسىز ئالغا يۈكسەلدۈرۈشكە مۇھتاج، بۇنىڭ

ئۈچۈن تەرەققىياتنى مەلۇم ئىزغا سېلىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، خۇسۇسىي قانۇن، ئاساسەن، ئىگىلىكنى ئالغا يۈكسەلدۈرۈش رولىنى، ئومۇمىي قانۇن بولسا، ئاساسەن، ئىگىلىك تەرەققىيگە، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. تەرەققىيات بىلەن مۇقىملىق جەمئىيەتنىڭ ھەرىكەت قىلىشى جەريانىدىكى مۇھىم ئىچكى زىددىيەت بولۇپ، تۈرلۈك باسقۇچ ۋە تۈرلۈك مەزگىللەردە تەرەققىيات بىلەن تەرتىپنىڭ تەرەققىيات بىلەن مۇقىملىقنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئۆلچىمىنى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ - ناھايىتى قىيىن ئىش. دېمەك، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى شۇ يەردىكى، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئورتى ۋە رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا تەكىتلەش ھاجەتسىز.

ئۈچىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ بازار ئىگىلىكىدىكى ئوخشاش بولمىغان رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش - قانۇن تۇرغۇزۇش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىشنىڭ ئىلمىيلىكىنى ئاشۇرۇشىمىز ئۈچۈن پايدىلىق. بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش - ئېلىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ۋەزىپە. ۋەھالەنكى، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسى تۈزۈلمىسى پۇختا، دائىرىسى كەڭ سىستېما بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرغۇزۇلىدىغان ھەرقايسى قانۇنلارنىڭ ئورنى ۋە تەرتىپىنى دەرمەھەل بەلگىلەش ناھايىتى تەس. ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى ئايرىپ تەھلىل قىلغىنىمىزدا ھەمدە بازار مۇناسىۋىتىنى تەكشۈش تەرتىپىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە قائىدىگە بېغىنچاقلىشىمىز مۇمكىن: 1.

بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قانۇنى، يەنى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ تەشكىلى شەكلى ۋە ئورنىغا دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 2. بازار سودىسى قانۇنى، يەنى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ سودا ھەرىكىتىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 3. بازارنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش قانۇنى، يەنى بازاردا باراۋەرلىك ئاساسىدىكى رىقابەتتىكى يولغا قويۇش شەرتلىرىنى بەلگىلەش، ئادىل رىقابەت تەرتىپىنى قوغداشقا دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 4. بازارنى ماكرۇ جەھەتتىن تىزگىنلەش قانۇنى، يەنى ھۆكۈمەتنىڭ بازارنى ماكرۇ جەھەتتىن تىزگىنلىشىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 5. ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى، يەنى ئەمگەكچىلەرنى ئىجتىمائىي كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە ئۇلارغا ئىجتىمائىي ياردەم بېرىشكە دائىر قانۇن قائىدىلىرى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەش ئاساسىي تۈزۈلمىدىن ئالدىنقى ئۈچى، ئاساسەن، ھەق تەلپ قانۇنى ۋە سودا قانۇنى ئارقىلىق تەڭشەلدى، كېيىنكى ئىككىسى، ئاساسەن، ئىقتىسادىي قانۇن ۋە مەمۇرىي قانۇن ئارقىلىق تەڭشەلدى. بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرىنى تۈزۈش ۋە ئەمەلگە قويۇش ۋاقتىدا، بىز، بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ قەدىمگە يېقىندىن ماسلىشىپ، بازار ئىگىلىكىگە دائىر ئەڭ زۆرۈر بولغان قانۇنلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ۋە يۈرۈشلەشكەن ھالدا مەيدانغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەكشى ئىلگىرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، خۇسۇسىي قانۇن بىلەن ئومۇمىي قانۇننى تۈزلۈك مەزمۇنلىرى بويىچە چوڭقۇر كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ جىددىيلىك ۋە مۇھىملىق دەرىجىسى بويىچە مەيدانغا كېلىپ، بازار مېخانىزمى ھەرىكىتىنىڭ پۈتۈن جەريانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن تەدرىجىي ئۆزگىرىشىگە ئېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇشىمىز لازىم. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىدە، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇن گىرەلىشىپ كېتىدۇ.

مەسىلەن، بازارنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇش قانۇنى ھەم يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنىنى، ھەم مونوپولىيىگە قارشى تۇرۇش قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، بۇ ئىككىسىنىڭ ۋەزىپىسى ئوخشاش، ئىككىسى بىرلىككە كەلگەن، ئېچىۋېتىلگەن، رىقابەت يولغا قويۇلغان بازار تەرتىپىنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ رولى ۋە مەقسىتى ئوخشىمايدۇ. يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنىنىڭ رولى يولسىز رىقابەت ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىش ئارقىلىق، يوللۇق رىقابەت ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغۇچىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قوغداشتىن، ئۇنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى ھەرقايسى بازار سۈبېكتلىرىنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت؛ مونوپولىيىگە قارشى تۇرۇش قانۇنىنىڭ رولى رىقابەتنىڭ قارشى تەرىپى — مونوپولىيە ۋە رىقابەتنى چەكلەش يولىدىكى باشقا قىلمىشلارنى مەنئى قىلىش ئارقىلىق رىقابەت تەرتىپىنى بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن قوغداپ، بازاردا ئەركىن ۋە ئادىل رىقابەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىشتىن، ئۇنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى جامائەت مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت. بۇ ئىككىسىنىڭ رولى ۋە بىۋاسىتە مەقسىتى ئوخشاشمايدۇ، يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى خۇسۇسىي قانۇننىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. مونوپولىيىگە قارشى تۇرۇش قانۇنى ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ تەڭشەش پىرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى بىر-بىرىنىڭ ئورنىغا دەستىتىش ۋە ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشنىڭ قانۇن تۇرغۇزۇش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش مەقسەتچانلىقى ۋە ئاڭلىقلىقىنى كۈچەيتىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

3. قانۇن مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھوقۇق

ئاساسچىلىقىنى سۇقۇپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، ھوقۇق مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەيدىغان، ھوقۇق ھاكىمىيەتنى بەلگىلەيدىغان مۇناسىۋەتنى ئورنىتىش كېرەك.

قانۇننىڭ ئەڭ تۈپ مەيدانى ۋە چىقىش نۇقتىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ھوقۇق مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەش ئارقىلىق تەشەببۇس ئىبارەت. ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەيدىغان قانۇن مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىر خىل قانۇن شەكلى بولۇپ، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا يەنە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئېلىمىزدا ئىلگىرىكى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ۋە دۆلەت ئىگىلىكىنى مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش تەكىتلەنگەنلىكتىن، مەجبۇرىيەت ئاساسچىلىقى قانۇن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇنى قىلىنىپ، قانۇننىڭ مەنى قىلىش، چەكلەش رولى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، قانۇننىڭ سۈبىيىكتلارنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈشتەك ئاكتىپ پائالىيەتچانلىق رولىغا مەل قارالدى، ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدىلەرمۇ، كۆپ ھاللاردا، مەجبۇرىيەت ۋە مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدىلەرنىڭ تەكىتلىنىشى بىلەن ئاجىزلاپ كەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، قانۇننىڭ تەشەببۇس تېگىشلىك بولغان ئىجتىمائىي رولىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمىدى، ئائىلە باشلىقلىق ئىستىلى، ئىمتىيازلىق ئىندىيىسى، ئادەم بىلەن باشقۇرۇش خاھىشى قاتارلىقلار مۇقەررەر ھالدا ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

ئېلىمىزدا ھېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈشنى بەلگە قىلغان پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن بازار ئارقىلىق تەشەببۇسنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە تۈپ ئاساسىدىن بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن

ئىبارەت. ئىگىلىشنىڭ تەرەققىياتى ھېھتىياچىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن - تۈزۈملەر ۋە قانۇن تەرتىپلىرىنى ئورنىتىش بۇ خىل بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تۈگۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق قانۇن - تۈزۈم ۋە قانۇن تەرتىپلىرى ھوقۇق ئاساسچىلىقى ئاساسىدىكى قانۇن مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىگە ئورنىتىلىشى كېرەك. بازار ئىگىلىكى، ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىگىلىكى بولغانلىقى، بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتى، ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، بازار ئىگىلىكى تەرىكىتى بازار سۈبىيىكتلىرىنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىچكى قانۇنى بويىچە تەلپ قىلىنغان ھوقۇق مۇھىتىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ھوقۇق ئاساسچىلىقى دەل بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر تەلپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىرىنچىدىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ھوقۇق سۈبىيىكتلىرىنىڭ ئېنىق ۋە باراۋەر بولۇشى تەلپ قىلىنىدۇ. بازار ئىگىلىكىدە «كىشىلەر ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى جانلاندىرۇش رولىنىلا ئوينايدۇ ۋە بۇنداق ئىقتىسادنىڭ ھۆددىگەرى سۈپىتى بىلەن ئۆزئارا قارشىلىشىدۇ». ⑭ «A شەخس B شەخسنىڭ تاۋرىغا مۇھتاج بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ تاۋارنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالمايدۇ، ئەكسىچە بولغاندەك شۇنداق، دېمەك، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى تاۋارغا سىغدۇرگەن ئىگىدارلىق قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىشىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك قانۇن ئامىلى ۋە ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تەركىبلىك ئامىلى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ھېچكىم باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالمايدۇ. ھەربىر كىشى ئۆز مال - مۈلكىنى ئىختىيارىي ھالدا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ». ⑮ «ماركس بۇ يەردە كۆرسەتتكەن «ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك قانۇن ئامىلى» ھوقۇق سۈبىيىكىتى (ئادەم) نىڭ مۇستەقىللىقى، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشى ۋە تاۋار مۇناسىۋىتىدىكى

باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن ئىبارەت. ئالماشتۇرۇش دېگەنلىك تاۋارنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دېگەنلىكتۇر، بۇنىڭدا تاۋار ئىگىسى ئۆزىنىڭ مەلۇم تاۋار بىلەن بولغان شەخسىي مۇناسىۋىتىدىن ۋاز كېچىدۇ، مەلۇم نەرسىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، باشقا بىر نەرسىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنىڭ ئۆزى مەلۇم بىر خىل ھوقۇقنىڭ ئالمىشىدىن ئىبارەت. بۇ جەرياندا ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىل سۈببىيەت بولغان ھەمدە ئۇلاردا ئۆز ھەرىكىتىنى تاللاش ئەركىنلىكى بولغان ئەھۋالدا، ئاندىن تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىش يۈزىدە كۆرۈلىدۇ. دېمەك، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدە، ئالاقىدار تەرەپلەر بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تولۇق مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان بولۇشى، شەخسىيەت، مال - مۈلۈك، ھەرىكەت ۋە باشقا جەھەتلەردە بېقىنما ھالەتتە بولماي، بىر - بىرىگە نىسبەتەن باراۋەرلىك ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك، ئۇلاردا كونكرېت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە كەڭ ئىرادە ئەركىنلىكى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى، پائالىيەتچانلىقى تولۇق جارى بولالايدۇ. ئەگەر ئالاقىدار تەرەپلەر - نىڭ مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئېنىق بولماي، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مال - مۈلۈكىنى مۇستەقىل ھالدا بىر تەرەپ قىلالمىسا ياكى ئۆزئارا باراۋەرسىز ئورۇندا تۇرۇپ، بىر تەرەپ يەنە بىرتەرەپنىڭ بېسىمىغا ئۇچراش بىلەن ئۆز نەرسىسىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولسا، بازار سۈببىيەتنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، پائالىيەتچانلىقىنىڭ جارى بولۇشى مۇمكىن بولمايدۇ، بازار مېخانىزمىنىڭ ئۆز ھەرىكىتىدە ئۆزىنى ئۆزى تەڭشەپ تۇرۇش رولىنى جارى قىلىشى تەس بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش — پايدا قوغلىشىش ۋە ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغان ئىقتىسادىي پائالىيەت. تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، بىر تەرەپنىڭ ئېھتىياجى يەنە بىر تەرەپنىڭ نەرسىسىنى تەڭ قىممەتتە

ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق قاندۇرۇلىدۇ ھەمدە ئۇ ئالماشتۇرۇشقا سالغان تاۋار قارشى تەرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان تەڭ قىممەتلىك نەرسە بولالىغاندىلا، ئاندىن ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى تەرەپ تەڭ قىممەتلىك نەرسىگە مۇھتاج بولۇشتا، ئۇنىڭدىن ئۆز تاۋىرى ئۆزىگە يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدىغان تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ. دېمەك، پايدىنى كۆزلەش تاۋار ئىگىسىنىڭ ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى ئىچكى تۈرتكە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدىغان نەرسە ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان ئىككى تەرەپنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى بولماستىن، بەلكى ھەرقايسى سۈببىيەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، سۈببىيەتنىڭ ئۆز مەنپەئىتى قولغا كەلسە، ئاندىن تاۋار ئىگىسىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ. ئەگەر سۈببىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق مەنپەئەت بىر پۈتۈن جەمئىيەت تۇرغۇسىدىن كۆزىتىلىدىغان بولسا، بۇنداق ئورتاق مەنپەئەت، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ھەرقايسى سۈببىيەتلەرنىڭ ئايرىم مەنپەئىتى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە ئۇ، كۆپ ھاللاردا، يەنە بىر سۈببىيەتنىڭ ئايرىم مەنپەئىتىگە زىت بولغان ئايرىم مەنپەئەت ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك، بازار ئىگىلىكى سۈببىيەتنىڭ مەنپەئەتكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى نىشان قىلىدىغان بىر خىل ھوقۇق سىستېمىسى بولۇشى كېرەك.

قىسقىسى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ھەرىكىتى ھوقۇقنىڭ بەلگىلىنىشىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ھوقۇقنىڭ ماھىيىتى — بازار ۋەزەنلىك بىلەن ئەركىنلىك، ھوقۇقنىڭ يادروسى — مەنپەئەت. مۇكەممەل ھوقۇق تۈزۈمىنى ئورنىتىش — بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرتىپ بىلەن ھەرىكەتلىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ماركس ئۆزىنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە بازار ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش

جەريانىدا شەكىللەنگەن تاۋار مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان ھوقۇق ئىپادىسىنىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بەردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، «تاۋار ئۆزلۈكىدىن بازارغا بارمايدۇ، ئۆزلۈكىدىن ئالماشمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئۇنىڭ ھامىيىسىنى، تاۋار ئىگىسىنى تېپىشىمىز لازىم.» «بۇ نەرسىلەرنى تاۋار سۈپىتىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تاۋارنىڭ ھامىيلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسى بۇ نەرسىلەردە ئىپادىلىنىدىغان كىشى سۈپىتىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلىشى لازىم، دېمەك، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىقلاشقاندىلا، يەنى ھەر بىر تەرەپ ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىكىگە كەلگەن ئورتاق ئىرادىلىك ھەرىكىتى ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى قولدىن چىقىرىپ، باشقىلارنىڭ تاۋارلىرىنى ئۆزلەشتۈرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قارشى تەرەپنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكدار ئىكەنلىكىنى ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. توختام شەكلىدىكى بۇنداق ھوقۇقچىلىق مۇناسىۋىتى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىرخىل ئىرادە مۇناسىۋىتىدۇر.» ⑮ ماركىس بۇ يەردە بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتىدە ئۈچ شەرتنى ھازىرلاش كېرەكلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۈچ تۈرلۈك ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىنى، يەنى ھوقۇق سۈپىتى تۈزۈمى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى تۈزۈمى، توختامنى ئاساس قىلغان تۈلتىۋېلىش ھوقۇقى تۈزۈمىنى ئورنىتىش كېرەكلىكىنىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن. سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە، ھوقۇق ئاساسچىلىقىمۇ قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي پىرىنسىپى بولۇشى كېرەك.

بىزنىڭ ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز ھەرگىز بازار سۈپىتىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي جاۋابكارلىقىنى ۋە ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مۇناسىپ مەجبۇرىيىتىنى ئىنكار قىلىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ

ئۆزى — ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى ئارقىلىق راۋاجلىنىدىغان ئورگانىك سىستېما، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى تەرتىپچانلىق ۋە تەشكىلچانلىقتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. «ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەكرارلىنىپ تۇرۇشى ئۇنى قائىدىلىك ئىجتىمائىي جەريانغا ئايلاندۇرىدۇ» ⑰، بۇنداق قائىدە بازار سۈپىتىلىرىنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىكى ۋە سۈپىتىگە خاھىشىنى يوققا چىقىرىدۇ. ئۇلار بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق بىلەن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەت بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە بىر - بىرىگە ماسلىشىدۇ. بازار سۈپىتىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇقىدىن پائال بەھرىمەن بولۇپ ۋە ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھوقۇق خاراكتېرىدىكى قائىدىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىشكە ھەممىدىن ئاۋۋال كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازار سۈپىتىلىرى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى مەلۇم بەدەلمۇ بېرىشى لازىم: بىر بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئاكتىپ ئىش - ھەرىكىتى ئارقىلىق بازار قائىدىسى تەلەپ قىلىدىغان مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىپ، مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى قائىدىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىدۇ؛ بىر بولسا، بازار قائىدىسى مەنئى قىلغان ھەرىكەتنى قىلماي، مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدىنىڭ تەلپىگە ماسلىشىدۇ. بۇ يەردە ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن: بازار سۈپىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسىتى ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەش، يەنى پايدا قازىنىش ۋە ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش؛ مەلۇم مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىشتىكى مەقسىتى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش، ھوقۇق — مەقسەت، مەجبۇرىيەت — ھوقۇقنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن - تۈزۈملىرى ۋە قانۇن تەرتىپلىرىدە، تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت

مۇناسىۋەتلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا، ھوقۇق بېتەكچى ئورۇندا بولۇش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى، پۇقرالار ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا ھوقۇق بېرىش باش مەقسەت ھەم تۈپ چىقىش نۇقتىسى قىلىنىشى، مەجبۇرىيەت مەقسەت ۋە چىقىش نۇقتىسى قىلىپ بەلگىلەنمەسلىكىنى كېرەك مەجبۇرىيەت ھوقۇق ئاساسىدا بەلگىلەنگەن، ئۇ ھوقۇقنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىغا چەك قويىدىغان ۋە تىزگىن بولىدىغان نەرسە. مەجبۇرىيەتنىڭ ئادا قىلىنىشى ھوقۇقنى مۇۋاپىق كاپالەتلەندۈرۈش شەرتى، ئاستىدىلا زۆرۈر ۋە ئەھمىيەتلىك بولىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «پۇقرالارنىڭ ئاساسىي ھوقۇقلىرى ۋە مەجبۇرىيەتلىرى» دېگەن بىر بابتا «ئومۇمىي پىروگرامما» نىڭ ئارقىسىغا، «دۆلەت ئاپپاراتلىرى» دېگەننىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەمدە ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن پۇقرالارنىڭ ئاساسىي ھوقۇقلىرى كەڭ تۈردە بەلگىلەنگەن، ئاندىن ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ بىرلىكىگە ئاساسەن، پۇقرالارنىڭ ئاساسىي مەجبۇرىيەتلىرى بەلگىلەنگەن. مەزمۇنىنىڭ بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا ھوقۇق ئاساسچىلىقى پرىنسىپى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئېلىمىزدە ھازىر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىمۇ ھوقۇقنىڭ چەك چېگرىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا، ھوقۇق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈنۈملۈك تەكشۈش ئاساسىدا قانات يايدىقتا. ئىلگىرى بىزنىڭ قانۇنلىرىمىز كىشىلەرگە نېمىلەرنى قىلىشى كېرەكلىكى، نېمىلەرنى قىلماسلىق كېرەكلىكىنى چىكىلەشكە ئېغىپ كېتىپ، كىشىلەردە «قانۇن پۇقرالارغا چىقىرىلغانىكەن» دەپ قانۇندىن يىراقلىشىش ۋە ئۆزىنى قاچۇرۇش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن، قانۇننىڭ پائال يېتەكلەش روھىغا زىيان يەتكۈزۈگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ قانۇنىمىز كىشىلەرگە ئۇلاردا قانداق ھوقۇقلارنىڭ بار ئىكەنلىكى، قانداق ھوقۇقلارنى قوغداش كېرەكلىكى، ئۇلاردا بولىدىغان ھوقۇقلارنىڭ دائىرىسىنىڭ قانچىلىك

ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئۇقتۇرۇشنى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن قانۇننىڭ كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇش رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ قالماستىن، بەلكى ھوقۇق بىلەن ھوقۇق كۈچىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك، يۈزەنلا بۈگۈنكى زامان قانۇنئاساسچىلىقى بىر تۈپ مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھوقۇق بىلەن ھوقۇقنى كۈچ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم باغلىنىش بار، ھوقۇققا بېرىلگەن تەبىئىي كاپىتا «سۈبېكتلار» قانۇندا بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇقنى كۈچ ۋە مەنپەئەت» دېگەنگە يېقىنچاقلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تاۋاز ئالماشتۇرۇشنىڭ ئارقىسىغا ھوقۇقنى كۈچنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى يوشۇرۇلغان بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان ئالاقىدار تەرەپلەردىن «ھەر بىر كىشى ئۆز مەنپەئىتىنى يەنە بىر تەرەپنىڭ مەنپەئىتىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە كۈچىپ ئۇرۇنىدۇ» «مېنىڭ ئۆز نەرسىمنىڭ سېنىڭ نەرسىڭگە نىسبەتەن قانچىلىك ھوقۇقنى كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قارىشىمنى سەن ئېتىراپ قىلغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇ ھەقىقىي ھوقۇقنى كۈچ بولالايدۇ. لېكىن بىزنىڭ قارشى تەرەپنىڭ ئۆز نەرسىمىزگە بولغان ھوقۇقى كۈچنى ئۆز ئارا ئېتىراپ قىلىشىمىزنىڭ ئۆزى بىز كۈرەش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» «دېمەك، بىر بىرىمىزنىڭ مەھسۇلاتى بىر بىرىمىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى، ۋاسىتىچىسى ۋە ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھوقۇقنى كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» ھەر بىر كىشى «ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى ئىدارە قىلىدىغان، يەنە كېلىپ ئۆزىنىمۇ ئىدارە قىلىدىغان ھوقۇقنى كۈچ دەپ

قارايدۇ». ⑱ ماركىنىڭ بۇ يەردىكى تەھلىلى، ئاساسەن، تاۋارغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىي ھوقۇقى كۈچكە قارىتىلغان، ئۇ ھوقۇقنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

ئادەتتىكى مەنىدىكى ھوقۇقى كۈچ، ئادەتتە، جامائەت ھوقۇقى كۈچىنى كۆرسىتىدۇ. «خەنزۇ تىلى قامۇسى» دا ھوقۇقى كۈچكە «بۇرچ دائىرىسىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى ۋە ئىگىدار قىلغۇچى كۈچ» ⑲ دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇنداق ئىزاھتا كۆپرەك سىياسىي تۇرمۇش كۆزدە تۇتۇلغان. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، ھوقۇقى كۈچ «كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ، ئومۇمەن، مۇئەييەن سۈبېكت (شەخس، ئادەملەر تۈپى ياكى دۆلەت) نىڭ ئۆز ئىرادىسىنى باشقا نەرسە (باشقا سۈبېكت ياكى ئوبېكت) گە تېگىش، ئۇلارغا قارىتا بىر خىل بېسىم كۈچى ھاسىل قىلىش بىلەن، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ». «رېئال تۇرمۇشتا، ئۇ كۆپىنچە، يەككە ماس نەرسىلەر — ئادەملەر تۈپى ياكى دۆلەت شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ». ⑳ ھوقۇقى كۈچكە بېرىلىدىغان ئادەتتىكى تەبىئىي يەنە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرسە بولىدۇ، لېكىن ھوقۇقى كۈچ بىلەن ھوقۇق ئوتتۇرىسىدا ئېتىق پەرق بار، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، ھوقۇق باراۋەرلىك خاراكتېرىگە ئىگە، ھوقۇقى كۈچتە بولسا، باراۋەرلىك خاراكتېرى يوق. بازار ئىگىلىكىدە ھوقۇق سۈبېكتلىرىنىڭ ئورنى باراۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش ۋە مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش ئىقتىدارى باراۋەر بولىدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «پۇقرالار قانۇن ئالدىدا باب باراۋەر بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەنلىكىدە ھوقۇق جەھەتتىكى باراۋەرلىك كۆزدە تۇتۇلغان. ھالبۇكى، ھوقۇقى كۈچتە باراۋەرلىك خاراكتېرى يوق. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، ھوقۇقى مۇناسىۋەت، ئەمەلىيەتتە، بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپنى ئىدارە قىلىشى، بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر

تەرەپكە، تۆۋەننىڭ يۇقىرىغا بويسۇنۇشىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ھەم ھوقۇقى كۈچنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل، ھەم ھوقۇقى كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ رېئال ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ھوقۇقنى ئالماشتۇرۇشقا، ئۆتىنىپ بېرىشكە بولىدۇ، ھوقۇقى كۈچ (جامائەت ھوقۇقى كۈچى) نى ئالماشتۇرۇشقا، ئۆتىنىپ بېرىشكە بولمايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىمىزدا، بازار سۈبېكتلىرى (جۈملىدىن ھەق تەلپ سۈبېكتى بولغان دۆلەت ئورگانلىرى). تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆتىنىپ بېرىشتە، تولۇق ئەركىنلىك ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان بولىدۇ. ھوقۇقى كۈچ دۆلەت، تەشكىلات ياكى شەخسلەرنىڭ باشقۇرۇش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ قانۇن، نىزاملار ياكى ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورگانلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئۇنى شەخسلەر ياكى ئادەملەر تۈپى ئۆز ئالدىغا ئالماشتۇرالمىدۇ ۋە ئۆتىنىپ بېرىلمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇنى ھوقۇقى نەرسە (پۇل) بىلەن ئالماشتۇرۇشقا تېخىمۇ يول قويۇلمايدۇ. ئېلىمىزنىڭ تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا بۇرۇلۇش بولۇۋاتقان بەگىلەردە، كۆپ مىقداردىكى جامائەت ھوقۇقى كۈچى بازار ئىگىلىكىگە ئېلىپ كىرىپ ئالماشتۇرۇلىدىغان بىر خىل نەرسە (تاۋار) گە ئايلىنىپ قالدى، بۇ بىر خىل چىرىكىلىش ھەرىكىتىدۇر. پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇش جەريانىدا، ھوقۇقى كۈچ جەھەتتە چىرىكىلىش ئەھۋالى ئىجتىمائىي مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، ئۇنى باشقا ماقالىدە مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھوقۇقى كۈچ تىك ئىنىيىلىك ئىدارە قىلىش مۇناسىۋىتىگە، ھوقۇق توغرا ئىنىيىلىك مەنپەئەت مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، ھوقۇقى كۈچ بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىدە تۈرلۈك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە شارائىتىدا ئوخشاشماسلىقلار ئىپادىلىنىدۇ. فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى تاتۇرال ئىگىلىك ۋە يۈكسەك

دەرىجىدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ھوقۇقى كۈچ ئاساس (ئەمەلدارلار ئاساسچىلىقى)، ھوقۇقى كۈچ يادرو (ئادەم ئارقىلىق ئىدارە قىلىش) بولۇپ، ھوقۇقى كۈچ ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلار ھامان ھوقۇقى كۈچنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈرمۈشقا ئارىلىشىدۇ ۋە ئۇنى ئىدارە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىنىڭ ئويىڭىتىپ رېئاللىققا ئايلىنىشى ناھايىتى تەس بولىدۇ، قانۇن سۈبېيىكتلىرىنىڭ تۈرلۈك تېگىشلىك ھوقۇقلىرى بېسىمغا ۋە چەكلىنىشكە ئۇچرايدۇ، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ناھايىتى تەس بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ھوقۇق ئاساس بولۇشى، ھوقۇق ھوقۇقى كۈچنى بەلگىلىشى، ھوقۇق ھوقۇقى كۈچنى چەكلىشى كېرەك. بۇ، بازار ئىگىلىكىنىڭ دېموكراتىك خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ھوقۇق سۈبېيىكتلىرى يىگانە بولمايدۇ، بەلكى ئۇلاردا كۆپ تەرەپلىمە، تارقاق يۈزلىنىش ئىپادىلىنىدۇ. مۈلۈكچىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئېلىمىزدا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى تەڭ مەۋجۇت. جەمئىيەت ئەزالىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە زىيالىيلار بىلەنلا ئىپادىلەش كۇپايە قىلمايدىغان بولۇپ قالدى، بەلكى ئېلىمىزدا تۈرلۈك كەسىپلەردىكى تۈرلۈك تەبىقىلەر شەكىللەندى. يېزىلاردا جەمئىيەت ئەزالىرى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، سانائەت بىلەن ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېھقانلار، يەككە ئەمگەكچىلەر، خۇسۇسىي كارخانىلار ئىگىلىرى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرغۇچىلار قاتارلىق تۈرلۈك توپلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى؛ شەھەر ئاھالىلىرىمۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر، كەسىپىي خادىملار، دۆلەت خادىملىرى، كارخانا باشقۇرغۇچىلار، خۇسۇسىي كارخانىچىلار، يەككە

ئەمگەكچىلەر قاتارلىق تۈرلۈك توپلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئادەملەر توپى مەنپەئەتنىڭ كۆپ تەرەپلىنە بولۇشى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئىنچىكىلىشىشى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنىڭ ئارقىسىدا، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقى كۈچى ئەمدى دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن مونوپول قىلىنىشتىن قېچىلىپ، ھەرقايسى ئىقتىسادىي سۈبېيىكتلارنىڭ ھوقۇقى بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىدە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشى كەم بولسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە ئادەملەر توپى مەنپەئەتنى كۆپەيتكىن، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت كۆپ خىل بولغان ۋە مۇرەككەپلەشكەن ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ ۋاقتىدا تەكشۈش ئېلىپ بېرىشىمۇ زۆرۈر. لېكىن دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشتىكى چىقىش نۇقتىسى ۋە مەقسىتى تۈرلۈك ھوقۇق سۈبېيىكتلىرىنىڭ قانۇنىي مەنپەئەتىنى كاپالەتلەندۈرۈش، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەت ئورگانلىرى بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى ئومۇمىي ھوقۇق تەلپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، تۈرلۈك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە ماكرولۇق تەكشۈش ھەم تىزگىنلەشنى يولغا قويۇشى، زۆرۈر ۋە مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. لېكىن بازار ئىگىلىكىگە دائىر قائىدە ۋە تۈزۈملەرنى تۈزگۈچى سۈپىتىدىكى دۆلەت ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرى ھەم بۇ قائىدە ۋە تۈزۈملەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەسلىكى، ھەم ئۆزىنى بۇ قائىدە ۋە تۈزۈملەردىن ھەرگىز ئۈستۈن قويماسلىقى لازىم. دۆلەت ئورگانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خادىملىرىنىڭ ھوقۇقى كۈچى كەلسە - كەلمەس ئىشلىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھوقۇقى كۈچى ئىشلىتىشنىڭ مەلۇم دائىرىسى ۋە چەك - چېگرىسىنى قانۇن شەكلى بىلەن بەلگىلەش ھەمدە مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك جامائەت

نازارىتى مېخانىزمىنى ئورنىتىش لازىم. قىسقىسى، ھوقۇق ھوقۇقى كۈچنى بەلگىلەش، ھوقۇق ھوقۇقى كۈچىنى چەكلەش، ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىش، مەنپەئەتنى كاپالەتلەندۈرۈش سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدا ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇشنى چۆرىدىكىن ھالدا مۇكەممەل قانۇن چىقىرىش سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ، مۇكەممەل ئەدلىيە تۈزۈمى ئورنىتىلغان ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتە ھوقۇق ئېغى شەكىللەنگەن كۈننىڭ ئۆزى ئىگىلىكىنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش، جەمئىيەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىشقا ئاشقان كۈن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

- ① «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر يەزى مەسلىھەت توغرىسىدىكى قارارى»، مەسلىھەتلىرى نەشرىياتىنىڭ 1993 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 53—54 - بەتلەر.
- ② ③ ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 128 - ، 237 ، 777 ، 769 - 770 - بەتلەر.
- ④ «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 16 - بەت.
- ⑤ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 933 - بەت.
- ⑥ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 219 - بەت.

- ⑦ «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 623 - بەت.
- ⑧ «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 505 - بەت.
- ⑩ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 248 - بەت.
- ⑫ «ئوكسford قانۇن قامۇسى»، «نۇر» گېزىتى نەشرىياتىنىڭ 1989 - يىلى نەشرى، 720 ، 733 - بەتلەر.
- ⑬ جياڭ پىڭ، جياڭ لىخۇڭ: «بازار ئىگىلىكى ۋە پىكىر گىپادە تەركىبلىكى»، «قانۇن شۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 6 - سانى، 20 - بەت.
- ⑭ ⑮ ⑯ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 103 ، 102 ، 106 - بەتلەر.

- ⑰ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 46 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 195 — 196 - بەتلەر.
- ⑱ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 42 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 35 — 36 - بەتلەر.
- ⑲ «خەنزۇ تىلى قامۇسى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىلى نەشرى، 1360 - بەت.
- ⑳ لېنىن جې: «ھوقۇقىي كۈچنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ھوقۇقىي كۈچ»، «جۇڭگو قانۇن شۇناسلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 5 - سانى، 39 - بەت.
- (سېچۈن سىغىن داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى) نىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.
- ئىككىنچى ھۈسەين تەرجىمىسى

سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، سوغدىلارنىڭ ئىتىك مەنبەسى، ياشىغان ماكانى، پائالىيەت دائىرىسى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى، تىل - يېزىقى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تارىخىي باغلىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىندۇ.

كەلگەنلىكى نامەلۇم.
يازما تارىخ بويىچە تارىخ ئىلمىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالغان گرېك تارىخچىسى ھېرىدوت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 — 425 - يىللار) ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە سوغدى ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى ئىسكىفىلارنىڭ ئۈچ خىل جايلاشقان گۇرۇپپىسىنىڭ («ئىسكىفى ئامۇرگىيا»، «ئارتوكارىبانت»، «تىئىتارارا») نامىنى تىلغا ئالغان. مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرىكى ئىران پىرسىپول يېنىدىكى نەقىشى رۇستەم قىياسغا چېكىلگەن ئېرۇگىلىفلىق يازمىلاردا ساكلارنىڭ ئۈچ خىل گۇرۇھى، يەنى «ساكا - خاقۇماۋاركا» (ئامۇرگاساكللىرى)، «ساكا - تىئىتارادەرىيە»، «ساكا - تىگرارخۇئۇرە» يېزىلغان. بۇ ھېرىدوتنىڭ ئۇچۇرىغا ياندېشىدۇ. مىلادىدىن 7 — 8 ئەسىر ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن زازا ئاستىرىزم دەستۇرى «ئاۋىستا» دا «ئادىمى كۆپ، چارۋا مېلى نۇرغۇن» سوغدى تىلغا ئېلىنغان. «ئاۋىستا» دا كىر ۋە ئاخىمانى پادىشاھلىرى تىلغا ئېلىنماستىن، سوغدىنىڭ تىلغا

«يىپەك يولى» نىڭ قايتا ئېچىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيەت تارىخىغا قايتا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، قەدىمكى شانلىق مەدەنىيەتلىك ئېتىك تۈركۈمىنىڭ بىرى بولغان سوغدىلار كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.
سوغدىلار گرېك، ئىران - پەھلىۋى، كۆكتۈرك — ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقىدىكى مەنبەلەردە ئەسلى زېمىن ۋە ئېتىك نامىدىن يىراقلاشمىغان «سوغدىيان»، «سوغدى»، «سوغد»، «سوغداق»، «سۇگا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يېزىقلاردا يېزىلىپ كەلگەن.
«سوغدى» ئىبارىسىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسى ھەققىدە قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرىدىن دىئودورۇس «خەزىنە» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى ساك ئايال سەركەردىسى تومارىسنى قەھرىمان سوغچىن (سوغكىن؟) نىڭ قىزى، سوغچىن — ئالۋاستىلارنى يەڭگەن غالىپ دېگەن سۆز، دەپ ئىزاھلايدۇ.
«سوغدى» ئېتىنومىنىڭ قاچان مەيدانغا

ئېلىنىشى سوغدى خەلقى ئېتىنىك نامىنىڭ ئاخمىنلار ۋە نەقى رۇستەم ئابدىلىرىدىن ئىلگىرى مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ. سوغدى تېررىتورىيىسىدىكى «تالى بەرزۇ» دىن قۇياش (ئانا تەڭرى مېترا)، يەر-سۇ (ئانا تەڭرى - ئاناخت) ۋە ئۇلارغا ئاتا پ ئات قۇربانلىق قىلىش ئادىتىگە دائىر قېزىلمىلار بىلەن تۇنجى ئادەم — بۇقا سىياقتىكى «گەۋامەردا» ۋە ئۇنىڭ ۋارىياتى گىلىگەمىشنىڭ ساپالغا ئىشلەنگەن ئوبرازىنىڭ تېپىلىشى، سوغدى مەدەنىي ھاياتىنىڭ «ئاۋستا» دىن ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ. روشەنكى، قۇياشقا (مېتراغا) چوقۇنۇش ئاساسىدا، ۋاقىت (زامان) مۇئەككەلى زىرئۇن ۋە زىرئۇنىزىم قاراشلىرى ئاساسىدا، زازائاستىرىزىم (ئاتاشپەرەسلىك)، ئاندىن كېيىن مانىزىم ئېتىقادلىرى زەنجىرى شەكىللەنگەن. شۇ سەۋەبلىك زازائاستىر (تۆگۈچى) ئۆز دىنىنى ياراتقاندا زىرئۇنىنى زازائاستىرىزىمدىكى بىر جۈپ ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخۇرۇمازدا بىلەن يامانلىق ۋە جاھالەت ئىلاھى ئەخرەمنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتىغان. بۇقا ئادەم — گەۋامەردانىڭ يەنە بىر ئوبرازى ئالمى ئاتا يېنىدىكى تامغالى تاش قىياسىدىن تېپىلغان.

سوغدىلار ھەققىدىكى قەدىمكى خەلق ئەپسانى رىۋايەتلىرى بۇ خەلقنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللاردا ئولتۇراقلىشىپ، چارۋا ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قەلئە شەھەر قۇرۇپ، ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ماكانلىرىنى قوغداش جەڭلىرىگە ئاتلىنىپ، قەھرىمانلىق داستانلىرى پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پەرغانە رايونىنىڭ چۈست دېگەن جايى بىلەن خارازىمگە يېقىن ئاناۋ مەدەنىيىتى بىزگە سوغدىلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئىككى دېھقانچىلىق نۇقتىسىدىن تارىخىي ئۇچۇر يەتكۈزۈپ بەردى. بىز «ئاۋستا» دا، كېرشاسپنىڭ توقماق بىلەن ئەجدەرنى يەڭگەنلىكىنى كۆرىمىز. كۆسەن

شاھى شىمالىي تاغقا جايلىشىۋېلىپ خەلققە تەھدىت سالغان ئەجدەرنىڭ ئۈستىگە مېنىۋېلىپ جەڭ قىلغاندا، ئەجدەر بىردىنلا شىرغا ئايلانغانلىقى، شۇندىن كېيىن شاھلىق تەختلىرىنىڭ پۈتى شىر ئوبرازىدا ئىشلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە بىلەن قەدىمكى كۆسەن شىر ئۇسۇلى بىزگە كېرشاسپ رىۋايىتىنى ئەسلىتىدۇ.

ئەپراسىياپ «ئاۋستا» دا ئىران پادىشاھلىرى بىلەن جەڭ قىلغان تۇر شاھى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ «ئاۋستا» دا سوغدى ساكلىرى «جەڭگىۋار تۇرلار» دەپ يېزىلغان. ئەبۇلقاسىم فىرەۋسى «شاھنامە» يېزىشقا مەنبە توپلىغاندا، قەدىمكى سوغدى شەھىرى ئەپراسىياپ (سەمەرقەنت يېنىدا) نىڭ تۇران شاھى ئەپراسىياپ تۇرغان شەھەر ئىكەنلىكىنى، سىياۋۇس بىلەن بەرزۇ سوغدى قەھرىمانى، رۇستەم ساك خەلق قەھرىمانى، ئىسپاندىيار باكتېرىيىلىك قەھرىمان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ئەبۇلقاسىم فىرەۋسى ئىراننىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىنى داستانلاشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن بۇ قەھرىمانلارغا ئىران بىلەن تۇراندىن ئىبارەت ئىككى جەڭگاھ قەھرىمانلىرى ئۈستىنى سىڭدۈردى. «شاھنامە» دە ئەپراسىياپنىڭ تۇر - تۇران (جۈملىدىن چىن - خوتەن) شاھى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن ئېلىنىپ بارغان قانلىق جەڭلىرى كەڭ تەسۋىرلەنگەن. بىز «ئاۋستا»، «شاھنامە» گە ئاساس سالغان مەنبەلەردە سوغدىلارنىڭ جەڭگىۋار تۇرلار ئىكەنلىكىنى، سوغدىلاردىن ئىبارەت مەشھۇر ئېتىنىك تۈركۈمدە ساك ۋە تۇران ئىبارىلىرىنىڭ بىردەكلىكىنى كۆرىمىز. مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى سەمەرقەنت — ئەپراسىياپ ھاكىمى ئەپراسىياپنىڭ دەل ئەل ئەل تۇڭخان ئىكەنلىكىنى، بۇ نۇقتىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا «تۈرك بېگى» دەپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەدىمكى تۈركىي تىلدا ئەپراسىياپ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان خەلق قوشاقلىرىدىن بىۋاستە

نشان قىلىنغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 -
يىللاردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 -
يىللارغىچە داۋام قىلىنغان ئارىتان تىپىدىكى
خەلقلەر يۆتكىلىش جەريانىدا، بىر قىسمى شەرق
— غەرب — جەنۇب تەرەپلەرگە يۆتكەلگەنلىكىنى
كۆرسىتىدۇ. بۇ ھازىرقى ئانتروپولوگىيە،
ئارخېئولوگىيە، ئېتنولوگىيەلىك پاكىتلار تەكرار
ۋە سىستېمىلىق ئىسپاتلىغان تارىخىي ھەقىقەت
بولۇپ قالدى.

سوغدىلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە
ئۆز ماكانلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن توخار — يۈرچى
ۋە دۇڭخۇاڭ - چىلەنشەن ساكلىرىغا ھېچقانداق
قارشىلىق كۆرسەتمىدى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە

گرېك - باكتېرىيە ھاكىمىتىنى غولتىپ، كوشان
ئىمپېرىيىسىنى تىكلدى، ئۇنىڭ بىر قىسمىغا ۋە
ئارقا تايانچلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى. ئېفتالىتلار
كوشان خانلىقىنى غولتقاندىن كېيىن، بىر قىسىم
كوشانلىق توخارلار تارىم ۋادىسىغا قايتتى، بىر
قىسمى پارچىلىنىپ «توققۇز جاۋۇپلار» نامىدا
ئاتالدى. بۇ چاغدا سوغدىلار ئىسكەندەر زۇلقەرنە
يىن ۋاقتىدىكىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆز ئېتىنىك
گەۋدىسىنى ئومۇم ساك - تۇران تىپىنى ساقلىغان
ھالدا توخار — ئېفتالىت (ئاق ھون - ئاۋاز)
تەسىرى بىلەن ئۆزگەرتتى. ئېيتىش كېرەككى،
توخارلارمۇ بۇ چاغدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 -
يىللىرى دۇڭخۇاڭ چىلەنشەندىن يۆتكەلگەن
دەسلەپكى ۋاقىتتىن تىل ۋە ئېتىنىك جەھەتتە
مۇناسىپ ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان ئىدى.

سوغدىلار «توققۇز جاۋۇپ» نامىدا ئامۇنىڭ
شىمالىدىن سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە
بولغان شەھەر - بوستانلاردا ياشىدى. پەرغانە
ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇستىرۇشان
تاغلىرى بىلەن زەرەپشان دەريا ۋادىلىرىنى بويلاپ
شەرقتىن غەربكە ستودىسانا (ئۆرە تۆپە)،
پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، سەمەرقەند، موللا -

قورغان، پەي ئېرىق، بۇخارا ۋە ئۇنىڭ شەرقىدە
ھازىر قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرغان ۋاراشاھ شەھەر
خاراڭلىرى بىلەن يەنە ئۇستىرۇشان تاغلىرىدىن
قەشقەر دەرياسى ئېقىمىنى بويلاپ تالى بەرسۇ،
شەھىرى سەبىس، تايلاق، كافۇر قەلئە، يەككە
بەگ، پاخال تىپە، يەر قورغان شەھەرلىرى بىلەن
شاش (تاشكەنت)، خى (سۇيانىڭ شەرقىي شىمال -
لىدىكى بارىخان) شەھەرلىرى ئاساسلىق سوغدىلار
ماكانلىرى ئىدى. تارىخىي قاتلىمى ھەر خىل
بۆشەھەرلەر ئىچىدە سەمەرقەند — ئەپراسىياپ،
پەنجىكەنت، بۇخارا - ۋاراشاھ ئاساسلىق سوغدى
مەركەزلىرى ئىدى. تالى بەرسۇ، پەنجىكەنت،
ئەپراسىياپ، ۋاراشاھ خاراڭلىرى ئۇستىدىكى
ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر سوغدىلارنىڭ
قىياپىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، دىن ۋە سەنئىتىگە
ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن بىزنى
تەمىنلىدى.

مېنىڭ قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد
يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم - تەكلىماكان قەدىمكى
ئىنسان تۈركۈملىرى («ئاتۇش ئادىمى» بىلەن
«كرۇراينا گوزۇلى» نى ئۆلگە قىلغان) بىلەن
بولغان ئانتروپولوگىيەلىك مۇناسىۋەتتىن
تاشقىرى، كوشان — ئىفتالىت خانلىقلىرى
ئاخىرلاشقان، جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ
غەربكە ئىشىكى ئېچىۋېتىش جەريانى داۋام
قىلغان، كۆكتۈرك ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى
تىكلەنگەن زامانلاردا شەرققە كۆپلەپ يۆتكىلىپ،
يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي لىنىيىسىدە
گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. بۇ جەريان سوغدىلارنىڭ
ئېتىنىك تەركىبىگە شەرقىي ساك — شەرقىي
تۇرانى ئالامەتلەر ئېلىپ كەلەسلىكى مۇمكىن
ئەمەس ئىدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، سوغدىلار
مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىلادىيە، كىياندىتلار
(كىياندىتلار)، ئاخمىانلار، ئىسكەندەر -
سېلىۋىكلار - گرېك - باكتېرىيە ئىستېلاسىغا
قارشى ئۇزاق قەھرىمانلىق دەۋرىنى، ئۇندىن
كېيىنكى كوشان - ئىفتالىتلار دەۋرىنى، ئۇندىن
كېيىنكى پەنجىكەنت - ۋاراشاھ مەركەز قىلىنغان

گۈللەنگەن فېئورال «توققۇز جاۋۇپلار» دەۋرىنى، ئۇندىن كېيىنكى غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىغىدىكى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانلار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانلار، چاغاتاي ۋە تۆمۈرىلەر ئارقىلىق ھازىرقى ئۆزبېك تۈركلىرىنىڭ ئېتىنىگە تۈزۈلمىسىگە ئايلاندى.

6

ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسىدىكى ئۈسترۇشان تاغلىرى، زارائۇستاي، ساپجان ساي، سارمىش ساي قاتارلىق تاغلىق - جىلغىلىق ۋادىلاردىكى ئىپتىدائىي قىيار رەسىملىرى پامىر، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ (بولۇپمۇ مۆلچەر دەريا جىلغىلىرى)، تارباغاتاي ۋە ئالتاي، چوغاي تاغلىرىدىكى ئىپتىدائىي قىيار رەسىملىرى بىلەن كۆندۈرۈلگەن ھايۋان، ئوۋ قىلىنىدىغان ھايۋان رەسىملىرى، ئۇسسۇلۇق ھەرىكەت قىياپىتى، قۇياشقا چوقۇنۇش كۆرۈنۈشى، ھارۋا شەكلى، پېيخۇنلۇق كۆرۈنۈشلەر، ئۇچۇر تامغۇلىرى جەھەتلەر ئورتاق قىيار رەسىملەر مەدەنىيەت چەمبىرىنى ھاسىل قىلغان. ئوخشاشلا بۇ تېررىتورىيىلەردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان دەپنە بۇيۇملىرى بىلەن قەبرى تۈزۈلمىسى ۋە دەپنە رەسىمىيەتلىرىدەمۇ نۇرغۇن ئوخشاشلىقلار، جەسەت تىپلىرىدەمۇ جىنسىي يېقىنلىقلار كۆرۈلگەن.

گەرچە ئىلاھ - ئېكون ناملىرى پەرقلىنىشىمۇ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقى قۇياشنى ئاتا تەڭرى، زېمىننى ئانا تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدىغانلىقىنى ھېرىدۇتتىن تاكى جۇڭگو يىلنامە مۇئەللىپلىرىگىچە يېزىپ قالدۇرغان. سوغدى ماكانلىرىدىن تېپىلغان ساپال - مىس ھەيكەللەر بىلەن قىياغا سىزىلغان قۇياشقا چوقۇنۇش رەسىملىرى ۋە قەبرىلەرنىڭ قۇياش شەكلىدىكى قوزۇقلار بىلەن ياسىلىشى، مېترا مەدھىيىسى

كۈيلەنگەن «ئاۋىستا» قوشاقلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

سوغدىلارنىڭ مېترا، ئاناخت ئىلاھلىرى كېيىنچە گرېك ئىلاھلىرى زەربىسىدە، ئۇندىن كېيىن زارائاستر، كوشان بۇددا ئىكۈنلىرى تەسىرىدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىسىمۇ، زارائاستر ۋە مانىزمنىڭ يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرومازدا - ھورمۇز سىمۋولىدا يەنە ئىزچىل ساقلاندى.

سوغدىلار تەخمىنەن كوشان شاھى كانىشكا زامانىسىدىن كېيىن بۇددىزمىنى قوبۇل قىلدى. بۇددىزم ئومۇمەن توخارلاردا ئىزچىل، خارازم سوغدىلىرىدا بىر مەزگىل داۋام قىلدى. تۇنجى قېتىم جۇڭگوغا كەلگەن بۇددا تەرجىمانى جى چىن توخار (يۈرچى) ئىدى. III ئەسىردىن كېيىن جۇڭگودا كاڭ جۇي (康巨)، كاڭ مۇشياڭ (康孟祥) قاتارلىق سوغدى بۇددا تەرجىمانلىرى پەيدا بولغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئاسوكا ۋاقتىدا خوتەن، كانىشكا ۋاقتىدا كۆسەن ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان دەپ قارالماقتا. بۇ ھەر ھالدا بۇددىزمىنىڭ بۇ ئىككى گۈللەنگەن زامانىدا، غەربىي دىياردىكى ئىككى بۇددا مەركىزىنىڭ ھىندىستان ۋە كوشان ئىمپېرىيىسىگە يېقىن مۇناسىۋەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتاقلىق بۇددا تەتقىقاتچىسى لۈي جى ئەپەندى «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ ئېقىملىرى» ناملىق كىتابىدا كانىشكىنى چىن تېن (خوتەن 真檀) لىك دېسە، ليۋىتاك ئەپەندى يۇقىرىدا ئىسنى دېيىلگەن كىتابىدا خوتەن شاھى ۋىجا ياسىنانىڭ قىزى بۇددىزمىنى قەشقەرگە تارقىتىشتا تۆھپە ياراتقانلىقىنى، ئوغلى ۋىجا ياكېتى كانىشكا بىلەن بىللە ھىندىستانغا قوشۇن تارتقانلىقىنى تىلغا ئالغان.

سوغدىلار ئۈچۈن خاراكىتېرلىك بولغىنىنى ئاتەشپەرەسلىك بىلەن مانىزمدىن ئىبارەت. ئاتەشپەرەسلىك مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە خارازم - سوغدىدا پەيدا بولدى دېگەن شەرقىي قاراش بىلەن ئېراندا پەيدا بولغان دېگەن غەربىي

قاراش مەۋجۇت. ليۇيىتاڭ ئەپەندى زاراڭاستىرنى سىپتامىن ئۇزۇقىدىن ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنداقتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە قارشى خەلق قىلغان بۇ خەلق قەھرىمانى سىپتامىن ھەم قەبىلە - خەلق نامى بولۇپ چىقىدۇ. روشەنكى، سىپتامىن سوغدى ئىدى. «ئاۋىستا» ساسانى سۇلالىسىنى قۇرغان ئەردەشىر زامانىدا قايتا توپلانغان. ئاتەشپەرەسلىك شىمالىي ۋەي سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا سوغدىلار تەرىپىدىن قىسمەن ھالەتتە تارقالغان. مانىزم خرىستىيان، بۇددا ئىملىلىرى بىلەن ئۆزگەرتىلگەن ئاتەشپەرەستلىك دېگۈچىلەر بار. ئۇنى بايىنولۇق مانى (215 — 274) ئىجاد قىلغان. ئۇنى بەھرەمگور ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ كېيىنكى چاغدا «مانى دەۋۋازىسى» دەپ ئاتالغان پادىشاھ شاپور نامىدىكى دەۋۋازىغا ئېسىپ قويغان. مانى مۇخلىسلىرى شۇندىن كېيىن مەخپىي پائالىيەتكە ئۆتكەن. كۆپ قېتىملىق تىراڭدىك قىسمەت ئۇلارنى قەيسەر مىستونىرلار قىلىپ چىنىقتۇرغان. ئۇلار ئىلىم، رەسساملق، مۇزىكا، ئۇسسۇل (زەقىس) ۋە مەكتەپ، ئىبادەتخانا باشقۇرۇشىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

ئېراندا تەقىپ قىلىنغان مانىزمچىلار زاراڭاستىرىزم - ئاتەشپەرەسلىك ماكانى سوغدىدا ھامىيلىققا ئېرىشكەن. ئۇلار بۇددىزم قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۆز ئېتىقادىنى تەشۋىق قىلغان. مۇغتاغدىكى زەخمەدئاد رايونىدا ئىككى قەۋەت قىيا ئۈستىدىكى قەلئە — «دېۋاشتچە قەلئە» ئەرش قەلئەسى» خۇددى مۇزات دەرياسى بويىدىكى (شىنجاڭ كۇچار رايونى) قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىگە ئوخشاش كارىدور ئارقىلىق خانىلار تۇتىشىدىغان قوغدىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىستىقامەت ئورنى ئىدى. بۇ يەردىن كۇلالچىلىق، تۇقۇلما بۇيۇملىرى، كۈمۈش بۇيۇملار، چەۋەنداز، ئوبرازىدەكى تام رەسىمىنىڭ تېپىلىشى بۇ تاش قەلئەنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرى ياسالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مانىزم قەدىمكى قوجۇ شەھەر خارابىسى، بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى، دۇڭخۇاڭ مىڭ

ئۆيلىرىدە ئۆز ئىزلىرىنى روشەن قالدۇرغان. قۇجۇ شەھىرىدىن لىكوك كېسىپ ئېلىپ كەتكەن، 2 - جاھان ئۇرۇشىدا 2 - فرونت ئايروپىلانلىرى بومباردىمان قىلغاندا ۋەيران بولغان مانىنىڭ مۇخلىسلىرىغا سۆزلەۋاتقان كۆرۈنۈشى، دۇنيادا يىگانە مانى ئوبرازى ئىدى. قۇجۇ - دۇڭخۇاڭدىن تامغا، يىپەك رەختىگە، كىتاب سەھىپىلىرىگە سىزىلغان مانىزم رەسىملىرى بىلەن سوغدى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مانىزم دەستۇرلىرى تېپىلدى. قىزىقارلىقى شۇكى، بۇنداق باي مانىزم ھۈججەتلىرى ئېران ۋە ماۋارائۇننەھردىن بۇنداق كۆپلەپ تېپىلغان ئەمەس. تەتقىقاتچىلار كۆسەن، تۇرپان، دۇڭخۇاڭ تاشكېمىرى ئىچىدە مانىزم غارلىرى بارلىقىنى ئېنىقلىغان. پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىكى ئۆلگەن مەلىكە مەرسىيىسىگە قۇلىقىنى كېسىپ، يۈزىنى تاتىلاپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ ماتەم بىلدۈرگەن كۆرۈنۈش، دۇڭخۇاڭدىكى 158 - كېمىردە ئۆز ۋارىيانتىنى تەكرارلىغان. تۇرپان بېزەكلىك يارلىقىنىڭ تېگىدىكى سايدا خۇددى ئېراسىياپ خارابىسىدىكىدەك جەسەت سۆڭىكى قاچىلانغان ساپال ساندۇق تېپىلغان.

ئۇيغۇر ئۇرخۇن خانلىقى تېزىرتورىيىسىدە مانىزم مۇخلىسلىرى خېلى ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق شەھەرلەردە مانى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇشقا يول قويدى. ليۇيىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە مانى دىنى ماۋارائۇننەھردە سوغدى يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئېراندىكى ھالاكتىدىن كېيىن يەنە ھاياتقا ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدى، مانى — سوغدى يېزىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ شەرقتىكى گۈللەش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. يەرلىك يېزىققا ئۆتمەي سۈرىيە يېزىقىنى قوللانغان نىستورىيان دىنىدا ئەھۋال باشقىچىرەك بولدى. گەرچە جۇڭگوغا 694 - يىلى خۇرۇستادان ناملىق تۇنجى مانى مىسيونىرى بولغان پارس كەلگەندىن

باشلاپ مانىزم تەرغىياتى باشلانغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى مانىزمىنى دۆلەت دىنى قىلغاندىن كېيىنكىدەك ئېتىبارغا ئېرىشىمگەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مانىزمغا يول قويۇشى كەيپۇھنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (742) دىن خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلى (843) ئوردا بۇيرۇقى بىلەن مانىزم قاتتىق چەكلەنگەچە بىر ئەسىر داۋام قىلدى. يالغۇز چاڭئەندىلا 72 ئايال مانى مۇخلىسى قازا تاپتى. بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇتەئەز زىيالىرى، ئاھالە ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىپ بولغان مۇھىتتا يۈز بەردى. مانىزم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىندىتۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئىسلامىيەتكىچە بولغان قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ كۆپ ئەسىر داۋام قىلدى. قاراخانىلار ھەتتا بۇخارا دىكى سوغدى مانىستىلىرىنى باستۇرغان سامانى مۇسۇلمان خانلىرىغا ئۆز بېسىملىرىنى توختاتمىسا، ئۆز زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق قوللۇق قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئۇختۇرۇش قىلغان ئىدى.

7 - ئىسىملىك سوغدى خانلىقى

سوغدىلار كوشان خانلىقى زامانىسىدا بىر مەزگىل قىسمەن بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىز تېرىمىزدىن، جۈملىدىن بېشكەكتىن تېپىلغان بۇددە ھەيكەللىرى بىلەن رازا ئاسترا سوتىرىسىدىن بىلىمىز. ئەمما غەربىي تۈرك يايغۇلىقى ۋاقتىدا سوغدى زېمىنىدىن ئۆتكەن تاڭ سۇلالىسى راھىبى شۈەنجاڭ بىلەن ئۇنىڭدىن بىر ئەسىر كېيىن سوغدى زېمىنىدىن ئۆتكەن خۇي چياۋ بۇ يەردە بۇددىزمنىڭ سۇلىشىپ، ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانىزمنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئۇچۇر قىلدى.

غەربىي تۈرك يايغۇلىرىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى فېئوداللىق دەۋردە سوغدى زېمىنىدا سەنئەت خۇددى تارىم ۋادىسىدىكى تاشكېمىرلەردەك بۇددىزم شەكلىدە ئەمەس، رېئال تۇرمۇش ۋە مانىزم شەكلىدە راۋاجلاندى.

VI - VII ئەسىرلەردىكى پەنجىلىكەنت،

ئەپراسىياپ، ۋازاھشاھ قاتارلىق ئاۋات سوغدى شەھەر خارابىلىرى ئۈستىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر بىزگە دەل مۇشۇ دەۋردىكى مارالبېشى، توقۇز ساراي، كۆسەن، شۇرچۇق، قوجۇ بۇددە تاشكېمىر سەنئىتى بىلەن گەرچە دىنىي مەزمۇن جەھەتتىن بولمىسىمۇ، ئومۇمىي ئېتنولوگىيەلىك تۇرمۇش رېئاللىقى ۋە سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتە بىر خىل يانداشلىقنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى: كۆركەملىك، گەجەنگەن بىناكارلىق، ئىنا تۈۋرۈكلىرى، قاپارتمىلىق ئادەم ۋە گۈل نەقىشلىرى، شىرۋە ئارىلان بىلەن ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىۋاتقان چەۋەنداز، ئۈستىگە شىر ۋە قۇش سۈرىتى تامغىلىرى چۈشۈرۈلگەن تون كەيپەن ئۇچ - ئەلچى، يىپەك يولىدا قاتناۋاتقان ئاتلىق - تۆگىلىك كارۋانلار، بوينىغا لېنتا چېكىلگەن سەركە، بەزمىگە ھازىرلانغان ئۇسسۇلچىلار بىلەن مەشەل تۇتۇپ گۈلخان يېقىۋاتقان ئايال، قازا قىلغان مەلىكىگە ماتەم ھازىرلىق بىلدۈرۈۋاتقان كۆرۈنۈش، ئەلەنگۈچتە ئولتۇرغان، چاچلىرى ئۇششاق ئۆرۈلگەن قىز بىلەن بوۋاي، قول - پۇتى ۋە كىيىم لېنتىسىغا قوغغۇراق ئاسقان زەنگۈلە - ئۇسسۇلچىسى قىز، يىلان باشلىق ئارپا (ۋىنا) چالغۇچىسى، قىلىچلىرىنى تامغا ئېسىپ، مەي پىيالىلىرى تۇتۇپ مەشرەپتە ئولتۇرغان جەڭگىۋار ئەركەكلەر، ياغاچ تاراق ئۈستىگە چېكىلگەن يېزىم يالغۇچ ئايال، كاش جەسەت ساندۇقى ئىنتىمغا سىزىلغان مۇزىكا ئۇسسۇلچىلىق كۆرۈنۈش قاتارلىق تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت. بۇ بىلىمگە سوغدىلارنىڭ ئەينى زاماندىكى قىياپىتىنى، كىيىنىشى، تۇرمۇش مەدەنىيىتىنى، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى، فولكلور ئادەتلىرىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئېتىقىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ كېلىشىدىن ئىلگىرىكى يىراق ئېتىق مەنبەداشلىقى بىلەن ئەينى زاماندىكى تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەتنى ئېچىپ بېرىدۇ.

سوغدىلارنىڭ تارىخى ۋە ئىقتىسادى ۋە تەكلىماكان ئەتراپى بىلەن كەنسۇ ھەم سېلىنگا ۋادىسىغا قاچان كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە ماكانلاشقانلىقى نامەلۇم. ئەمما، ئۇلار يىپەك يولىنى بويلاپ بۇددىزم، زارائاستىرىزم ۋە مانىزم تەرغىباتى، شەنئەت ۋە سودا - تىجارەت پائالىيىتى بىلەن كۆكتۈرك خانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى ئىلگىرىلا بۇ رايونلاردا ئۆزىنى قالدۇرغان. III - IV ئەسىرلەردە خارابىلىشىشقا باشلىغان لوپنۇر - مىران - كروران رايونلىرىدىكى تېرىلغۇ ۋە سودا مەركەزلىرى ۋە ئاھالە رايونلىرى — «بېرچەك» لەر قۇرغانلىقى ئۇلارنىڭ كوشان خانلىقىنى غولغاندىن كېيىنلا بۇ يەرلەرگە تارقالغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، دۇنيادىكى سۈسۈز دەشتى چۆل «سەھرايى كەبىر» دەك مەشھۇر قۇملۇقلاردىن تۆت ئەتراپى سۇ ئېقىملىرى بىلەن قورشالغان ئالاھىدە تىپتىكى قۇملۇق «تەكلىماكان» نىڭ نامىمۇ، تەكلىك ئۈزۈم باغلىرى يەرا قىلىپ، ئۈزۈم شىرنىسى ۋە ئۈزۈم ھارېقى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۈزۈم تەسۋىرلەنگەن نەقىشلەر سىزىشقا ئادەتلەنگەن. سوغدىلار تەزىپىدىن قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمال. تەكلىماكان ئەتراپىدىكى خارابىلەر ۋە تەسۋىرىي بۇيۇملاردىن ئۈزۈم تالزارلىقى ۋە ئۈزۈم نەقىشلىرى كۆپلەپ تېپىلغان. تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان بىر قەدەر مەشھۇر سوغدى ماكانلىرىدىن بىرى يەندەن شەھىرىنى سوغدىئانادىن لوپنۇر ئەتراپىغا بىر قىسىم ئاھالە قوشۇنلىرى بىلەن كەلگەن سوغدى سەركەردىسى كاڭ يەندىن (康艳典) بىنا قىلغان. ئۇ پەيدا قىلغان شەھەر نۇر كەنت، ئۈزۈم (بور) كەنت، سابى تاش بالىق قاتارلىق توققۇز شەھەرگە يەتكەن تاش بالىق كېيىنچە «دېنخى» بالىق دەپ ئاتالغان. سوغدىلارنىڭ تارىخىي تەڭرىتاغ - ئورخۇن بويىدىكى ئاھالە رايونلىرى غەربىي تۈرك يايغۇلىقى مەيدانغا كەلگەن ۋاقىتتىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى

يىمىزلىگىچە بولغان تۆت ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تارىخىي ئەۋجىگە يەتتى، دېيىش مۇمكىن. بۇ چاغدا پەرغانە ۋادىسىدىكى مىڭ بۇلاق بىلەن تەڭرى تېغى ئېتىكىدىكى مۇزئارت ۋادىسىغا جايلاشقان چوڭ يۇلتۇز غەربىي تۈرك يايغۇ (خان) لىقىنىڭ ئىككى بارىگاھى بولۇپ، يىپەك يولى قاتنىشىدا تۈرك - ۋىزانتىيە ھەمكارلىقى يولغا قويۇلغان ئىدى. جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەر بارغانسېرى غەربكە يىپەك يولىغا يۈزلىنىپ، مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە قوبۇل قىلىشقا قىزىققان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا سوغدىلار لوپنۇر - مىران - كروران رايونلىرىغا قارىغاندا قوجۇ - قۇمۇل ئەتراپىغا، دۇڭخۇاڭ - گەنجۇ ئەتراپىغا كۆپلەپ توپلاندى. سەمەرقەندتىكى سوغدىلار بىلەن قوجۇ (تۇرپانلىق) ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ مەنبەلىرىدە «ئوخشاش كاڭ» (康) ئېرۇگىلىقىنى قانداق قىلغانلىقى، سوغدى ۋە تۇرپان ۋادىسىدىكى «كارىز» قۇرۇلۇشىدىكى ئوخشاشلىق، قوجۇنىڭ تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى مىسلىسىز مانىزم ئوچىقىغا ئايلانغانلىقى، قۇمۇل «ئوغۇرغول»، باغراش ئەتراپىدىكى سوغدى شەھەر - راباتلىرى، تۇنجى سوغدى يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ تۇرپاننى بازار قىلىپ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىزدە سوغدىلىرى ئاممىلىرىنىڭ روشەن سالىقىنى ھەققىدىكى تارىخىي تەسەۋۋۇرنى ئويغىتىدۇ.

ئەزەبلەرنىڭ ماۋازا ئۈنەھەرگە بېسىپ كىرىشى، ئىسلامىيەتنىڭ مەجۇسىي (ئاتشپەرەسلىك)، مانى دىنلىرىنى مەنسۇق قىلىشى بىلەن ئورخۇن ۋادىسىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلنىشى پاراللېل زامان چەمبىرى ھاسىل قىلدى. بۇ ھال سوغدىلارنىڭ يەنە بىر ئاھالە كۆچۈش تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

غەربىي تۈرك خانلىقى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا ماۋارائۇننەھردىكى سوغدىلار بىلەن تارىم تەكلىماكان - تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر بىر تەرەپتىن ئەسلى ۋە مىللىيەتكى ساك - توخار (يۇرچى) مىللىيەتلىكى بويىنچە، يەنە بۇنىڭ ئۈستىگە كوشان - ئېفىئانت ئىمپېرىيىلىرى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇ جايلارغا قايتقان (مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرىكى توخار - ساكلاردىن تارىخىي قاتلام پەرقى ھاسىل قىلغان) توخار - ساك - سوغدى - قاڭقىل قەبىلىلىرى قايتا قوشۇلۇپ، كۆكتۈرك خانلىقى، ئۇندىن كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقى كونترول قىلغان يىپەك يولى ئالاقىدار مۇھىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەت ئورتاق چەمبىرى مۇھىتىگە كىرىپ كەلدى.

تارىخىي مەنبەلەردە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى مەنبەداش قەبىلىلەرنىڭ قايتا قوشۇلۇش جەريانىدا تۇرغانلىقىنى كۆرسەتسە، «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسى ئۇلارنىڭ كۆكتۈرك ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئۇيغۇرلارنى ئوق قىلىپ ئۇنىڭ ئېتىكى تەركىبىگە قوشۇلۇش جەريانىغا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ جەريان شەرقتىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن باشلىنىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئەڭ ئاخىرى قاراخانلار دەۋرىدە تۈگەللىدى.

سوغدىلار، جۈملىدىن كوشان ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى توخارلار خېلى ئۇزۇن مۇددەت ئامۇ - سۇرخان دەريا، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋە قەشقەر دەريا ۋادىلىرىدا پارچە شەھەر بەگلىكلىرى سۈپىتىدە ياشاپ، «توققۇز جاۋۇپلار» دەپ ئاتالغان ئىدى. ئۇلار ساۋ (كابودان)، شەرقىي ساۋ (سودسانا، ئۆرەتسپە)، كاڭ (سەمەرقەند)، سى (شەھرىسەبىس)، مى (مايمورگ)، شى (شاش، تاشكەنت)، خى (سۇياپتىڭ شەرقىي شىمالى، كېيىنكى بارىخان، قاراقول؟)، ئەن (بۇخارا)، خوشۇن (خارازم)، ۋىدى (戊地) باراھشاھ قاتارلىقلار بولۇپ،

مۇھىمى، كاڭ، ئەن، ساۋ، شى تۆت فامىلىلەر ئىدى. بۇ ناملارنىڭ خەنزۇچە ئىپادىلىنىشى ئەسلى يۇرتتىكى بىرەر ئاھاڭغا ماسلاشقان ياكى ۋەكالىت قىلىنغان بولۇپ، خەنزۇ يېزىقى ئاساسىدا ئەسلى «توققۇز جاۋۇپ» لارنى تەلەپپۇز قىلىشقا كۈچەنمەسلىك لازىم.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، چاڭئەن - لوياڭ، لياڭجۇ شەھەرلىرىدىكى «توققۇز جاۋۇپ» لارنىڭ بەزىلىرى يېقىندىلا ماۋارائۇننەھردىن، غەربىي دىياردىن كەلگەن، بەزىلىرى ئىلگىرى كەلگەنلەرنىڭ قان ئارىلاشقان ئەۋلادلىرى ئىدى. تاڭ شۆەنزۇڭ ۋاقىتىدىكى مەشھۇر سەركەردە ئەن لۇشەن (روشن بۇخارى، موڭلۇق) تۈرك ئايالىغا ئۆيلەنگەن بۇخارالىق سوغدىدىن تۇغۇلغان ئىدى. «توققۇز جاۋۇپ» لار كېيىنچە «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى چۈشۈپ قالدى. بىز «لى ۋىنراۋ تولىمى» دىكى «ئۇيغۇر شى جىيەجىزنىڭ قىلمىشلىرى» (ئۇيغۇر جىيەجىز شاشىنىڭ قىلمىشلىرى) دېگەن ھۆججەتتە «ئۇيغۇر شى (تاشكەنتى) جىيەجىز، شى (تاشكەنتى) خۇچىنىڭ توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرىدۇر» دېيىلگەن. بىز تاڭ سۇلالىسى ئاخىرلىشىپ ئانچە ئۇزاق بولمىغان زاماندا ماۋارائۇننەھەرگە ساياھەت قىلغان ئەزەب ئاپتورلىرىنىڭ «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى «توققۇزغوز»، «توققۇز-ئوغۇز» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا قاراتقانلىقىدىن ھېچقانداق تاسادىپىيلىق ھىس قىلمايمىز. لىۋىتتاڭ ئەپەندى يازغان كىتابىنىڭ 553 - بېتىدە: «پارسىلارمۇ سوغدىلارنى ئۇيغۇر تۈزۈملىرى دەيدۇ» دەپ يازغانلىقى ئاساسىدا ئەمەس.

ئەزەلدىن چەتتىن كەلگەن ھەرقانداق قۇدرەتلىك ئىستىلاچىلارغا قارشى ئىنگىلىمىي سۇنماي شانلىق كۈرەش قىلغان، ئەپراسىياپ، تومارس، شىراق، سىپارتىدا، بەرزۇ جەڭگىۋارلىق داستانلىرىنى ياراتقان سوغدىلار نېمە ئۈچۈن

ئىزچىل ساك - توخار - ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە يۈزلەندى ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆرنەك قىلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرى مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى؟ بۇ مۇھىم ۋە قىزىقارلىق تەتقىقات تېمىسى، ئەلۋەتتە.

10

غەربىي دىيار بىناكارلىقى، مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر، سېرىك سەنئىتى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا دىيارغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بىز «يۈتەن (خوتەن) نەغمىسى» بىلەن «باھادۇر» كۈيىنى بۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى ئەۋرىشكە دەپ تىلغا ئالغىمىز. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي دىيارچە بۇددا تاشكېمىر بىناكارلىقى، ھەيكەلتاراشلىقى، رەسسائىلىقى، تەرجىمە شۇناسلىقى بىلەن مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى شىمالىي ۋېي، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى.

كۆكتۈرك خاقانى مۇغانخاننىڭ قىزى ئاسنا مەلىكىنى سىيانپىسى نەسەبىدىن بولغان جۇ سۇلالىسىنىڭ ئۇۋاڭ پادىشاھىغا ياتلىق قىلغاندا، مۇغانخان ئىنىسى ئىستەمى باشقۇرغان غەربىي دىيار ۋە غەربىي تۈرك يايغۇلىغىدىن كۆپلەپ سەنئەتچىلەرنى ئالدۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە، شىمالىي چى سۇلالىسى پادىشاھى گاۋۋى ھوزۇرىدا ساۋپولومىن، سىياۋمياۋدا، ساۋشىڭنو قاتارلىق سوغدى مۇزىكانتلىرى بولغان. ئاسناكۆسەنلىك سۇجۇپ، بەي چىرتۇڭ، بەي ماندا قاتارلىق مۇزىكا نەزەرىيىچىلىرى ۋە كۆي ئىجادچىلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، سۈي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە سۇلى (قەشقەر)، كۆسەن مۇزىكىلىرى بىلەن بۇخارا - سەمەرقەند مۇزىكا - كۈيلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سەنئەت مۇنبىرىگە ھۆسۈن قوشتى. سوغدىلارنىڭ «چەش ئۇسسۇلى»، ساۋگاڭنىڭ بەرباپ ماھارىتى، ئەنلۈسەننىڭ ئەرەنچە ئۇسسۇلى ئەينى زامان

سەنئەت گۈلزارىدا شۆھرەت قازانغان ئىدى. بىز كېيىنچە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا مانىزم مۇزىكىچىلىرىنىڭ ئىدىقۇت سەنئىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرسىز. سەنئەت تارىخى بىزگە غەربىي دىيار، ماۋارائۇننەھر، شىمالىي قۇملۇق مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ خۇددى ئېتىنىك تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدەك بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تۈركۈمى ۋە چەمبىرى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

11

سوغدىلار غەربىي تۈرك يايغۇلىغى زامانىدىلا سىياسىي ۋە دېپلوماتىيە پائالىيەتلىرىگە جەلپ قىلىندى. ئۇلار يىپەك يولىدىكى چىۋەر مەدەنىيەتلىك خەلق، جاھانگەزدى ساياھەتچى ۋە سودىگەر، بىر قەدەر ئورتاق تىل ماھىرلىرى تەرجىمانلار ئىدى.

568 - يىلى ئىستەمى خان (ياۋرۇپالىقلار دىيارىدا دېيىشىدۇ) مانىڭاخ ئىسىملىك سوغدىنى پارسقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇ يىپەك يولى رىقابىتىدە پارس تۈرك تەڭ مەنپەئەتدار بولۇش توغرىسىدا توختام قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئەمما، بۇ قېتىملىق سەپەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغاچقا، مانىڭاخ داۋاملىق يول يۈرۈپ، ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى ساسىدىن I بىلەن كۆرۈشتى ۋە كۈنىستانتىنوپولدىكى بۇ ئىمپېراتورغا ئىستەمىنىڭ سېكتاي يېزىقىدىكى دۆلەت خېتىنى تاپشۇردى. بۇ ئېھتىمال سوغدى يېزىقىدىكى مەكتۇپ ياكى ئورخۇن يېزىقىدىكى مەكتۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇ، 99 - يىلى كوشان ئەلچىسىنىڭ رىمغا بېرىشىدىن كېيىنكى يەنە بىر مۇۋەپپەقىيەتلىك دېپلوماتىيە پائالىيىتى بولدى. نەتىجىدە، ساسانىلارغا پايدىسىز تۈرك - ۋىزانتىيە ئىتتىپاقى تۈزۈلدى.

سوغدىلاردىن كاكڭ دەيىپىن كۆكتۈرك يايغۇستراپى، ئەنمۇرۇڭ، خې خىنۇ، شى شىننۇ قاتارلىق كىشىلەر كۆكتۈرك سانغۇلىرى بولغان.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، بولۇپمۇ ماھىزىنى دۆلەت دېشى قىلىشى سوغدىلارنىڭ پائالىيەتچانلىقىغا ئىلھام بولدى. ئېيتىش كېرەككى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا دۇڭخۇاڭ، گۇزاڭ (لياڭجۇ)، تەييۈەن تەرەپلەردە سوغدى ئاھالە زايونلىرى — سوغدى پېرچەكلىرى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان. ھەتتا دۇڭخۇاڭدا ساۋجەمەتى (كابودانە) تۈركۈمى كۈچىيىپ لياڭجۇ شەھىرىگە كۆپلەپ كىرىپ ئورۇنلىشىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بۇ شەھەرنى تالاشقان. شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (445 — 534) لياڭجۇدىكى سوغدىلارنى تۇيۇقسىز تۇتقۇن قىلغاندا دۇڭخۇاڭدىكى سوغدى ئاقساقلى ھوزۇر بىلدۈرۈپ، تۇتقۇنلارنى كەچۈرۈم قىلدۇرغان. كۆكتۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى شىمالىي قۇملۇقتىكى سوغدىلارنى تۇڭا تېكىن باستۇرغان ئىدى. بۇ چاغدا سوغدىلار بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئەنقار ۋادىلىرىدىمۇ ماكان تۇتقان. ئۇلار يەنە دۇڭخۇاڭدىن باشقا، شىڭجۇ (圣州)، يۇجۇ (幽州)، يىڭجۇ (营州)، ئەندىڭ (安定)، لياۋزۇ (辽左) دىمۇ نۇرغۇن سوغدىلار بولغان.

630 - يىلى كۆكتۈرك خانلىقى ھالاك بولغاندا سەككىز تۈمەن سوغدى تاڭ سۇلالىسى زېمىنىگە كۆچكەن. ئۇلار ئاساسەن «ئالتەغۇر ئايمىقى» غا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سوغدىلارغا ئائىت مەلۇمات ھەتتا «تۇنيۇ-قۇق»، «مۇيۇنچۇر»، «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاشلىرىغا چېكىلگەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق بۇدۇن قاپ كېلىتى» دېگەن ئىبارە؛ «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق تابغاچقا سېلىنغاندا باي بالىق بېرىد»؛ قوشۇسايدامدىكى «بىكلە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «سەككىز يىگىرمە ياشىدا ئالتە سوب سوغداققا تاپاسۇلەدىم» (قوشۇن تارتىم)، دەپ يېزىلغان. بۇخارلىقلار «بوقارق

سوغدىلار شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۈي - تاڭ ئوردىلىرىغىمۇ خىزمەت قىلغان. شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيزۇ (386 — 404) ئەن نۇبەنتۇ ناملىق بۇخارلىق سوغدىنى ئۆزىگە ۋەكالىتەن كۆكتۈرك خانلىقىغا ئەۋەتكەن. شىمالىي چىي پادىشاھى گاۋۋى ليۇشچىڭ ئىسىملىك سوغدىغا «بۇدەنرۇانا سوتىسى» نى تۈركچە تەرجىمە قىلدۇرۇپ كۆكتۈرك خاقانغا سوغا قىلغان.

سۈي سۇلالىسى ئاخىرلىشىۋاتقان، بۆھرانغا چۆككەن، ئەمما تاڭ سۇلالىسى تىكلەنمىگەن چاغدا ھاكىمىيەت ئالمىشىشنى سىلىق ئىشقا ئاشۇرۇش نىيىتىدە كاڭشاۋلى (康鞘利) ئىسىملىك سوغدى ئەرباب سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا ۋەكالىتەن تەييۈەنگە بېرىپ بولغۇسى تاڭ گاۋزۇڭ لى يۈەن بىلەن سۆھبەتلەشتى.

625 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن كۆكتۈرك ئېلىخان (颍利可汗) ئەۋەتكەن ئەلچى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەشكەندە بۇخارلىق ئەن يۈەنشۇ (安元寿) ئىسىملىك سوغدى يالغۇز تەرجىمانلىق قىلغان. 630 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ ئەن شىۋىن (安修仁) ئىسىملىك سوغدىنى كۆكتۈرك خانلىقىغا ئورۇنباىسار ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

يىپەك يولى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر تارىخىدا سوغدىلاردىن جاسۇسلار، جاسۇسلۇققا قارشى ئىش يۈرگۈزگۈچىلەر، ھەرقايسى ھاكىمىيەتكە سادىق ياكى ئىسيان كۆتۈرگەن سەركەزدىلەر بولغان.

721 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوغدى سانغۇنى كاڭ دەيىڭ (康待宾) ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىر يىلدىن كېيىن باستۇرۇلدى. بۇ چاغدا «ئالتەغۇر ئايمىقى» (六胡州، ئېھتىمال «ئالتە سۇ» ئايمىقى) بازى قىلىنىپ، 7 - 8 تۈمەن سوغدى كۆتۈرۈلگەن. بۇلاردىن 2 تۈمەننى قىرىپ تاشلاندى. ئازىدىن 35 يىل ئۆتۈپ، 756 - يىلى ئەنلۈشەن قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

بىلگە قاغان زامانىدا ئاشپىدلاردىن چىققان دانىشمەن ۋەزىر تۇنيۇ قۇق ئاشىد (؟ - 711) سوغدىياناغا بارغان ئىدى.

ئولوس» دەپ يېزىلغان. بۇ، دۇڭخۇاڭدىن تاكى نىپىلىنگا ۋادىسىغىچە يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئولتۇراق سوغدىلارنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دۇڭخۇاڭدا X ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ساۋجەمەتى پادىشاھلىقى قۇرۇلۇپ، بىر ئەسىرگە يېقىن، بىرقانچە ئەۋلاد سەلتەنەت سۈردى. ئۇلار: ساۋرېنگۇي (曹仁贵، 914 — 920)، ساۋيىچىن (曹议金، 920 — 935)، ساۋيۈەندې (曹元德، 935 — 940)، ساۋيۈەنشېن (曹元深، 940 — 945)، ساۋيۈەنجۇڭ (曹元忠، 945 — 974)، ساۋيەنگۇڭ (曹延恭، 974 — 978)، ساۋيەنلۇ (曹延祿، 978 — 1002). ئېيتىش كېرەككى، يەنە ساۋشېنشۇن (曹贤) دەپمۇ يازىلغان سوغدى خانىنىڭ بولغانلىقى. ساۋ فامىلىسى 1023-يىلىدىن كېيىنلا «شاجۇ ئۇيغۇزى» دېگەن ئىبارە بىلەن ئالماشقانلىقى مەلۇم. «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «ئۇيغۇر تەڭرى خاقانغا يوللانغان مەكتۇپ»، «ساۋيىچىننىڭ ئۇيغۇر ۋەزىرلىرىگە يوللىغان مەكتۇبى» بىلەن «ساۋيۈەنجۇڭ» (945 — 974) زامانىدا دۇڭخۇاڭغا قاتنىغان مەخسۇس ساۋ ئۇيغۇر — خوتەن خانلىرى قۇدا باجلىق، دوستانلىق مۇناسىۋىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن يازالغان (61 - نومۇرلۇق) تاشكېمىردىكى رەسىم ۋە يېغىشلىق تىللارغا قارىغاندا، ساۋيىچىن گەنجۇ ئۇيغۇر شۇنخۇا خاقان (928 — 933) بىلەن ئاتا-بالا دېيىشىپ، قىزى (جۈملىدىن ئاچا-ئىسىڭل)، بېرىشىپ، تۇغۇلغان پەرزەنتلەر خانلىق سەلتىنى سۆرۈشكەن. خوتەن تەڭرىدىن خان (天册皇帝) نىڭ ئۈچىنچى قىزى ساۋيىچىن خانغا، ئۇنىڭ قىزى خوتەن خانغا خانىش بولغان. ساۋيىچىن ۋە ساۋيۈەنجۇڭ ئاياللىرىنىڭ بىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانى، بىرى خوتەن خانىدىن كەلگەن مەلىكىلەر ئىدى. دۇڭخۇاڭ مانى سوغدى ھاكىمىيىتى تىنچ ئىتاق ۋە خەلقئارا سودا سىياسىتى يۈرگۈزۈپ زور دەرىجىدە بېيىغان. كېيىن ئۆزلۈكىدىن «شاجۇ

(قۇمئانا) ئۇيغۇرى» دەپ ئاتالغان. 1127-يىلى «ئالتۇن خانلىق تارىخى» دا «شاجۇ ئۇيغۇر خۇلاسە قاتان (沙州回鹘活刺散可汗) قۇمئانا ئۇيغۇر خوزىبان خاقان؟ خوزاسان خاقان؟» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. بۇ 1073-يىلى دۇڭخۇاڭنى غەربىي شيا خانلىقى ئىگىلىگەندىن كېيىنمۇ، بۇ يەردە ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرلاشقان سوغدىلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىدىن كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بېنزىنىڭ دېققىتىمىزنى «دۇڭخۇاڭدىكى سۈلى (قەشقەر)» — «سۇۋلاخ»، شەھىرى مەنبەستىيىن بۇخارا ئارىسىدىكى قەشقەر دەريا، شىنجاڭدىكى قەشقەر (تۈركىي تىللار دىۋانى) دا «سۇۋلاخ» دېگەن ئىبارەت ئۈچ نامنىڭ بىرى خىل ئاتىلىشى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. تاڭ زامانىدا شوهرەت قازانغان قەشقەرلىك تىنلشۇناس فىيى خۇيلان «يۈم سېماتىكىنى» ناملىق ئەسىرىدىلا قەشقەرنىڭ نامىنى «كاشى كالى (迦师黎黎)» دەپ يازغان ئىدى. ماۋارائۇننەھردىكى «قەزاشى» شەھىرىمۇ قەشقەر دەرياسىنىڭ ئۆتۈرۈش ئېقىمىغا جايلاشقان ئىدى. چەزەرەپشان دەرياسىنىڭ بىر تەرىپىدە (يەركەن دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) سايبىخىرى ماۋارائۇننەھەرگە جايلاشقانلىقىنى تاسادىپ يولمىسا كېرەك. بۇ يەردە سوغدىلار بىلەن غەربىي دىيار ۋە دۇڭخۇاڭ، گەنجۇ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئېتىك ۋە تارىخىي بېقىنلىقنى ئۇقتۇرىدۇ. 13-ئەسىردە سوغدىلار يىپەك يولىدىكى غەنە شۇي خەلقئارا سودىدا ئۈمۈمىيىتى ئېتىراپقا ئېرىشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىكەنلىكى يېقىن ياز دەپمۇ يىقىن ئىدى. ئۇيغۇر — توغار — سوغدى سودىگەرلىرى باشقا بويستانلىق سودا تىجارەتچىلىرىدەك ئۆز ماكانىدا دۇكان ساراي ئېچىپ سودا قىلىشتىن ھالقىغان ھالدا يۇرت كېزىپ، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا قاتناپ يىپەك يولىنى ھەقىقىي راۋان ۋە گۈللەنگەن ھاياتى مەنزىرىگە ئىگە

قىلدى. ئەگەر يىپەك يولى مىلادىدىن ئىلگىرىكى
ئىسكەندەر — دارانى خەتۈردى ئاسوكا قاتارلىق
ئىمپېرىيىلەر نامى بىلەن ئېچىلغان دېيىلسە، ئۇلار
قاچان يىپەك يولىدا ئۇيغۇر — سوغدى
كارۋانلىرىدەك دوستانە، دائىمىي، ئۇزۇن يوللۇق
ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ
ئارقاق ۋە مۇرۇشكىگە يىپ تارتىپ، ئۈستىگە گۈل
چەككەن؟ ۋېزانتىندىن خەن تاڭ سۇلالىلىرىغىچە
چە يىپەك يولى كارۋان سۈدىسىدا داڭ چىقارغان
قايسى كارۋان ئاقساقلى نامىنى كۆرسىتىش
مۇمكىن؟ لېكىن يىپەك يولى شىمالىي سۇلالىلەر
دەۋرىدە، غەربىي تۈرك يايغۇلىغى دەۋرىدە،
ھەرقايسى ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ھەقىقىي،
ھەممەتەزەپلىمە كېڭىدى ۋە گۈللەندى. ئۇيغۇر —
سوغدى كارۋانلىرى بايقالنىڭ شىمالىدىن
چاڭجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە دالى پادىشاھلىقىغىچە،
قېچاق دالاسىدىن ھىندىستانغىچە، قاش قاپقىدىن
رىمغىچە قاتناپ يول ئۆتەك، بازار، ارباب، بوچىك
پۇل مۇئامىلىسى، ھەتتا قاراقچىغا قارشى
قوغدىنىش تەشكىللىرىگىچە ئىجادىيەت
خاراكتېرلىك تۆھپە قۇشقانلىقىنى ئىنكار قىلىش
مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار ئىبىنى داۋالاش، كىتاب
تەرجىمىچىلىكى، سەنئەتكارلىق، تېخنىلوگىيە
تارقىتىش قاتارلىق تۆھپىكار ساھەلەرنىمۇ مۇشۇ
كارۋانكەشلىك باش مېلودىيىسى بىلەن
بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. قايسى سالنامە بۇ
جەھەتتە ئۇيغۇر — سوغدى كارۋانكەشلىرىدىن
غالپ كەلگەن، بۇ غالىپلىقنى ئەسرلەر قوينىدا
ساقلىغان ئىككىنچى ئېتىنىك تۈركۈمىنى
يانداشتۇرۇشقا پاكىت ئاتا قىلالايدۇ؟

سوغدى، شۇندىكى رەزىمى ئوتتۇرا دېڭىز،
ئىلىسۇپۇتامىيە، ماۋارائۇننەھر، غەربىي دىياردا
ئورتاق ئىناۋەتلىك پۇل ۋە چەك يولغا قويغان،
ياڭگۈەن قوۋۇلغى ئىچىدە بولسا مالغا مال (مەسىلەن
ئاقما تاۋار - دۈردۈن) تېگىشىدىغان سودا شەكلى
يولغا قويغان ئىككى خىل خەلقئارا سودا مۇھىتىدا
كارۋان سودىسىنى ئاقساقلىدى، مال ۋە پۇل
نىسبەت قىممىتىنى ماھىرلىق بىلەن ئىگىلىدى.
(يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر -
سوغدى سودىگەرلىرى ئوقۇل يال ئالماشتۇرغۇ-
چىلارلا ئەمەس، بەلكى قەرقەش تاپقان يېزا
ئىگىلىك، قازا مال چارۋىچىلىقى، ھۈنەر سائىلىق
ئىشلەپچىقىرىش بازارلىرىنىمۇ ئىگە ئىدى.
يىپەكچىلىك، يىپەككە زەركىمخاپ ئىشلەش، يۇڭ
ۋە كەندىر توقۇمىچىلىقى، بۇلغارى ئىلتىرى
يىمخالىچلىق، زەرگەر كاسپىچىلىقى،
شىشەچىلىك، قاش ۋە بەدەخشان ياقۇتچىلىقى،
ئىپار ئىنەبەر ۋە دورا پۇزۇشلۇق، پاختا
توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىك، ھەربىي ئەسلىھە
ھازىرلاش، قەغەزچىلىك، مەي، ھاراق ئىشلەش
جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك ئۇيغۇر - سوغدى كارۋان
سودىسىغا كەڭ بازار ۋە خېرىدار تاپاتتى. ئۇيغۇر -
سوغدى سودىگەرلىرى سودا ئەخلاقىدا ئىناۋەت ۋە
ئىشەنچ قازانغان ئىدى. سودىگەرلىرى تەشكىللىك
پائالىيەت قىلدى. ئۇلار «سازتپاۋ» (商宝) دەپ
ئاتىلىدىغان (كارۋان) ئاقساقلىنىڭ تىجارەت ياكى
كارۋان باشقۇرۇشىدا ئىش ئېلىپ بېرىشنى
ياقايۇرتلاردا باشقا خەلقلەرنىڭ زىھان ياكى تارىخىي
مەنپەئەتلىكىگە چاڭ سالىدىغان، ئۇلارنىڭ تەبىئىي ۋە
ئىجتىمائىي مۇھىتىنى بۇلغايدىغان ئامەتلىك،
ئاچكۆزلۈك، بىزەڭلىك ۋە پەسكەشلىكلەرنى
ئەينى، ئەكسىچە، مېھماندۇستلۇق، ساخاۋەتكۈي
لۇق، كېسەل داۋالاش، ئىسپاپ، قىنائەت،
تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە پاكىزلىقتا ئالىيەت بولۇش
قاتارلىقلارنى كارۋان ئاقساقاللىرى قاتتىق
تىزگىنلىگەچكە، ئۇلار نەپەزلىنىدىغان شاماللار
كۆتۈرۈلمەيتتى. مال زىيەتلىرىنى سوغدى

ئېتىكى ئىراننى ئىقتىداردەك ئۆزىنى قايتا نامايان قىلماقتا.

ئۇيغۇر - سوغدىلارنىڭ ئېران سودىگەرلىرىدىن ئۈستۈنلۈك قازانغان يىراق مۇساپە، ھەر خىل خەلقلەر ئارىسىدا ئېلىنىپ بېرىلىدىغان سودا ماھارىتى قەدىمكى سىمىلىيان - سىكتاي (ساك) «ئات مەدەنىيىتى»، جاھانگەزلىكى، شەھەر قەلئە - ھۆنەر - سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ۋازىسلىقى ئاساستا راۋاجلاندى. ئۇنىڭمۇ قەدىمكى ئاسۇرىيە پادىشاھى سارمانانار تامغۇسىدىكى تىبەت كالا - قوتازى، تەكلىماكان قوش لوكىلىق تۈگىسى ئوبرازى بىلەن ھازىر ئوتتۇرا دېڭىزغىچە سىنخىيلىك ھالدا تارقالغان ياش ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ پائالىيەتچانلىقىنى ئىزاھلاش قىيىن. مەلۇم مەنىدە ئۇ مەخسۇس خەلقئارا ئىقتىساد بىلىشىم دەرگاھلىرىدا يېتىلدۈرگىلى بولمايدىغان ئېتىلىك رىقابەت ئەۋزەللىكى بولۇپ، تەربىيە ئارقىلىق مۆجىزىدار ئۈنۈمگە ئېرىشتۈرۈش مۇمكىنلىكى روشەندۇر.

سوغدىلار ئىشلەتكەن «سوغدى يېزىقى» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئاساس سالغان ئىدى. مەلۇمكى، يېزىق بىر خىل مەنە ئىپادىلىگۈچى سىماتىك ئىقتىدارغا ئىگە بەلگە - تامغىدىن ئىبارەت. ئەڭ ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ قول ئىشارىتى، توتېلىق نۇسخىلىرى، توقىناق - تۈگۈن ۋە سىزىقلىرىدا تولۇقسىز بولسىمۇ سىماتىك ئالامەتلەر ساقلاشنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

ئارخېئولوگىيە ۋە قىياچەكىلىلىرى تەتقىقاتىدىن ئارى - ساك، دىخار، دىڭلىك، خۇجىد خۇر ئەجدادلىرىدا بۇنداق ئىپادىلەش ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى، كىشىلىك تارىخدا سومىلارنىڭ لاي تاختىلارغا يازغان يېزىقىنىڭ مىلادىدىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرىلا بىخلىغانلىقىنى بىلىمىز. مەركىزىي ئاسىيادىن مىسوپوتامىيەگە

چاڭگىن - لويىڭلاردىكى قەۋرە تاشلىرى ئىچىدە «تەرساماھا»، «چۇكاپىدۇ» دېگەندەك سارتباۋ - كارۋان ئاقساقاللىرىنىڭ بۇ يەرنى تۇپراق قىلىپ كۆمۈلگەنلىكى يېزىلغان. تەييۈەندىكى كاڭ ۋۇتۇڭ (康武通) قەۋرە تېشىغا قارىغاندا ئۇ ھەم كارۋان بېشى، ھەم بۇ يەردىكى مانىزم چىقىملىرىنى تەمىنلەيدىغان ئىقتىسادىي ھامىي بولغان.

«تاك تارىختىكى مۇھىم بايانلىرى» دا سوغدىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا ھەم ئالغانلىرىغا كىچىكىدە ھەسەل سۈركەپ، سومدا شېرىن - سۇخەن بولۇش، ئالدى - ساتتىدا قولدا پۇل چاپلىشىپ قالغاندەك مەنبەئەت كەلتۈرۈش، دەيدىغان ئىسمى بارلىقى، بالا يىگىرمە ياشقا كىرگەندە، ئۇلارنى كارۋانغا قوشۇپ يىراق سەپەرلىك سودىنى ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىقى يېزىلغان. بۇ، ئۇيغۇرلارغىمۇ ئوخشاش ئادەت ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقى تېمىرلىنىپ، كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالىي قۇملۇقنى تاشلاپ غەربىي دىيارغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، شىمالىي قۇملۇقتا ھاكىمىيەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغان ھېچبىر خەلق ئىلگىرىكى ياكى غەربىي دىيار ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدىكىدەك يىپەك يولى گۈللەنگەن مەزىرىنى بەرپا قىلالمىدى.

قىرغىز، ئايمان، موڭغۇل خانلىقلىرى دەشتى قىپچاق، خازارم ھەتتا روس زېمىنلىرىنى كۈچلۈك قوشۇن بىلەن پەتھ قىلغان زامانلاردىمۇ تارىختا خەلقئارا سودا - ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ساھىبلىرى ئوبرازىنى تىكلەنگەن ئەمەس. بۇ ھەممە خەلق تارىخچىلىرى ئىنكار قىلالمايدىغان تارىختى چىنلىقتۇر. ھازىرقى كۈندىمۇ، نەچچە ئەسىر ئۇخلىغان «ئەسە بۈلكە ھەب» دەك، يىپەك يولى ئالاقىلىرى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ، ھېچبىر ئۇيغۇر ئەۋلادى خەلقئارا سودا بىلەن شۇغۇللانمىغان 6.5 يۈز يىلدىن كېيىن، يىپەك يولى قايتا ئېچىلغاندا، ئۇيغۇرلاردىكى بىر قاتار خەلقئارا سودا تىجارەت ئەۋزەللىكى ۋە ماھىرلىقى خۇددى ساقلانغان

كۆچكەن سومېرلار بىلەن باشقا ئارى - ساكلار ئارىسىنى يېزىق جەھەتتە 4 - 5 مىڭ يىل ئايرىۋېتىش قىيىن.

بىزگە ھازىر ئېنىق بولغىنى ئاتالمىش «ئورخۇن يېزىقى» بولۇپ، بۇ يېزىق سىكاندونۇۋىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى گېرمان - رونىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە، يەنە «ئورخۇن - رونىك يېزىقى» دېيىلمەكتە. ئېنگېلىنىيەنىڭ «دەسلەپكى خىرىستىيان» ناملىق ئەسىرىدە نېمىسلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىن يىراق تۇتمۇشتە يۆتكەلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئىگۈر - فىنلار دېمۇ شۇنداق يۆتكىلىش ھادىسىسى بولغانلىقى روشەن. «ئورخۇن - رونىك يېزىقى» تۇرپان، يەنسەيدىن، تالاس - سىر دەريا ۋادىلىرىدىنمۇ تېپىلغاچقا، ئۇنى ئوقۇل «ئورخۇن» بىلەن چەكلەش بىر تەرەپلىملىك بولاتتى. بۇ يېزىقتىكى بىر قاتار ئالامەتلەر قىيا تامغۇلىرى ۋە بۈيۈم نۇسخا - نەقىشلىرىدە كۆرۈلگەن.

«سوغدى يېزىقى» - قەدىمكى سومېرلار يېزىقى سىستېمىسىدىكى يېزىق بولۇپ، يېزىق تەدرىجىي تەرەققىياتى بويىچە قەدىمكى فىنىك يېزىقى، ئۇندىن كېيىنكى سام - ئارامى يېزىقى، ئۇنىڭ بارسىلار ئۆزگەرتكەن پەھلەۋى يېزىقى ئاساسىدا، تەخمىنەن ئىفتالىتلار دەۋرىدە بۇ يېزىقنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭغىچە غەربىي دىيار ۋە كوشانىيىدە قارۇشتى يېزىقى قوللىنىلغان بولۇپ، لوپ - مىران - كرورنا سوغدىلىرىمۇ قارۇشتى يېزىقىنى ئىشلەتكەن ئىدى. بۇ يېزىق ئىۋاليۇتسىيىسى بىزگە ئۇيغۇرلار ئىزچىل يوسۇندا سومېر - ئارامى يېزىق سىستېمىسى ئىچىدىن ھالقىمىغان ھالدا يېزىقلار ئالماشتۇرغان ياكى ئىسلاھ قىلغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

سوغدى يېزىقىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ ئومۇمىي تەقەززاسى ئىدى. بۇ ھەتتا دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مىق مەتبە ھەرپلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، بۇنىڭ مىللەت ۋە دۆلەتتىن ھالقىغان يىپەك يولىنى

مەدەنىيەت باغلىنىشى تەقەززاسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇندىن باشلاپ، ئايرىم - ئايرىم يېزىقى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سودا، ۋەسقى، دىن، سەنئەت، تۇرمۇش، ئىلىم - پەن، ھاكىمىيەت ۋە دىپلوماتىيە يېزىقى سۈپىتىدە «ئالتۇن يارۇق» دىن «قۇتادغۇ - بىلىك» كىچى، ئەنزىك، سۈنچ قىيا قاتارلىق «خەلىپە ئاكادېمىيىسى» ئەزالىرىدىن ئەلنەرغانى، ئەلغارابى قاتارلىق قاھىرە ۋە دەمەشق ئىلىم مۇنبەرلىرىنى لىزىگە سالغان ئالىملارغىچە، دۇڭخۇاڭ - ئىدىقۇت قوليازىلىرى، بۇددا - مانى قائىدە - نىزاملىرىدىن «چىڭگىزخان جاساق» لىرىگىچە يىپەك يولى دۆلەت ھالقىغان يېزىققا ئايلاندى. چىڭگىزخان چەۋەنەزلىرى ئايغى يەتكەن زېمىندا، ئۇيغۇر ئالىم - باقىشلىرىنىڭ قەغەز - قەلەملىرى ئۈزۈلمىگەنلىكى، بۇ يېزىقنىڭ خەلقئارا ئىناۋىتى ئۈچۈن دەلىل ئىدى. مۇشۇ يېزىق بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى ئەرەب ئىمپېرىيە تىلى بىلەن «بىر بەيگىدىكى ئىككى ئات» مەنزىرىسىنى ئالدى. ئۇيغۇر ئالىمى تاتانۇجا، مودابىلو نايمان تايانغاندا، چىڭگىزخانغا بۇ يېزىقنى ئۆگەتتى. موڭغۇل يېزىقى، كېيىنچە مانجۇ يېزىقى ئۇلار چىڭگىز ئىمپېرىيىسى ۋە بۇغدا ئىمپېرىيىسى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىندى.

سوغدى تىلى - لېكسىكىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە ئىلگىرىدىن يېقىن ئىدى ۋە داۋاملىق سىڭىپ تۇردى. تىل فوندىنىڭ يېيىشى بىلەن سوغدى خەلق ئەدەبىياتى ۋە ھېكايەت - رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۈر خەزىنىسىنى بېيىتتى. لېۋىتتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 544 - بېتىدە: «ئۇيغۇر تىلى بىلەن سوغدى تىلى ئېگىچە - سىڭىل تىللار» دەپ يازدى. بۇ ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك ھەقىقەتتۇر. شۇنىڭدەك، بۇ «چاغاتاي تىلى» دەك، ئەرەب - پارس تىل ئائىللىرى تەسىرىدىن تۈپتىن پەرقلىق بولغان ئۆز ساك - تۇران تىل ئائىللىرىنىڭ تەسىر قىلىش ۋە

ئەرەب - ئىسلام ئارمىيىسىنىڭ ساسانىلارنى ھالاك قىلىپ، سوغدى زېمىنىگە كىرىشى ئىسكەندەر يۈرۈشلىرىدىن مىڭ يىل كېيىن بولغان ناھايىتى كاتتا دەھشەت پەيدا قىلدى. ئەرەبلەر ئىسكەندەردەك مىتراپولىيە (ھاكىملىق) ھوقۇقىدىن باشقا، دىن ئالماشتۇرۇشنى شەرت قىلدى.

ئەرەب ئىستىلاسىغا قارشى جەڭگە كۈلتىكىن باشلىغان كۆكتۈركلەر ئاتلانغان بولسىمۇ، مۇھىمى تۈركەش، قارلۇق، ياغما، ئارغۇلار، جۈملىدىن سوغدىلار ئالدىنقى سەپتە ئۇزاق مۇداپىئە جەڭلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ئەرەبلەر ھەتتا «ياغما» لارنى ئاستاندىن بالا ياققانداك باستۇرۇپ كېلىدىغان «تالان - تاراج قىلغۇچىلار» دەپ تەسۋىرلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسكەندەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «ئالدىغىمۇ - ئازقىغىمۇ بىردەك ئوق ئاتىدىغان (خۇد - خۇر، لار» دەپ تەرىپلىگىنىدىن كېيىنكى يەنە بىر تەئەججۇبات ئىدى. ۋەھالەنكى، ستەيىن مىراندىن تاپقان ئۈچ بەتلىك تېكىستتە «ياغىش تۇتۇق» ناملىق ئۇنۋاندىكى بەگ نامى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» (3 - كىتاب) دا تىرازدا «ياغما» ناملىق يۇرت بارلىقى، ۋاڭ يەندىنىڭ «قوجۇغا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دە، قوغۇدا ياغىمىلار ياشىغانلىقى، «قۇتادغۇبىلىك» تە ياغما كۈچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى، «ھۇدۇدنىئالەم» دە قاراخانىلارنىڭ ياغما پادىشاھلىرى ئىكەنلىكى ئىزچىل ئىلغا ئېلىنغان.

ئەرەب قوشۇنلىرى خوراسان قاراتۇغلىق تۈرك قوشۇن سەركەردىسى ئەبۇمۇسلىمىن ھەمكارلىقىدىلا ماۋارائۇننەھرگە قەدەم تاسالىدى. بۇ جەڭدە مانى ۋە زارا ئاستىزىمغا ئېتىقاد قىلغۇچى نەچچە مىڭ يىللىق يەرلىك بۇخارا - سەمەرقەند - شەھىرىسەلس، پەنجىكەنت سوغدىلىرى يەتتە سۇ - تالاس - چۇ ۋە قەشقەر ۋادىلىرىغا كۆپلەپ

يۆتكەلدى. ئەرەبلەر خوراسان مەرۋى ۋىلايىتىنىڭ ئائىبى تاجىك سامانىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەسەت سامانىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نوھ، يەھيا، ئىلياس، ئەھمەد سامانى سوغدى - بەرخانە، تاشكەنتكە ئائىپلىق قىلىپ، بۇخارا ئەتراپىغا «كەمپىر دىۋاز»، سەمەرقەند ئەتراپىغا «دىۋارى قىيامەت» سېپىللىرى بىلەن سۇ يوللىرىنى قوغدايدىغان «تەۋاۋس» ئائىلىق ئىستېھكام قۇردى. نەتىجىدە ئىسمائىل سامانى زامانىغا كەلگەندە زەرەپشان - قەشقەر - سۇرخان دەريا ۋادىسىدا سوغدى ساكلىرى (تۈزەنلىرى) ئورنىغا تاجىك نەسەبلىك سامانىلار ھۆكۈمران قاتلىمى مەيدانغا كەلدى. سەمەرقەند - بۇخارا دا بىرقانچە قېتىم ئەرەب - سامانىلارغا قارشى قوزغىلاڭلار بولدى. ئىسمائىل سامانى (874 - 907 - يىلى) زامانىدا بالاساغۇن، ئىسپىجاب (سايراپ)، ئوتتار، تىراز، قىندىرەنت (يەسە) ئالدىنقى سەپ قىلىنغان قاراخانىلار خاندانلىقى مەيدانغا كەلدى. تۈرك قوشۇنلىرىغا تايىنىش پۈتۈن ئايىياسى خەلىپىلىكى ئۈچۈن ئومۇملاشقانداك، ئىسمائىل سامانىمۇ قايتىقا ئوخشىغان مۇسۇلمانلاشقان تۈرك سەردارلىرىغا يۆلەنگەن ئىدى.

ماۋارائۇننەھرنىڭ تولۇق ئىسلاملىشىشى يەرلىك سوغدى، «توققۇز جاۋۇپ» - توققۇزغۇزلارنى بالاساغۇن، قەشقەر، ئاتۇشقا كۆچۈشكە ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، خۇددى ئەبۇلقاسىم فىرەۋسنى «شاھنامە» دە سەمەرقەند - خوتەن (ماچىن) شەھەرلىرىنى ئەپراسىياپ توران شەھەرلىرى دەپ ئاتىغانداك، قاراخانىلارمۇ ئۆز سەلتەنىتىنى «ئىدەۋلەتسى ئەپراسىياپ» دەپمۇ ئاتاشتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» دە ئېلىپ ئىز تۇتقان - ئەپراسىياپ بىر كىشى دەپ كۆرسىتىدۇ. قاراخانىلارنىڭ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان سامانىلارغا قاراتقان ھەربىي يۈرۈشلىرى «قولىدىن كەتكەن زېمىننى قاينۇرۇپ ئېلىش» شۇئارىدا ئېلىپ بېرىلدى. خۇددى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىنغاندەك، سوغدىلار ياغما ۋە باشقا ئۇيغۇر خەلقىگە سىغىپ ئاخىرلاشقان ئىدى. جۇڭگو يىلىنامىلىرىدا سوغدى ئىبارىسى غايىپ بولغاندەك، تاجىك (تاجى) ئىتتونىمى بەيدا بولدى. ۋەھالەنكى، توخار ئىبارىسى يۈرچى ئىبارىسى ئورنىدا IV — VI ئەسىرلەردە — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا بەيدا بولۇپ، «توققۇز ئۇيغۇر جاۋۇپلىرى» ئىبارىسى بىلەن ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىغان ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ پۈتۈن كۆسەندىن كۆپىيىپ تاغلىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋرى مەلۇم مەنىدە ئۇيغۇرلار تەركىبىدىكى سوغدىلارنىڭ ئارىدا بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قەدىمكى ماكانلىرىغا قايتقان دەۋرى بولدى. بۇ دەۋر چىڭگىزخان - چاغاتاي، تۆمۈرلەر دەۋرىدەمۇ ئىزچىلاشتى.

سوغدىلار ماۋارائۇننەھر، يەتتە سۇ - يەنسەي، غەربىي دىيار، دۇڭخۇاڭ - ئالتە سۇ، ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىلىرىدا ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ ياشىدى. نىكاھلىق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلمىدى.

ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى تەبىئىي ۋە تاشقى پۇھران ئامىللىرىدىن باشقا، مۇھىمى ياغلىقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇپ كىرىپ، قارا بالاساغۇنغا ئوت قويۇشى بىلەن مۇنقەرزلىككە ياتتى.

تارىخ شۇنداق ھېكايەت ياراتتىكى، ئۇيغۇر ياغلىقار قەبىلىلىرى بىلەن ئادىز ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ئارازلىشىپ، ئورخۇن - سېلىنگا بويىدىن بۆلۈنۈپ كۆچۈشتى. شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپكە باش - پاناھسىز كۆچكەن ۋە ئۆز ماكانىدا يۆتكەلمەي قالغانلىرىنى ھېسابلىمىغاندا، ياغلىقار تۈركۈمى گەنجۇ - دۇڭخۇاڭ تەرەپكە، ئادىزلار تۈركۈمى بىشالىق (قۇجۇ) - كۆسەن،

قەشقەر - بالاساغۇن تەرەپكە يۆتكەلدى. بۇ ئەسلى ماكاندىكى ھاكىمىيەت مەركەزلىرىنىڭ ۋە ئاھالە تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشى بولۇپ، تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسىمۇ يەنە بىر قەدىمكى تۈركىي خەلق - قىرغىزلار قولىغا ئۆتكەن ئىدى. بۇ يۆتكىلىشتە، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر - سوغدى ئايرىلمىدى، ئايرىم سوغدى قەبىلىلىرىمۇ كۆچتى دېگەن تارىخىي ئۇچۇر بولمىدى، سوغدىلار ئۇيغۇر تەركىبىدىكى ئەۋلاد سۈپىتىدە كۆچتى. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى ئانا ماكان دۇڭخۇاڭ - ئىدىقۇت - كۆسەن - قەشقەر - سىر دەريا بويلىرىغا كۆچتى. بۇ سوغدىلار ئۇچۇنۇ ئانا ماكان ۋە روزىغار يۇرت ئىدى. ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار - ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ھاكىمىيەت شەكلىدە تەشكىل تاپقان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى توققۇز - ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەركىبىدە ئىسمى يېزىلمىغان ئادىز، توخار، سوغدى، ساك خەلقلەرى بىلەن ئىلگىرىكى ئەجدادداشلىقتىن تاشقىرى يېڭى ئەۋلادداشلىق تەركىبى تەشكىل قىلدى. تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن گەنجۇدىن تاشكەنت، پەرغانە، كەشمىر، بالقاش دىيارىغىچە بىر پۈتۈن يىپەك يولى شەھەر - بوستانلار تىزمىسى ھاسىل قىلدى. بەشىنچىدىن، ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسى مەدەنىيەتتە چۈشكۈنلەشتى، غەربىي دىيار خەلقىگە سېلىنىپ، مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇر تىپىدىكى مۇجىزىدار ئوچىقىغا ئايلاندى. بۇ، مەلۇم مەنىدە، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يىراق ئەجدادتىن بېرىقى ئانا دىياردا گۈللەش ۋە يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى گۈللەندۈرۈش ئورخۇن - سېلىنگا پاجىئەسىدىن كېيىنكى تارىخىي ئامەت بولدى. ياغلىقار - ئادىز زىددىيىتى بىلەن يۇددا - ئىسلام، مانى - ئىسلام زىددىيىتى تۈپەيلى گەنجۇ - قوچۇ - قاراخانىلار بىر پۈتۈن سىياسىي گەۋدىگە ئايلانالمىدى. بۇ ھەتتا ئۇيغۇر كۈچلىرىنى خوراتتى - ئەكس ھالدا، تارىخ ئىمكان بەرگىنىدە ئىدى، سەددىچىندىن كۆپت - ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە ھون، كۆكتۈرك، كوشان خانلىقلىرىدىن كاتتا ۋە مەرىپەتلىك، شەرق - غەرب

مەدەنىيەتتە ئىنسانپەرۋەر، تەرەققىيچى ۋە تارىخىي گەۋدە رېئاللاشقان بولاتتى. سۇڭ تاڭخۇت خانلىقلىرى، كېيىنچە موڭغۇل، كىنەن ھاكىمىيىتى بۇ مۇمكىنلىكنى كەسلەپ تاشلىدى. ئەمما، تارىخىدا تۇپ ئېقىمى بولغان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرلار ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. بۇ ھەقتە گ. ۋېرپادسكى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر مەركىزىي ئاسىيادىكى رولى سىياسىي جەھەتتە ئەمەس، مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىدە مۇ دائىم كۆرۈنەرلىك بولدى. جۇڭگودىن كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان سودا لىنىيىسىنى كونترول قىلىشتا، ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى ئېران مەدەنىيىتىدە بىۋاسىتە رول ئوينىدى» دېسە،^① خانىداتورو، پەقەت ئۇيغۇرلارلا غەربىي دىئاردا ھەقىقىي بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەتنى ياراتتى. دەيدۇ. ئالىملار، ئەينى زاماندا قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە تۇرمۇشىنى شۇ چاغدىكى ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئۈستۈن بولغان، دەپ قارماقتا. دەرۋەقە، ئەقىلىق - گەپلەنگەن بىناكارلىق، چىۋە - چىۋە، شېرىن - خېلىۋىخىل تاماق مەنىشى، كىيىم - كېچەك سەنئىتى، تىل - تەرجىمە، قەغەز - مەتبەئەچىلىك، تىبابەت، مائارىپ - مەكتەپ، قاتناش ۋاسىتىلىرى، غورۇر - ئېتىبار جەھەتلەردە ئۇيغۇرلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان ئىدى.

17-ئەسىردە ۵۴۸

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنېزىسى توغرىسىدا توختالغاندا، ئىككى بىر تەرەپلىملىك ساقلانغان. ئۇنىڭ بىرى، ئوقۇل شەرقىي ۋە شىمالىي ئەركىب دۆڭلەرنىڭ قەبىلىلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، غەربىي قەبىلىلەرنى ئېتىراپ قىلمايلىق. ئۇنىڭ يەنە بىرى، ئوقۇل خەن سۈي يىلنامىلىرىدىكى مەنبەلەرنى ئېتىراپ قىلىپ، ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيەلىك مەنبەلەر بىلەن خەن سۈي ناملىرىدىكى مەنبەلەردىن باشقا مەنبەلەرنى، بولۇپمۇ يەرلىك ۋە چەت ئەللىك مەنبەلەرنى ئىنكار

قىلمىغان ھالدا ئېتىراپ قىلماستىكى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ۋە ئۇيغۇرلارغا ئەجداد بولغان بىر قاتار خەلقلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىش، قارشى قۇيۇش، ھەتتا بىر خەلقتى بىر قانچە خەل قىلىپ نام ياكى يېزىلىشى تۈپەيلى بىر بىرىدىن باشقا خەلق قىلىپ قۇيۇش يۇقىرىدىكى قاراشلار تەسىرىدە مەيدانغا چىققان. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەركىزىي ئاسىيادىكى ئاق ۋە سېرىق جىنس خەلقلەرنىڭ ئاق جىنسى ئارىشان تىپىدىكى، سېرىق تىپى ئەمەس. قەدىمكى ھىندىئان ئەجدادلىرىدىن توڭغۇس (شەرقىي غۇز) موڭغۇللارغىچە ھازىرقى زامان ئىبارىتىدە «موڭغۇلوئىد» تىپىنى ھاسىل قىلغان. مۇشۇ قەدىمكى بىرلەمچى خەلقلەرنىڭ ئارىشان تىپى - سۈمبىر - سىمىلىيان - سىكتاي (ئىسكىق) ساك، قاساگىت نامىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - 1000 يىللار ئارىسىدا ھىندىستان، ئېران، كىچىك ئاسىيا، قىسىم رۇس دالاسى ئارىسىدا ئۇلارنىڭ يىراق تارىخىي شەجەرىسىنى يازغان. بۇ خەلقلەر يەنسەيشاك شەرقى، چىلەنشەن - ئوردۇس - چوغاي بويلىرىغا تارقىلىپ ياشاش جەريانىدا «موڭغۇلوئىد» لار بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئۈستۈنلۈكى ئاساسىدا قوشۇلۇپ «دى (زەي)»، «گۇيىفاك» تۈركلىرىنى، ئۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپرەك «موڭغۇلوئىد» لار تەسىرىدە ھون قەبىلىلىرىنى ھاسىل قىلغان. شۇنداق قىلىپ مەركىزىي ئاسىيادا ئىككىنچى ئاق جىنسىلىق خەلق - تۈر (تۈركىي) ئىنسان تۈركۈملىرى مەيدانغا چىقتى. بىر مۇنچە تىل تارىخچىلار بىر تەرەپلىملىك ھالدا مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنسىنىڭ بىرىنچى قاتلىمى («بىرلەمچى تۈركۈمى») نى قانداقتۇر «ھىندى - ياۋروپا»، «شەرقىي ئېران» تىپى دەپ ئاتاپ، ئۇلارنى مەركىزىي ئاسىيا تارىخى دائىرىسى ۋە قاتلىمىدىن ئىز قىلىپ تاشلىدى. ئۇلار مەركىزىي

① ئا. كى. دالىياۋكىن XI - K. مەسىلەردە ئۇيغۇر دۆلىتى، 1983 - يىل رۇسچە نەشرى، 241 - بېت.

ئاسىيا ئاق جىنىسىنىڭ ئىككىنچى قاتلىمى (ئىككىلەمچى تۈركۈمى) بولغان تۈر (تۈركىي) خەلقلەرنى يىراق يىلتىزىدىن ئايرىۋەتتى. ئۇلار پۈتۈن سۆڭەك، قان، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، ماددىي مەدەنىيەت، فولكلور مەدەنىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئوقۇل كېيىنكى زاماندا يارىتىلغان يازما مەنبەلەرنى بىردىنبىر پاكىت قىلىشۋالدى.

بۇندىن باشقا، بىر خىل قان سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ يۆتكىلىش، يۆتكىلىپ ياشاپ قايىتىپ كۆچۈپ كېلىش تۈپەيلى باشقىچە ياكى باشقىچىراق تىل - تەلەپپۇزدا سۆزلىشى بىلەن، ئىككى خىل قان سىستېمىسىدىكى ياكى ئىككىنچى خىل قان تەركىبى كۆرۈنەرلىك ئۈستۈن بولغان خەلقلەرنىڭ بىر خىل تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشتى.

ئۇيغۇر - توخار - ساك - سوغدىلار بىلەن تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن.

ئۇلار يەنە ئېتىونىم (مىللەت نامى) بىلەن ئېتىنوگېنز (مىللىي مەنبە، مىللىي تىپ) نى قارشى قىلىپ، ئايرىۋېتىپ قارىدى. مىسال ئۈچۈن ساكلارنى ئالماق مۇنداق ئىككى ھادىسىنى كۆرىمىز. بىرىنچىسى، ساكلار مەيلى دىنىي ياكى تارىخىي ياكى داستان - رىۋايەت كىتابلىرىدا «تۈر» لار دەپ، ساك زېمىنى كەڭ مەنىدە «تۈران» دەپ ئاتالغان. ئەپراسىياپ ساك سۈپىتى بىلەن تۈران شاھى ۋە ئىبران شاھلىرى بىلەن مىللىي زېددىيەتنى كەۋدەلەندۈرگۈچى ئىدى. مەيلى «ئاۋستا» دا، مەيلى «نوھ - ياپەس - تۈر» ئەپسانىسىدا، مەيلى كېيىنكى ئەسەرلەردە ئەپراسىياپ «ئورخۇن - سېلىنگا» غا كەلمىگەن. ئىككىنچىسى، ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى (ھېچبولمىغاندا شەرقىي ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى) ئاسىيا ئۇرۇقى بولۇپ، ئاسىيا باشچىلىقىدىكى ساكلار بىلەن ئىشخىد موڭغۇلوئىدلىرىنىڭ بايقال - يەنسەي - تەڭرىتاغ بويىدىكى تەدرىجى ئارىلىشىشى بىلەن ئاسىيا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ئىككىلەمچى ئىنسان

تۈركۈمى — ئاسىيا تۈركلىرى شەكىللەنگەن. ئۇلار ئىلگىرىكى «تۈران تۈركلىرى» ئىبارىسىدىكى «تۈر»، «تۈر»، «تۈرك» ئىبارىسىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان. بۇ ھېچقاچان ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاسىيا لارنىڭ ساك ئەمەلىيلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. كەڭ مەنىدە، تۈرك خەلقى ھون ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپمۇ، تۈر، تۈرك مىللىيەت تۈركۈملىرى ھون ئىمپېرىيىسىدىن ئىلگىرى شەكىللەنگەن. ھونلار موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى روشەن تۈركلەر ئىدى، خالاين.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەر كىلى، غەربىي دىڭىزلىك سىر دەريا - شەمەرقەندنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشايتى. ئۇندىن باشقا، خەن دەۋرىدە تۈرپان رايونىدا ياشىغان «ۋۇخۇ» (乌护) قەبىلىلىرى غەربىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە سىر دەريانىڭ ئاياغ ئېقىمىغا كۆپلەپ كۆچكەن بولۇپ، تۈرپان ۋە سىر ۋادىسى ئۇلارغا تونۇش ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىرقانچە خىل قاراش بولۇپ، بۇ بىرقانچە خىل سىتودىك ئۇسۇل ۋە ئۇقتىمىز زەننى ئۇل قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، دىڭىز ئاغىچە بولغان ئارىلىقتىكى (قاتلامدىكى) كېلىپ چىقىش (گۇيىفاڭ، دى زەي، خۇجىيە)؛ دىڭىزدىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ - بىمىرلىگىچە كېلىپ چىقىشى (ئوققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر)؛

840 - يىلدىن كېيىنكى شەكىللىنىش دېگەن قاراش، بۇ قاراش قاتلاملىق، ھەر بىر قاتلىمى قاتلاملىقتىن خالى بولمىسىمۇ، ئوقۇل خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، 840 - يىلدىن كېيىن قايتا قوشۇلغان، ئەمما ئەڭ دەسلەپكى مەنبەدە بولغان، ئىزچىل (مەسىلەن، سوغدى، توخارلار دەك) ئېتىنىنىڭ تەركىب ئالاقىسى ئۈزۈلمىگەن تەركىبلىرىنى «كېيىنكى تەركىب» قىلىپ قويسۇ. ئۇلار كۆچمەن - جاھانگىز دەپ مۇرىكىزى ئاسىيا

خەلقلىرىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ يۆتكەلمەيدىغان خەلقلەر ئۆلچىمىدە تەھلىل قىلىپ ئىزاھلىماق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئاتالمىش «بىر مىللەتتە بىرلا ئەنئەنە بولىدۇ، بىر ئادەمدە بىرلا ئانا بولىدۇ» دېگەن «مونوگېنىزم» قارشى. بۇنى شەخسكە قاراتقان بىلەن مىللەتكە قاراتقىلى بولمايدۇ. بۇ قاراش ئۇيغۇرلار دىڭلىغىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن «خۇيخى» — ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان؛ ئۇلار 840 - يىلىدىن باشلاپ كېيىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن؛ ئۇندىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەمەش، توخار - ساك قاتارلىق «شەرقىي ئېران» تىپى، «ھىندى - ياۋروپا تىل سېستېمىسىدىكى» مىللەتلەر ياشىغان؛ 840 - يىلىدىن باشلاپ بۇ خەلقلەرنى ئۇيغۇرلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلغان، دېگەن قاراش. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى ھەربىر يۇرتنى بىر مىللەت، ھەربىر يېزىقى بىر يېزىق شەكلىگە قازاپ بىر مىللەت دەپ ئىزاھلاپ، تازىم ۋادىسىنى ناھايىتى نۇرغۇن مىللەتلەر رايونى ئوبرازىدا تەسۋىرلىشىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ شەرقتىن جەنۇبقا، غەربكە يۆتكىلىشىنى كۆرۈپ، غەربتىن شىمالغا، شەرقتە يۆتكىلىشىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. ئەينى زاماندا جىددىي رەقەبلىكتە ياشىغان بۇ ئىككى خەلقنىڭ بىرىنى ئىككىنچىسىنىڭ شەرقىي قىسمى دېيىش ئادالەتسىزلىكتىن تاشقىرى، تارىخنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇشتۇر.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ياغلىقار قەبىلىلىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا

قىلىپ، كېيىنچە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىلىپ، كېيىنچە، «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىپ، ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە. ئادىزلار باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياغما، قارلۇق، سوغدى، توخار، ساك، چىگىل، گېت، بەرمەن، ئورۇنخۇ قاتارلىق خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. بۇ خەلقلەر ئومۇم ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ — ئىدىقۇت - كۆسەن ۋە شەرقىي غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى. ئېيتىش كېرەككى، 663 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەشكىل تاپقاندا ئادىزلار تېخى توققۇز - ئون ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا كىرمىگەن ئىدى. ئۇلار 745 - يىلى بۇ ئىتتىپاققا كىرگەن، ئەقىللىق - چىۋەرلىكىدىن ۋەزىر - دانىشمەنلەر چىقىدىغان ئىككىنچى قەبىلە بولغان. ئاچۇ قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى بولمىغاچ ئادىز ۋەزىر قۇتلۇق قاغان بولغان. سەل كەم بىر ئەسىر ئادىزلار خاقانلىق سەلتەنتى سۈردى. 839 - يىلى ياغلىقار تۆرىلىرىدىن قورابىر تۈرك شاتى بىلەن ئادىزلارغا قارشى ئۆكتە قوپقاندا، ئادىز باشچىلىرىدىن كۈلۈگ بېك قىرغىزلار قوماندانى ساپان تۇسۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ قاراباغدا سۇنغا ئوت قويۇپ، خانلىقنى ھالاك قىلىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا ياغلىقارلار ئاساس بولۇپ قالغاندىن باشقا، ئىدىقۇت - قاراخانىلاردا ياغلىقار قەبىلىلىرى تەسىرى ئاز بولدى. بەزى ئالىملار بۇددا خوتەن شاھىنى — ياغلىقارقالۇنى — ئىلگىرىكى ياغلىقارلاردىن دەپ قارايدۇ. گەنجۇ - قوجۇ - خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن قوغدىنىش ئىتتىپاقى بۇ قاراشنى كۈچەيتىدۇ. بۇ بىزگە ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى ئېتىنىك گەۋدىسىدە نوقۇل بايقال دىڭلىڭلىرى ئەمەس، غەربىي دىڭلىڭلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە ئىدىقۇت -

كۆسەن، قاراخانلار ئۇيغۇر ئېتىكى تەركىبىگە كىرگەن بايقال - يەتتە سۇ - پامىر - تارنىم - تەخرىتاغ - كۈللۈن تۇرانلىرىنى دىققەت مەركىزىدە تونۇش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. سوغدىلار ئۇنىڭ بىر قىسمىدۇر. دىڭلىقلارنىڭ غەربىي ئېيتىش كېرەككى، دىڭلىقلارنىڭ غەربىي قانىتى ئورخۇن بويىغا بارمىغاندەك، ياغما، قارلۇقلارمۇ ئورخۇن - سېلىنىگا، تۇرپان ۋە قەشقەر - بالاساغۇن ۋادىسىدا بىر زاماندا بىرقانچە ماكاندا ياشىغانلىقى دەلىللىرى تارىختا ئىز قالدۇرغان. ماۋزا ئۇنئەھر ۋە خوراسان، خارازم، پەرغانە، خۇراسان ئۇيغۇر تۈركلىرى قاراخانلار خارازم خانلىقى، غەزەنە - سۇلتانلىقلىرى زامانىدا سالجۇقى، ئوغۇزلىرى ۋە خۇراسان تۈركلىرى ئارىسىدا ئاساسلىق گەۋدە ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىرى خارازم ۋە خۇراسانغا كېڭەيدى. كىدان ۋە چىڭگىزخان ئىستىلاسى ئاقسۇ ۋەتتە بۇ دىيارغا «موڭغۇلۇمىد» تەسىرى كۈچلۈك مەرقىت ۋە قىچچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا، تۈرك مۇسۇلمانلاشقان كىدان - موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئولۇسى» دائىرىسىدە قىچچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەتتە سۇدىن قۇمۇلغىچە ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى. قاراخانلاردىن باشلانغان ئادەت بويىچە ئايرىم مىللەت ياكى قەبىلە نامى ئەمەس، بەلكى «توققۇز

ئوغۇز»، «تۈركىي»، «چاغاتاي» ئاتالمىلىتى بىلەن يۇرت ناملىرى (قەشقەرلىق»، «ئەندىجانلىق» دېگەندەك) ئىستېمال قىلىندى. تۆمۈرىلەر دەۋرى بۇ بىرلىكنى قاراخانلاردىن كېيىن داۋاملىق ئىلگىرى سۈردى. مۇھەممەت شايبان خان تۆمۈرىلەرگە قارشى يۈرۈشتىن كېيىن، خان نامى ۋە ھاكىمىيەت تەۋەلىكى كاتېگورىيىسىدىكى «ئۆزبېك خانلار» مەنىسىدىكى نام ماۋزا ئۇنئەھر - خوراساندىكى مەدەنىيەتلىك ئاساسلىق غەربىي قاراخانلار ئەۋلادلىرى يەرلىك تۈركىي خەلق «ئۆزبېك» نامىدا ئاتالدى. زامانلاردىن تەڭرىتاغ سامانلار بۇخارا - سەپەرقەنتتە ئىسلام ھامىلىرى بولۇپ مەيدانغا چىققۇچە ياشىغان سوغدىيانا دىيارىدىكى ئاساسلىق تۇران - ساك ئاھالىسى سوغدىلار نۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە ئاساسەن ھازىرقى ئۇيغۇر - ئۆزبېك خەلقلەرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر ئۆزبېكلەر ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان بىرىنچى قاتارنىڭ تۇنجى رېتىدىكى ئەسلىداش ئىككى خەلق بولۇش بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك تۆھپىكار سوغدى خەلق تۈز كۈملىرىنىڭمۇ بىۋاسىتە ۋارىسلىرىدىن ئىبارەت. سوغدىلار ھەققىدىكى ئادىل مۇھاكىمە مەركىزى ئانىسىدا خەلقلەرنى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تەھرىرلىك خىزمىتىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا

ئەكسچە ھۈسەين ئەكبەر قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكىتىرى، ۋەزىپىسى، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى، تەھرىرلىك خىزمىتىدە دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمىلىك بايان يۈرگۈزۈلدى.

تەھرىرلىك خىزمىتى — بىر سىستېما قۇرۇلۇشى. ئىلگىرى كىشىلەر بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، چوڭ - چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ماقالىدە مەن ئۇزۇن يىللىق تەھرىرلىك خىزمىتى جەريانىدا ھېس قىلغان بىر قىسىم مەسىلىلەرنى، ئاساسلىقى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلىلەرنى ھۆرمەتلىك كەسىپداشلار، ئاپتورلار ۋە كىتابخانلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. بۇ ماقالىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەھرىرلىك خىزمىتىگە ئاز - تولا پايدىسى ئېگىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. بىز ئاساسىي تېمىمىز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى، ئالدى بىلەن نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكىتىرى، ۋەزىپىسى ۋە تەھرىرلىك تۈرلىرى ئۈستىدە

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكىتىرى، ۋەزىپىسى، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى، تەھرىرلىك خىزمىتىدە دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمىلىك بايان يۈرگۈزۈلدى.

بەلگىلىگەن. شۇڭا بىزدىكى نەشرىياتچىلىق سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق بولۇپ، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى پۈتكۈل سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى، شۇنداق ئىكەن، ئۇ سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولماي مۇمكىن ئەمەس. نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ۋەزىپىسى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، بۇ ئەينى ۋاقىتتا بىزدىكى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ فاڭچىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن 1983 - يىلى 6 - ئايدا چىقارغان «نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارار» دا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك: «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق پەن-تېخنىكا ھەم مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تارقىتىش، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتىن ئىبارەت.» ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلۋاتقان، ئىشك ئېچىۋېتىلگەن ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىمىزنىڭ ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى ۋە ۋەزىپىسى ئەنە شۇنداق ئېنىقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلدى؛ باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي

ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش ئىجتىمائىي ئۈنۈمدىن كېيىن تەكىتلىنىدۇ. دېمەك، بازار ئىگىلىكى راۋاجلاندىرۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى يەنىلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە، پۇل تېپىشنى بىردىنبىر مەقسەت قىلىپ تۇرۇپ، خەلقنى زەھەرلەيدىغان نەشىر بۇيۇملىرىنىڭ نەشىر قىلىنىشىغا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ، بۇ نۇقتىدىن تەۋرىنىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، ئەگەر بۇ نۇقتىدىن تەۋرىنىپ قالىدىكەنمىز، ئېغىز خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويمىمىز. ئايرىم نەشرىياتلارنىڭ پۇل تېپىشنىڭ كويىغا چۈشۈپ بەزى ناچار نەشىر بۇيۇملىرىنى نەشىر قىلىپ، يامان ئاقسۆز پەيدا قىلغانلىقى ئۇلارنىڭ دەل مۇشۇ نۇقتىغا سەل قارىغانلىقىدىن بولغان.

يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن مەلۇمكى، دۆلىتىمىزدە نەشرىياتچىلىق خىزمىتى سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككىنچى، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى

تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ تۈرلۈكچە بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: (1) ئىجتىمائىي پەنلەرگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكى؛ (2) پەن - تېخنىكاغا دائىر ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكى؛ (3) قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەپ نەشىرگە تەييارلاش تەھرىرلىكى؛ (4) ئەدەبىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (5) قورال كىتابلار تەھرىرلىكى؛

(6) تەرجىمە ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (7) گېزىت - ژۇرنال تەھرىرلىكى؛ (8) ئۈن - سىن ئەسەرلىرى تەھرىرلىكى ۋە باشقىلار. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن: (1) ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (2) تەرجىمە ئەسەرلەر تەھرىرلىكى. تۆۋەندە، ئاساسلىقى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈمىز. ئۈچىنچى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى

ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە كىرىشىشتىن ئىلگىرى قىلىنىدىغان مۇھىم بىر ئىش بار. ئۇ بولسىمۇ ئەسەرنى ئالدىن تەكشۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىشنى ئەسەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، شۇ كەسىپكە پىششىق بىر ياكى بىر نەچچە كىشى ئىشلەيدۇ. بۇ ھالقتا ئىشلىنىدىغان ئىشلار: (1) ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، قۇرۇلمىسى، نەشىر قىلىش قىممىتىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا باھالاپ چىقىپ، نەشىر قىلىش قىممىتى بار - يوقلۇقى ئۈستىدە پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇش. بۇنىڭدا ئاخىرقى قارارنى باش مۇھەررىر چىقىرىدۇ. (2) ئالدىن تەكشۈرۈلىدىغان ئەسەرگە قەلەم تەككۈز مەسلىك، يەنى ئەسەرنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاش؛ ئەسەرنىڭ پۇچىلىنىپ كېتىشى ياكى يوقىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ تەكشۈرۈش داۋامىدا مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ، ئىچكى جەھەتتە بولغان مۇزاكىرىنىڭ ئەھۋالىنى سىرتقا يايماسلىق. (3) نەشىر قىلىنىشى بەلگىلەنگەن ئەسەرلەر ئۈستىدە ئاپتور بىلەن توختام تۈزۈش؛ نەشىر قىلىنماسلىقى

بەلگىلەنگەن ئەسەرلەر ئۈستىدە تەھرىر بۇلۇمىنىڭ، زۆرۈر تېپىلغاندا باش مۇھەررىرنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەسەر ھوقۇقى قانۇنغا ئاساسەن ئاپتورغا جاۋاب قايتۇرۇش. بۇ ئىنتايىن مۇھىم ھالقا، بۇنىڭدا ئەسەرگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئالدىن تەكشۈرگۈچىلەر ئەسەرگە نىسبەتەن ئادىل پوزىتسىيە تۇتۇشى، ئۇنىڭغا قىلچە شەخسىي غەزەز ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىقى لازىم. دەپنەك، ئەسەرنى نەشىر قىلىش - قىلماسلىقى ئادەمگە قاراپ ئەمەس، بەلكى شۇ ئەسەرنىڭ قىممىتىگە قاراپ بەلگىلەش كېرەك. ئالدىن تەكشۈرۈش ئىشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، «ئالدىن تەكشۈرۈش پىكرى» يېزىلىدۇ. بۇ «پىكىر» دە نەشىر قىلىش - قىلماسلىق توغرىسىدىكى ئاساسلار قايىل قىلارلىق دەرىجىدە كۆرسىتىلىشى كېرەك. ئەسەرنىڭ نەشىر قىلىنىشى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئەسەرنى تەھرىرلەش ئىشى باشلىنىدۇ. تۆۋەندە ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەش مەقسىتى ۋە ئۇسۇللىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەشتىن مەقسەت ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋىلىكى، ئىلمىيلىكى ۋە بەدىئىيلىكىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈش، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ساقلانغان يېتەرسىزلىك ۋە خاتالىقلارنى تۈزۈش ھەمدە ئەسەرگە زۆرۈر بولغان ئىزاھلارنى قوشۇش، شۇنداق قىلىپ، ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەشنىڭ ئۇسۇلى، ئاساسەن، تۆۋەندىكىچە: (1) بىۋاسىتە تەھرىرلەش. بۇنىڭدا مۇھەررىر ئاپتور بىلەن كېلىشىۋالغان پىرىنسىپ

بويىچە ئۆزى مۇستەقىل تەھرىرلەپ چىقىدۇ، زۆرۈر تېپىلسا تەھرىرلەنگەن ئەسەرنىڭ نۇسخىسىنى ئاپتورنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا بېرىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل، كۆپىنچە، كىتاب تەھرىرلىكىگە تەتبىق قىلىنىدۇ.

(2) ۋاستىلىك تەھرىرلەش. بۇنىڭدا، مۇھەررىر ئەسەرنى تۈزۈش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئاپتور ئۆزى تۈزۈشنى چىقىدۇ.

(3) مۇھەررىر بىلەن ئاپتور بىرلىكتە تەھرىرلەش. مۇھەررىر ئاپتورغا تەھرىرلەش (4) مۇھەررىر كەسىپ ئەھلىگە تەھرىرلەشنى ھاۋالە قىلىش، ئاندىن ئەسەرنى جاۋابكار مۇھەررىر ئۆزى قايتا تەكشۈرۈپ چىقىش. تەھرىرلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى ھەربىر كىشى ئىجادىي ئەسەرلەرنى قايسى جەھەتلەردىن تەھرىرلەپ چىقىشنى ئېنىق بېلىشى كېرەك. ئۇنداق بولسا، ئىجادىي ئەسەرلەرنى قايسى جەھەتلەردىن تەھرىرلەش كېرەك؟

1. ئەسەرنى سىياسىي مەزمۇن جەھەتتىن تەھرىرلەش. بۇ، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىگە چېتىلىدىغان چوڭ ئىش. بۇ ئۆتكەل چىڭ تۇتۇلۇپ، ئەسەرنىڭ سىياسىي مەزمۇنىغا قاتتىق دىققەت قىلىنسا، ئورۇنسىز خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىلى بولىدۇ. دۆلەتنىڭ تۈپ سىياسىي تۈزۈمىنى بۇرمىلاش، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تۈپ سىياسىتىنى، جۈملىدىن دىپلوماتىيە سىياسىتى، مىللىي سىياسىتى، دىنىي سىياسىتى، بىرلىكسەپ سىياسىتى قاتارلىق سىياسەتلەرنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈش، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك مەخپىيەتلىكلىرىنى، جۈملىدىن ھەربىي مەخپىيەتلىكى، ئىقتىسادىي مەخپىيەتلىكى قاتارلىق مەخپىيەتلىكلىرىنى ئاشكارىلاپ قويۇش، بۇرۇنقىچە ئەزگىنلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىش

فېئوداللىق، كاپىتالىستىك چىرىك ئىدىيەلەرنى تەرغىپ قىلىش ۋە ھاكازالار سىياسىي خاتالىق جۈملىسىگە كىرىدۇ، بۇنداق سىياسىي خاتالىقلارنىڭ دۆلەت ۋە خەلقكە كەلتۈرىدىغان زىيىنى ۋە يامان تەسىرى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. شۇڭا مۇھەررىر سىياسىي ئۆتكەلنى چىڭ ئىگىلەپ، بۇنداق خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن قەتئىي ساقلىنىشى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، ۋاقتى ئۆتكەن لۇشىيەن، فاشىيە، سىياسەتلەرگە دائىر بەزى سۆز - ئىبارىلەرنى ئىجابىي تەرەپتىن قايتا ئىشلىتىشنىمۇ ساقلىنىش كېرەك.

2. ئەسەرنى ئىلمىي جەھەتتىن تەھرىرلەش. ئەسەرنىڭ ئىلمىي بولۇش - بولماسلىقى - ئۇنىڭ كىتابخانلارغا ھەقىقىي بىلىم يەتكۈزۈپ بېرىش - بېرەلمەيلىكىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە. ئەسەر ئىلمىي بولسا، كىتابخانلار ئۇنىڭدىن توغرا بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ، ئەسەر ئىلمىي بولمىسا، ئۇ كىتابخانلارغا ساختا نەرسىلەرنى تارقىتىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا مۇھەررىر ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن نۇقتىنى زەرەلەرنىڭ ئىلمىي ياكى ئىلمىي ئەمەسلىكىگە قاتتىق دىققەت قىلىشى كېرەك. ئەگەر ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن نۇقتىنى زەرەلەرگە مۇھەررىرنىڭ پىكرى باشقىچە بولسا، مۇھەررىر ئۇنى بىۋاسىتە ئۆزگەرتىشى، ئاپتورغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكىلەپ بېرىشى كېرەك. مۇبادا ئەسەرنىڭ كەسپىي خاراكتېرى بەك كۈچلۈك بولۇپ، مۇھەررىرنىڭ ئۇنىڭغا چىشى پاتىمىسا، مۇھەررىر شۇ كەسپنىڭ مۇتەخەسسسىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاندىن ئۇنى تەھرىرلەپ چىقىشى لازىم. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئەسەرنى تەھرىرلەشكە تاپشۇرۇشتا، ئۇنى شۇ كەسپتىن خەۋىرى بار مۇھەررىرگە ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئەگەر ئەسەر شۇ كەسىپتىن خەۋىرى يوق مۇھەررىرنىڭ تەھرىرلىشىگە تاپشۇرۇلسا، ئۇنىڭ ئەسەردىكى خاتالىقلارنى بايقىيالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئىجتىمائىي پەن مۇھەررىرلىرىگە تەبىئىي پەن ئەسەرلىرىنىڭ تەھرىرلىكى ۋە تەبىئىي پەن مۇھەررىرلىرىگە ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرىنىڭ تەھرىرلىكى تاپشۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ئەسەردىكى خاتالىقلارنى سېزىۋېلىشى مۇمكىن بولمايدۇ. 3. ئەسەرنىڭ پاكىتلىق ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش. بۇ ئەسەرنى تەھرىرلەشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى پاكىتلىق ماتېرىيال دېگەن نېمە؟ ئادەم ئىسمى، يەر نامى، تەشكىلات، تارىخىي ۋەقەلەر، كىتاب-ژۇرناللار، ۋاقىت، سان - سېپىزلار، ئۆلچەم بىرلىكلىرى، فورمۇللار، سىخىما - جەدۋەل، ئادەم سۈرىتى ۋە ھاكازالار پاكىتلىق ماتېرىيال جۈملىسىگە كىرىدۇ. پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش ئەسەردە ئاپتورنىڭ ئىشى ئىدى، بەزى ھاللاردا ئاپتور بۇنىڭغا سەل قاراپ، خاتا قىلىپ قويىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. پاكىتلىق ماتېرىياللارنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولغاچقا، مۇھەررىرنىڭ ئۇلارنى بىر مۇنبىر سېلىشتۇرۇپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئاپتور ئەسەرنى تاپشۇرۇشتىن ئىلگىرى بۇنىڭغا دائىر مەسئەلەرنى تولۇق ھەل قىلىشى لازىم. لېكىن، مۇھەررىر خۇلاسە خاراكتېرىدا ئىشلىتىلگەن چوڭ چوڭ پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ چىقىشى لازىم. مۇھەررىرنىڭ ماتېرىيال سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۈچ خىل بولىدۇ: (1) ماتېرىيال مەنبەسى، مۇھىم ماتېرىيالنىڭ مەنبەسى ئېنىق بولمىسا، ئاپتور مۇھەررىرگە ياردەملىشىپ، ئۇنى تېپىپ بېرىشى كېرەك. ماتېرىيال مەنبەسىدىن

ئاپتورنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيال ئىشلەتكەنلىكى ياكى، ئۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلىش بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماتېرىيالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دەرىجىسىگە باھا بەرگىلى بولىدۇ. ئەسەرنىڭ ئىشچانداشۇسى تەشۋىياتى تەرىپىدىن ئىشلىتىش قىلىنغان «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللار» دېگەن كىتابتا، ئاپتور بەزى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانىغا 30 يىللاردىكى ماتېرىيالنى ئىشلەتكەن. مۇھەررىر بۇ ھەقتىكى پاكىتلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئەڭ يېڭى ماتېرىياللار بىلەن يۇرتىپ بەرگەن. (2) ئەسەردە ئىشلىتىلگەن پاكىتلىق ماتېرىياللاردىن ئۆز ئارا زىت كېلىدىغان جايلارنى بايقاش. گايدا ئاپتور دىققەتسىزلىكتىن ئوخشاش بىر پاكىتلىق ماتېرىيالنى ئىككى خىل ئىشلىتىپ قويىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مۇھەررىر بۇنى ئاپتورنىڭ تۈزىتىشىگە تاپشۇرۇشى ياكى ئۆزى ھەل قىلىپ كېتىشى، ئۇنى سېلىشتۇرۇپ توغرىسىنى ئىشلىتىشى كېرەك. (3) مۇناسىۋەتلىك پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى گۇمانلىق جايلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش. مەلۇم بىر ئاقالە ئورنىدىن، مەلۇم بىر ئاپتور قۇبلايخان دەۋرىدە ئۇنىڭ مالىيە ۋازارىتىنىڭ ۋەزىرى بولغان ئەھمەد (ئۇيغۇر) ئۈستىدە توختىلىپ: «ئەھمەد قۇبلايخان ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، مالىيە ۋازارىتىنىڭ ۋەزىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتىگەن. ئەھمەد 1284 - يىلى ئۆلگەن» دەپ يازغان. مۇھەررىر قۇبلايخاننىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتىنى تەكشۈرۈپ، قۇبلايخاننىڭ 1215 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1294 - يىلى ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئەھمەدنىڭ ئۆلگەن ۋاقتىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئەھمەدنىڭ 1282 - يىلى ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. قۇبلايخاندىن ئىلگىرى يەنى 1282 - يىلى

ئۆلگەن ئەھمەد قانداقسىگە 1294 - يىلى ئۆلگەن قۇبلايخاندىن كېيىنمۇ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟! دېمەك، ئاپتور ئىشلەتكەن پاكىتلىق ماتېرىيالنىڭ ئىشەنچسىز ئىكەنلىكى بىلىندى. شۇڭا مۇھەررىر گۇمانىي پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاپتورنىڭ قايسى مەنبەنى ئاساس قىلغانلىقىنى سېلىشتۇرۇشىغا قايىتۇرغان.

4. ئەسەرنى شەكىل جەھەتتىن تەھرىرلەش ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى، لوگىكىسى، گرامماتىكىسى، سۆز - ئىبارىسى، تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار — ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىپادە شەكلى. بۇ جەھەتتە ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشى كېرەك.

(1) ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى. ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى دېگەندە پۈتۈن ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشى، ئاخىرلاشتۇرۇلۇشى، ئابزاستلارغا بۆلۈنۈشى ۋە ئابزاستلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى، مەزمۇنى پۈتۈن ئەسەر بويىچە بىر - بىرىگە ئورگانىك ھالدا باغلىنىشى، ئەسەرنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق بولۇشى، باغلىنىشى تەبىئىي يەنى سىستېمىلىق بولۇشى كېرەك. ئەسەرنىڭ نامى، قىسىم، باب، پاراگرافلىرىنىڭ تېمىلىرى توغرا، ئىخچام، ئېنىق بولۇشى لازىم. ئەسەرنىڭ نامى ئاساسىي تېمىنى ۋە ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەشكە چەك، ئاپتور ئەسەرگە نام قويۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. مۇھەررىرمۇ ئەسەرنىڭ نامىنىڭ شۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇن - كېلىدىغان كەلمەيدىغانلىقىغا، شۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى يورۇتۇپ بەرگەن - بەرمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىشى لازىم.

(2) ئەسەرنىڭ لوگىكىسى.

لوگىكا — توغرا تەپەككۈر شەكلى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. لوگىكىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى سۆزلەرنىڭ چوقۇم توغرا بولۇشى ناھايىتى، ئەمما لوگىكىغا خىلاپ سۆزلەر چوقۇم خاتا بولىدۇ. ئەسەرنى لوگىكىغا تەتبىقلاپ تۇرۇپ تەھرىرلەش كېرەك. ھەرقانداق ئىلمىي بايان لوگىكىدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇقۇمدىكى ئېنىقسىزلىق، ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشتىكى خاتالىق، قائىدىدىكى مۇجەللىك ۋە ئەسەردىكى زىتلىقلارنى لوگىكىلىق تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بايقىۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيىلەر بىر - بىرىگە زىت كەلمەسلىكى، ھەرقايسى ئابزاستا، قاتلاملارنىڭ لوگىكىلىق باغلىنىشى ئۆزئارا ماس كېلىشى لازىم. لوگىكىلىق زىتلىق گاپىدا پۈتۈن ئەسەردە، ئابزاستلاردا، جۈملىلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئوردا قانخورلىرىنىڭ بىرىنىمۇ تىرىك قويمايلى، ھەممىسىنى تېرە - پىرەڭ قىلىۋېتەيلى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملە لوگىكىلىق زىتلىققا ماسال بولالايدۇ. «تىرىك قويمايلى» دېگەنلىك «ئۆلتۈرۈپ يوقىتايلى» دېگەنلىك؛ «تېرە - پىرەڭ قىلىۋېتەيلى» دېگەنلىك «چىچىۋېتەيلى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۆلتۈرۈپ يوقىتىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە نېمىسىنى تېرە - پىرەڭ قىلىدۇ؟! باياننىڭ مەنتىقىي ئىزچىللىقى ناھايىتى مۇھىم. ئىزچىللىق بولمىسا، پىكىر بىر - بىرىگە زىت كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت كەينىدىن چىققاندا، ئۇ كۆزدىن غايىپ بولۇپ دەرۋازا سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ بىرلەشمە ھۆكۈم ئىپادىلەنگەن جۈملە. ئۇ «ئەخمەت كەينىدىن چىقتى» «ئۇ كۆزدىن غايىپ بولدى»، «دەرۋازا سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى» دېگەن ئۈچ تارماق ھۆكۈمدىن تەركىب تاپقان. بۇ تارماق

ھۆكۈملەردە «كۆزدىن غايىپ بولۇش» بىلەن «دەرۋازا سىرتىغا چىقىش» بىر - بىرىگە زىت بولۇپ قالغان، كۆزدىن غايىپ بولغان تۇرسا، دەرۋازا سىرتىغا چىققانلىقىنى قانداق بىلگىلى بولىدۇ؟! يەنە مەسىلەن، مەلۇم بىر ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمىنىڭ ئېلاندا مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ يۇقىرى بېسىملىق سىم تاناققا تېگىش قەتئىي مەنى قىلىنىدۇ، ئۇنىڭغا تەگكەن كىشى شۇ ھامان ئۆلىدۇ، خىلاپلىق قىلغۇچىغا جەزىمانە قويۇلىدۇ.» بۇ سۆزمۇ ئۈچ تارماق ھۆكۈمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا لوگىكىلىق زىتلىق بار، يەنى «ئۇنىڭغا تەگكەن كىشى شۇ ھامان ئۆلىدۇ» دېگەن سۆز بىلەن «خىلاپلىق قىلغۇچىغا جەزىمانە قويۇلىدۇ» دېگەن سۆز ئوتتۇرىسىدا زىتلىق بار. چۈنكى، يۇقىرى بېسىملىق سىمغا تېگىپ ئۆلۈپ كەتكەن كىشىگە قانداق جەزىمانە قويغىلى بولىدۇ؟! ئەگەر ئۇنىڭغا جەزىمانە قويۇش مۇمكىن بولسا، ئۇنىڭ سىم تاناققا تەگسە ئۆلىدۇ دېگىنى يالغان.

(3) ئەسەرنىڭ گرامماتىكىسى.

جۈملە — تىلنىڭ ئەمەلىي ئىستېمال بىرلىكى، شۇنداقلا ئەسەر تەھرىرلەشنىڭمۇ ئاساسىي بىرلىكى، جۈملىدە بەلگىلىك رول ئوينايدىغان بۆلەكلەر (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇ-چى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت قاتارلىقلار) بولىدۇ. بۇ بۆلەكلەر جۈملىدە مۇئەييەن قائىدە - تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولىدۇ. جۈملىدە بۇلارنىڭ ئورنى ئالدىنقى قالماس ياكى بىر - بىرىگە ماس كەلمەسە، جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ. بۇ جەھەتتە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان نۇقتىلار: ① جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولماسلىق (زۆرۈر تەركىبلەرنىڭ كەم بولۇشى)؛ ② سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا توغرا بىرىكمەسلىكى،

يەنى سۆز مۇناسىۋىتىنىڭ ئېنىق بولماسلىقى؛ ③ ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ توغرا بىرىكمەسلىكى؛ ④ جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ماس كەلمەسلىكى؛ ⑤ جۈملە بۆلەكلىرى ئورنىنىڭ جايىدا بولماسلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇنىڭ كەسپى سەۋىيىسى ئاجىز» دېيىلسە، «سەۋىيە» بىلەن «ئاجىز» بىر - بىرىگە ماس كەلمىگەچكە، توغرا بولمايدۇ. «ئۇنىڭ كەسپى سەۋىيىسى تۆۋەن» دېيىلسە، «سەۋىيە» بىلەن «تۆۋەن» بىر - بىرىگە ماس كەلگەچكە، توغرا بولغان بولىدۇ. «سوكىندىن تىكىلگەن چاقماق قىسقا پەلتۇ» دېيىلسە، بۇنىڭدا جۈملە بۆلەكلىرى جايىغا قويۇلمىغاچقا، توغرا بولمايدۇ. «چاقماق سوكىندىن تىكىلگەن قىسقا پەلتۇ» دېيىلسە، بۇنىڭدا جۈملە بۆلەكلىرى جايىغا قويۇلغاچقا، توغرا بولغان بولىدۇ. سۆزدە نۇقتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۈنۈملۈك چارىسى — گرامماتىكا جەھەتتىن تەھلىل قىلىش، يەنى جۈملىنىڭ تىپىنى تەھلىل قىلىش؛ جۈملىنىڭ تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىش؛ ئاخىرىدا جۈملىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ كۆزىتىش.

(4) ئەسەرنىڭ تىنىش بەلگىلىرى.

ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا تىنىش بەلگىلىرىنىڭ توغرا ئىشلىتىلىشىگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يازما نۇتۇقتا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دە كۆرسىتىلگەن 12 خىل تىنىش بەلگىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم رول ئوينايدۇ. تىنىش بەلگىلىرى جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى توغرا ۋە ئېنىق چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ. ئەگەر تىنىش بەلگىلىرى جايىدا ئىشلىتىلمىسە،

جۈملىنىڭ مەزمۇنى ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ - دە، جۈملە مۇجەل بولۇپ قالدۇ ياكى سۆزنىڭ مەنىسىگە بىۋاسىتە تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن:

— توختى، ئاكام نەگە كەتتى؟

— توختى ئاكام نەگە كەتتى؟

يۇقىرىدىكى مىسالدا بىر پەش — «،» نىڭ قويۇلغان - قويۇلمىغانلىقى جۈملە مەزمۇنىنى ئىككى خىل شەكىلگە كەلتۈرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەرنىڭ ئىملاسىمۇ ناھايىتى مۇھىم. ئاپتور ياكى تەرجىمان مەتبەئە ياكى كوررېكتورلۇققا ئورۇنسىز قېيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئەسەرنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دىكى تەلەپ بويىچە يېزىپ چىقىپ ياكى كۆچۈرتۈپ، نەشرىيات ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇشى كېرەك.

(5) ئەسەرنىڭ سۆز - ئىبارىسى.

(1) سۆز مەنىسىگە دائىر مەسىلىلەر. بىزگە مەلۇم، بىر سۆز لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە كۆپمە مەنىگە، كېڭەيگەن ياكى تارايغان مەنىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. بەزى ئاپتورلار بۇنىڭغا دېققەت قىلماي، جۈملە مەنىسىگە نۇقمان يەتكۈزىدۇ. بىر سۆز يەككە تۇرغاندا، ئۇنىڭدا توغرا ياكى ناتوغرا، مۇۋاپىق ياكى نامۇۋاپىق بولۇش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇ سۆز باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ جۈملە بولۇپ، تولۇق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەن چاغدا، ئاندىن ئۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى توغرا ياكى ناتوغرا، مۇۋاپىق ياكى نامۇۋاپىق بولۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. «سۆز مەنىسىنى بىلىمىگەندە، ئوي - پىكىرنى توغرا ئىپادىلەش

مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، «جۇڭخىي ماركىلىق توڭلاتقۇ» تونۇشتۇرۇلغان ئېلاندا: «بۇ توڭلاتقۇ توڭلاتقۇلارنىڭ بىرى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى «بىر» سۆزى مەنىسىنى بىلمەي ئىشلىتىلگەن سۆز جۈملىسىگە كىرىدۇ. «بىر» دېگەن سۆزنىڭ ئىككى مەنىسى بار: بىرى، ئۇ بىرەر كەسىپنىڭ ئاساسچىسى، شۇ كەسىپنى بارلىققا كەلتۈرگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بىرى، سوپى - ئىشانلارنىڭ يېتەكچىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزنى ئادەم ئۈچۈنلا ئىشلىتىشكە بولىدۇكى، نەرسە ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. «بىر» سۆزىنى توڭلاتقۇ ئۈچۈن ئىشلىتىش تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش. يەنە، «تومۇرۇمدىكى قىزىل قانلار ساڭا نەپرەت ساداقلىرىنى بەتلەپ شىددەت بىلەن ئاتماقتا» دېگەن سۆزدىكى «ساداق» سۆزىمۇ مەنىسىنى چۈشەنمەي ئىشلىتىلگەن سۆز جۈملىسىگە كىرىدۇ. «ساداق» يا ئوقنى سېلىپ مۇرىگە ياكى بەلگە ئېسىۋالدىغان خالىتىنى، يەنى ئوق خالىتىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئاپتور ئۇنى «ئوق» مەنىسىدە ئىشلەتكەن.

(2) سۆزنىڭ بىرىكىش مەسىلىسى. ئىككى سۆزنى بىرىكتۈرۈشنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقى يەنىلا بىرىكتۈرۈلمىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بېلىش - بىلمەسلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر سۆز مەنىسىنى بىلمىگەندە، سۆزلەرنى خاتا بىرىكتۈرۈپ قويۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، «چىن مۇھەببەت رىشتىسى يېڭىياشتىن تىكلەندى» دېگەن سۆزدىكى «رىشتە» سۆزى بىلەن «تىكلەنمەك» سۆزى بىر بىرىگە بىسىرىكمەيدۇ. «رىشتە» سۆزى پەقەت «باغلانماق»، «ئۈزۈلمەك» دېگەندەك پېئىللار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ.

(3) تىل ئادىتى مەسىلىسى. تىل ئادىتى بىر

خىل تىلنى يەنە بىر خىل تىلدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىك بىرى. شۇنى بىلىش كېرەككى، سۆز قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ياشىغان جۇغراپىيە مۇھىتى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. بىر مىللەتنىڭ تىل ئادىتىنى ئىككىنچى بىر مىللەتكە تاشقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «بىر چاشقان بىر قازان ئاشنى بۇلغايىدۇ»، «دىمىقىدا تاپانچا ئېتىپ قويدى» دېگەن جۈملىلەرنى ئالىدىغان بولساق، بۇلار خەنزۇچىدا قانداق بولغان بولسا، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلىنغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغان. ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى جۈملىنى ئىپادىلەيدىغان «بىر شاتراق موزاي پۈتۈن پادىنى بۇلغايىدۇ» دېگەن سۆز بارغۇ! ئۇيغۇر تىلىدا ئىككىنچى مىسالنى ئىپادىلەيدىغان «دىمىقنى قېقىپ قويدى» دېگەن بىرىكمە بارغۇ! دېمەك، ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىشى كېرەك.

4) تىلنىڭ ئاممىبايلىقى مەسىلىسى. ئاپتور ئەسەرنى ئامما چۈشەنسۇن دەپ يازىدۇ ۋە يېزىشى كېرەك. ھازىر مەتبۇئاتتا كەڭ ئامما چۈشەنمەيدۇ. خان بەزى ئەرەبچە، پارىسچە، رۇسچە، خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، «دانىش»، «ئەشيان قۇرۇش»، «شىكەستە»، «داچىن»، «تېنەخۇڭ» دېگەندەك سۆزلەر بەزىدە مەتبۇئاتتا ئۇچراپ قالىدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئىشلىتىلسە، ئۇ ئاممىنى قايىمۇقتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. ئۆزىمىزدە شۇنداق ئۇقۇمنى بىلىدۇرىدىغان سۆز تۇرۇقلۇق، ئۇنى ئىشلەتمەي، چەت تىلنى كەلسە كەلمەس ئىشلىتىش تىلىمىزغا شان - شەرەپ كەلتۈرمەي، ياكى چەت تىل ئۆز تىلىمىزدىن بىر

دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ۋە ياكى چىرايلىق ئاڭلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق قىلىش كېرەكمۇ؟ ياكى ئامما بىزنى چەت تىلنىمۇ بىلىدىكەن دېسۇن دەپ شۇنداق قىلىمىزمۇ؟ بۇنداق دېگەنلىك چەت تىلدىن زادىلا سۆز قوبۇل قىلمايمىز دېگەنلىك ئەمەس. بۇ ھەقتە بىز مۇشۇ زۇرنالنىڭ 1995 - يىللىق 2 - سانغا بېسىلغان «تەرجىمە ۋە تەرجىمە تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلەر توغرىسىدا» دېگەن ماقالىمىزدا تەپسىلىي تەكىتلەپ ئۆتكەندۇق. ھازىر مەسىلە چەت تىلدىن ئورۇنسىز سۆز قوبۇل قىلىشتا كۆرۈلۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر تىلنىڭ ئاممىبايلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشى كېرەك.

5) شېۋە سۆزلىرى مەسىلىسى. شېۋە بىر دىئالېكت رايونى ۋە شۇ رايون ئىچىدىكى ئايرىم جاي خەلقنىڭ ئالاقىلىشىشى ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك، شېۋە سۆزلىرى مەلۇم رايون دائىرىسىدا ئىشلىتىلىدىغان، شۇ رايون ئادەملىرى چۈشىنىدىغان، باشقا جايلار ئۈچۈن يات بولغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى شۇ رايون بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئەدەبىي تىل بولسا، بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇ دىئالېكت - شېۋىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. دىئالېكت - شېۋىلەرنى ئىشلىتىش پىكىر ئالماشتۇرۇشنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. نەسىلەن، «قۇلۇمنى زۇلپۇڭ چىقۇۋالدى»، «مالاكام جاما چاقىلى كەتتى»، دېگەن مىساللاردىكى «زۇلپۇڭ»، «مالاكا»، «جاما» دېگەن سۆزلەر شېۋە سۆزلىرى بولۇپ، چۈشىنىكسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، «زۇلپۇڭ» سۆزى ئورنىغا «ھەرە» سۆزى، «مالاكا» سۆزى ئورنىغا «ئاكا» سۆزى، «جاما» سۆزى ئورنىغا «زەيكەش» سۆزى ئىشلىتىلسە، بۇ ھەممە ئادەمگە

چۈشەنمەسلىك بولىشىدۇ. شۇڭا مەنبۇئات ئورۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قوللىنىشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. دىئالېكت - شېۋىلەرنى مۇتلەق قوللانمايمىز دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنى ئىككى خىل ئەھۋالدا قوللىنىش مۇمكىن. بىرى، ئەدەبىي تىلدا مەلۇم ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولمىسا، دىئالېكت - شېۋىنى قوللىنىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا ھۆل ئۆزۈم، ئۇۋىقلى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولمىغىنى ئۈچۈن، تۇرپان شېۋىسىدىن «ئىيىن» سۆزىنى ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭغا ئىزاھ بېرىپ قويۇش كېرەك. يەنە بىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەردە زۆرۈر بولۇپ قالغاندا دىئالېكت - شېۋىلەرنى ئىشلىتىش مۇمكىن. لېكىن ئۇنى پېرسوناژلارنىڭ ئاغزىدىن بېرىش كېرەككى، ئاپتورنىڭ ئاغزىدىن بەرمەسلىك لازىم. ئۇنىڭغىمۇ ئىزاھ بېرىپ قويۇش كېرەك.

5. ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش.

ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش دېگەندە ئەسەرنى نەشرىياتچىلىق تەلپىگە ۋە كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىدىغان خىزمەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسەرنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تەھرىرلەشنىڭ ماھىيەتكە ياتىدىغانلىرىمۇ، ماھىيەتكە ياتمايدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتە تەھرىرلەش پۈتۈنلەي ماھىيەتكە ياتمايدۇ. لېكىن تېخنىكىلىق جەھەتتىكى خاتالىق بەزىدە ماھىيەتلىك خاتالىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش بىلەن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە تەھرىرلەش كۆپ ھاللاردا گىرەلىشىپ

كەتكەن بولىدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش زۆرۈر.

(1) ئەسەردىكى ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەر بىردەك بولۇشى لازىم. مۇھەررىر بىر ئەسەردىكى ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەردىن بىرنى ئۆزگەرتىشنى زۆرۈر تاپسا، شۇ ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەرنىڭ باشقا يەردىكىلىرىنى قانداق ئۆزگەرتىشنى ھېسابقا ئېلىشى كېرەك. ئوخشاش ئىبارىدىن بىرنى ئۆزگەرتىپ، باشقىلىرىنى ئۆزگەرتەي ياكى ئۆزگەرتىشنى ئۇنتۇپ قېلىپ، ئوخشاش بىر سۆز - ئىبارىنى ئىككى خىل قىلىپ قويىدىغان ئەھۋالدىن ساقلىنىشى كېرەك. بىر ئەسەردە بەزى بىرىككەن سۆز - ئىبارىلەر كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» دە، «بىرنى ئۇنغا تەڭ قىلىش»، «ئۇنى بىرگە تەڭ قىلىش»، «ئۇستۇن ئەسكىرى كۈچنى توپلاپ يوقىتىش ئۇرۇشى قىلىش» دېگەن سۆزلەر كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ، بۇنداق سۆزلەرنىڭ بىردەكلىكىنى ساقلاش لازىم.

(2) ئەسەر قوشۇمچىسى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. ئەسەر قوشۇمچىسى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ تېكىستتىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەسەر قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆز خاراكتېرىگە قاراپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرى، تېكىستنى ئوقۇشقا ياردەم بېرىدىغان قىسمى، مەسىلەن، مۇندەرىجە، كىتاب قېشى، ئاچقۇچ (ئىندېكس) - جاي ناملىرى ئاچقۇچى، كىتابلار كاتالوگى ئاچقۇچى قاتارلىقلار؛ يەنە بىرى، ئەسەر مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدىغان ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قىسمى، مەسىلەن، كىرىش سۆز، ئاخىرقى سۆز (خاتىمە)، ئىزاھ، پايدىلىنىلغان ماتېرىيال قاتارلىقلار. ئەسەر قوشۇمچىسىنى تۈزگە

ئايرىپ كەلسەك، ئۇ بىرقانچە ئون خىلغا يېتىدۇ. بۇلار: ئەسەرنىڭ مۇقاۋىسى، كىتاب بېلى، شۇئار بېتى، تىتول، نۇسخا ئىزاھى، ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى، ئاپتورنىڭ سۈرىتى، بېغىشلىنما، كىرىش سۆز، ئاخىرقى سۆز (خاتىمە)، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە ئىزاھ، نەشرىيات سۆزى، مۇندەرىجە، كىتاب قېشى، ئىزاھ (ئىزاھنىڭ خىللىرى كۆپ، مەسىلەن، قىستۇرما ئىزاھ، بۇ تېكىست ئىچىگە بېرىلىدۇ، بەت ئاستى ئىزاھى، ئەسەر ئاخىرى ئىزاھى ۋە ھاكازالار)، گراپپا، قىستۇرما رەسىم، سىخېما، خەرىتە، قوشۇمچە پايدىلىنىلغان كىتابلار نامى، ئىسىملار سېلىشتۇرمىسى (خەنزۇچە - چەت ئەلچە)، ئاچقۇچ (ئىندېكىس) ۋە باشقىلار (چوڭ ئىشلار يىلنامىسى، ئاتالغۇ ئىزاھى، ئاپتورلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش قاتارلىقلار). بىز ئەسەردە بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تولۇق بولۇشى ئاتاين، مەسىلەن، ئاچقۇچ (ئىندېكىس) نى ئالىدىغان بولساق، بۇ لۇغەتتە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ھەرقانداق ئەسەردە بولۇشى ئاتاين. بېغىشلىمىنى شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ؛ بەزىلىرى چوقۇم بولۇشى كېرەك، مەسىلەن، مۇندەرىجە، مۇقاۋا تېشى، تىتول ۋە ھاكازالار.

تۆتىنچى، ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا رىئايە قىلىنىدىغان پرىنسىپلار

ئەسەرنى تەھرىرلەشنىڭ بەلگىلىك پرىنسىپلىرى بولىدۇ. بۇ پرىنسىپلار ئاساسەن تۆت:

- (1) ئاپتورنىڭ نۇقتىئىنەزەرى، پىكىر قىلىش يولى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتمەسلىك؛ ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىغا

ھۆرمەت قىلىش. كېزى كەلگەندە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسەرگە ماھىيەتلىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشكە ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى يول قويمايدۇ. ئەمما بىزدە ئەسەرگە ماھىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزگەندە ۋە ئەسەرنى كۆپلەپ قىسقارتقان، ئۇنىڭغا ماھىيەتلىك مەزمۇنلارنى قوشقاندا، ئاپتورنىڭ پىكىرىنى ئالمايدىغان، مۇھەررىر ئۆزىنى ئاپتورنىڭ ئورنىغا قويدىغان، ئاپتورمۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرنىڭ نەشرى قىلىنغانلىقىغا خۇش بولۇپ، ئۇنداق ئەھۋاللارغا سۈكۈت قىلىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسى توغرا ئەمەس. ئالدىنقىسى ئاپتورنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى تەرزۇ قىلغانلىق بولسا، كېيىنكىسى ئۆز ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، مەسئۇلىيەتسىزلىك پۈتتۈرىدىغانلىقى تۇتقانلىق بولىدۇ.

(2) ئۆزگەرتىش، ئۆزگەرتىش، ئۆزگەرتىش

بولىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى قەتئىي ئۆزگەرتەسلىك. (3) ئالدى بىلەن نۇقتىنى تېپىش، ئاندىن ئۆزگەرتىش. بىزدە يەتتىلىك پىنلەن قەلەم تەۋرىتىپ، توغرىنى خاتا قىلىپ قويدىغان، بىر خىل ئېلىنغان سۆزلەرنى ئۆزگەرتىپ، ئىككى خىل قىلىپ قويدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت، بۇنداق ئەھۋالدىن ساقلىنىشىمىز لازىم.

(4) ئۆزگەرتكەندە، ئاساسلىق ئۆزگەرتىش.

ئاساس تاپماي تۇرۇپ، «شۇنداق بولسا كېرەك» دېگەن تەسەۋۋۇر بىلەن ئۆزگەرتىش خاتالىقىنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئاساسلىقىمىز، ئىشەنچىمىز بولمىسا، گۇمانلىق مەسىلە قاتارىدا ئاپتورغا مۇراجىئەت قىلىشىمىز لازىم.

بەشىنچى، ئەسەرنىڭ بەت نۇسخىسىنى
كۆرۈش مەسلىسى

ئەسەرنىڭ بەت نۇسخىسىنى كۆرۈش ئەسەر
تەھرىرلىكى جەريانىدا ئاخىرقى ھالقا، يەنى
تەھرىرلىك خىزمىتى ئۈچۈنمۇ ئاخىرقى ھالقا
بولغاچقا، بۇنىڭغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش
كېرەك. بەزى خاتالىقلار مۇشۇ ھالقا چىڭ
تۇتۇلمىغانلىقتىن يۈز بېرىدۇ. ئەگەر خاتالىق
مۇشۇ ھالقىدا سېزىۋېلىنماي ئۆتۈپ كېتىپ قالسا،
ئەسەر خاتا پېتى نەشرىدىن چىقىدۇ.

مۇھەررىر بەت نۇسخىسىنى نەشرىيات
كوررېكتورلىرى ئىككى قېتىم كوررېكتورلۇقتىن
ئۆتكۈزگەندىن كېيىن كۆرسە بولىدۇ. بۇ ھالقىدا
دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار:

(1) ئەسەر تېكىستىنى باشتىن - ئاخىر
ئەستايىدىل كۆرۈپ چىقىپ، تەھرىرلەشتە
سېزىلمەي قالغان ئايرىم مەسلىلەرنى تۈزىتىش.
(2) مۇقاۋا، كىتاب بېلى، تىتول، نۇسخا
ئىزاھى، كىرىش سۆز، كىتاب نامى، ئاپتورنىڭ
ئىسمى - فامىلىسى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ
كۆرۈپ، مۇۋاپىق بولماي قالغان يەرلىرىنى
تۈزىتىش.

(3) مۇندەرىجىدىكى ماۋزۇلار بىلەن تېكىست
ئىچىدىكى ماۋزۇلارنىڭ بىردەك بولغان -
بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ چىقىش.
(4) گراپپا، قىستۇرما رەسىم، خەرىتە،
سخىما، ئورنىنىڭ جايىغا ئورۇنلاشقان -
ئورۇنلاشمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(5) ماۋزۇ شۇ بەتنىڭ ئاخىرقى قۇرلىرىغا
چۈشۈپ قالغان بولسا، ئۇنى كېيىنكى بەتنىڭ
بېشىغا يۆتكەش.

(6) بەت ئاستى ئىزاھى شۇ بەتتە تۈگىمەي،

ئۇنى كېيىنكى بەتتە داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلسە
ۋە ئاخىرقى قۇر چېكىت بىلەن ئاخىرلىشىپ
قالغان بولسا، كىتابخانلارغا «ئىزاھ ئاخىرلىشىپ -
تۇ» دېگەن تەسراتنى بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن،
شۇ ئاخىرقى قۇرنى چېكىت بىلەن
ئاخىرلاشتۇرماي، تېخنىكىلىق جايلاشتۇرۇش
ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش.

(7) كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرنى، بولۇپمۇ
ماركىنىزم ئەسەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر
(نەقىل سۆزى، كىتاب نامى، بەت نومۇرى) نى
بىر قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ
ئەسلى ئەسەردىكىسى بىلەن ئوخشاش بولماي قالغان
جايلىرىنى تۈزىتىش.

(8) نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئوخشاش بىر
كىتابنىڭ نامى بىر بەتتە بىر نەچچە قېتىم
ئۇچرىسا، شۇ كىتابنىڭ نامىنى قايتا تەكرارلاش
ھاجەتسىز، «يۇقىرىدىكى كىتاب» دېسەلا كۇپايە.
(9) بەزى ئەسەرلەردە «مۇشۇ كىتابنىڭ

× × بېتىگە قارالسۇن» ياكى «مۇشۇ كىتابنىڭ
× × ئىزاھىغا قارالسۇن» دېگەن سۆزلەر
ئۇچرايدۇ. بۇنى بەت ياسىلىشتىن ئىلگىرى
تولدۇرغىلى بولمايدۇ، ئەستىن چىقىرىپ قويماي،
بەت ياسالغاندىن كېيىن ئۇنى تولدۇرۇپ قويۇش
لازىم.

ئالتىنچى، ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى

ئاپتورنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى بىلەن

تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ

مۇناسىۋىتى

ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئاپتورنىڭ ئۆز

ئۈستىگە ئېلىشى بىلەن تەھرىرلىك خىزمىتى -

بۇ ئىككى تەرەپ ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك

قىلىشتا بىرى كەم بولسا بولمايدىغان ئىككى مۇھىم ئامىل. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىنى ئايرىۋېلىش ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش تەھرىرلىك خىزمىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئاپتور ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ» دېگەننى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ، ئاپتور ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىپادىلەش شەكلىگە مۇستەھكەم بولىدۇ، ئۇ ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ۋە ئىلمىيلىكىگە قارىتا ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا بولمايدىغان جاۋابكارلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، دېگەنلىك. مۇھەررىرنىڭ ۋەزىپىسى كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاپتورغا يازدەملىشىپ ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئەسەر ھوقۇقى قانۇندىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئاپتور ئۆز ئەسەرنىڭ «مۇكەممەللىكىنى قوغداشقا، ئېلان قىلىنىپ بولغان ئەسەرنى تۈزىتىشكە ھەقلىق»؛ «ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ، ئەسەرگە ماھىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزۈش ياكى ئاپتورنىڭ شەننى بۇلغىدىغان تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزۈش» «باشقىلارنىڭ ئەسەر ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان قىلمىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.»

ماھىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزۈش دېگەننى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ، ئاپتورنىڭ نۇقتىئىنەزەرى، پىكىر قىلىش يولى، كۆرسەتكەن نەزەرىيەۋى ئاساسلىرى، ئۇسلۇبى، شۇنىڭدەك قىسىم، بايلار قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە قارىتىلغان. ماھىيەتكە ياتمايدىغان تۈزىتىش دېگەنلىك، ئاپتورنىڭ ئىدىيەسىنى تېخىمۇ توغرا، ئېنىق قىلىش، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش مەقسىتىدە قىلىنغان تۈزىتىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئاپتور ئەسەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئۆزۈم ئۈستۈمگە ئالغاندىكىن، ئەسەرگە مۇھەررىر تۈزىتىش كىرگۈزسە بولمايدۇ دەپ تۇرۇۋالسا بولمايدۇ. ئەسەر ھوقۇقى قانۇندا: «مۇھەررىر ئەسەرنى ئۆلچەمگە چۈشۈرۈش، گرامماتىكىغا سېلىش، ئىخچام قىلىش ۋە قائىدىگە چۈشۈرۈش تەلىپىگە لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى تۈزەتسە ياكى قىسقارتسا بولىدۇ، لېكىن ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسلى ئەسەرنىڭ مەقسىتى ۋە مەنىسىنى ئۆزگەرتىۋەتسە بولمايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىلىندىكى، مۇھەررىر يۇقىرىدىكى پرىنسىپقا ئاساسەن، ئەسەرگە تۈزىتىش كىرگۈزسە بولىدۇ؛ ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسەرگە ماھىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزسە بولمايدۇ.

ئاخىردا، تەھرىرلىك خىزمىتىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدىغان كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

يەتتىنچى، كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى

كوررېكتورلۇق خىزمىتى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ھالقا. كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ياخشى ياكى ناچار ئىشلىنىشى ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ھەر بىر كوررېكتور ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، كوررېكتورلۇق خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئىشلىشى كېرەك. ئورنىغا سادىق ۋە مەسئۇل بولۇش كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ كونكرېت ۋەزىپىلىرى، تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: (1) مەتبەئەدە چۈشۈپ قالغان، خاتا ۋە تەكرار تىزىلغان جايلارنى تۈزىتىش؛ ئەسەردە مەزمۇن خاتالىقى بار دەپ قارىسا، مۇھەررىرنىڭ تۈزىتىشى توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش.

(2) ھەرپ خاتالىقلىرىنى تۈزىتىش؛ ئىملا خاتالىقىنى توغرىلاش؛ باش قۇر ۋە ھەرپنىڭ چولپ كىچىكلىكى جەھەتتىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىش. (3) بەلگە ۋە فورما جەھەتتىكى خاتالىقنى تۈزىتىش.

(4) جاۋابكار مۇھەررىرگە ياردەملىشىپ، بەت نۇسخىسىنىڭ ئەسلى لايىھىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈش؛ بەت نومۇرى، كىتاب قېشىنىڭ توغرا بولغان بولمىغانلىقى، سىزىقنىڭ ئىنچىكە - توملۇقنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(5) جاۋابكار مۇھەررىرگە ياردەملىشىپ، قىستۇرما سۈرەت، جەدۋەل، گرافىكلار ئورنىنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقى، قۇر ئارىلىقى ۋە جۈملە ئايرىشنىڭ تەلەپكە ئۇيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقى، ئىزاھ، نەقىل، پايدىلىنىلغان ماتېرىيال قاتارلىقلار رېتسنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(6) جاۋابكار مۇھەررىرگە ياردەملىشىپ، مۇقاۋا، تىتولنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى، ئاپتۇر، تەرجىمانلار ئىسىم - فامىلىسىنىڭ توغرا

بولغان - بولمىغانلىقى، مۇندەرىجىدىكى ماۋزۇلار بىلەن تېكىست ئىچىدىكى ماۋزۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى تەكشۈرۈش؛ مۇندەرىجىدىكى بەت نومۇرىنى تولدۇرۇش ۋە ھاكازالار.

(7) كوررېكتورلۇق ئۇسۇلى جەھەتتە، كوررېكتورلۇق سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئەسەرنىڭ نەشرىدىن چىقىش ۋاقتىنى قىسقارتىش ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ خاراكتېرى ۋە بەت نۇسخىسىنىڭ پاكىزلىق ئەھۋالىغا قاراپ، جانلىق ئۇسۇل قوللانسا بولىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاش بىر نۇسخىدا ئارقا - ئارقىدىن كوررېكتورلۇق قىلىش قاتارلىق.

(8) كوررېكتورلۇق قېتىم سانىنى ئەسەر ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىسە بولىدۇ. ئادەتتە، نەشرىيات كوررېكتورلىرى 1 - 3 - قېتىملىق كوررېكتورلۇقنى قىلىدۇ. يىرىك، مۇھىم ئەسەرلەر كوررېكتورلۇقنىڭ قېتىم سانىنى ئەھۋالغا قاراپ كۆپەيتسە بولىدۇ.

يۇقىرىدا تەھرىرلىككە، بولۇپمۇ ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈم. مېنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرىم تولۇق بولمىغان، يېتەرسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن، كەسىپداشلارنىڭ، ئاپتورلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ تەقدىدى پىكىرلىرىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمەن.

يازغۇچى زۇنۇن قادىرى ھەققىدە

ئازاد سۇلتان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاتاقلىق يازغۇچى ۋە دراماتورگ زۇنۇن قادىرىنىڭ ھاياتى ھەم ئىجادىي پائالىيەتلىرى ماكرولۇق لىنىيە بويىچە بايان قىلىنغان. زۇنۇن قادىرىنىڭ دراما ۋە پروزا ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن ئالاھىدىلىكلەر ھەم ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى توغرىسىدىكى ئىلمىي يەكۈنلەر مىكرولۇق نۇقتىلارنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، يازغۇچى ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقاتنى كەڭ دائىرە ۋە بەلگىلىك چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلغان، زۇنۇن قادىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە قارىتا چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش مەقسىتىدە «چېنىقىش» ھېكايىسى نۇقتىلىق تەھلىل قىلىنغان.

شۇڭا، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت يولى بىلەن تۆھپىلىرىنى توغرا باھالاش، تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى ھەققىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئۇلۇغ ئالىم ئېيىنىشتىن: «ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىغا چىدىغان نەرسە ھەقىقەت بولىدۇ»^①

① «تەپەككۈر كۈلۈشى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ نەشرى، 420 - بەت.

زۇنۇن قادىرى — ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى، شۇنداقلا جۇڭگو ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى ئاتاقلىق شەخسلەردىن بىرى. ئۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماتورگىيىسى، پروزىسى ۋە مىللىي چۆچەك، مەسەلچىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغۇچى، يول باشلىغۇچى يازغۇچىدۇر.

زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر جەمئىيەتتىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى تېمىلاپ قىلغانلىقى، تەسىرلىك، گۈزەل بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىي خاراكتېرىنىڭ بەزى خاس تەرەپلىرىنى يورۇتقانلىقى، ئىدىيە ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ بەلگىلىك ئەبەدىيلىككە ئىگە بولغانلىقى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە مەشھۇر.

دېگەندى. زۇنۇن قادىرى (1911 — 1989) نىڭ ھاياتى، بولۇپمۇ ئەدەبىي ھاياتى، مەلۇم مەنىدە، نۇرغۇن مۇشكۈل، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىلدى. زۇنۇن قادىرى كىچىكىدىلا مول، زەڭگەرەڭ بەدىئىي زۇڭلاندىرۇش كۈچىگە ئىگە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىدى. ئۇ مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى زۇنۇن قادىرىنى مەلۇم بەدىئىي تەربىيىگە، بەدىئىي تەپەككۇرغا، بەدىئىي دىت، بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دراماتورگىيە، پروزا ۋە مىللىي چۆچەك مەسەل ئىجادىيىتىدە خېلى مول نەتىجىلەرنى قازاندى.

ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى درامىدىن باشلىدى. ئۇنىڭ تۇنجى درامىسى «جاھالەتنىڭ جاپاسى» ناملىق 3 پەردىلىك درامىدىن ئىبارەت. بۇ دراما 1937 - يىلى ئېلان قىلىنغاندا، جەمئىيەتتە خېلى تەسىر قوزغىدى. دراماتورگى 1944 - يىلىغىچە «ئۇچراشقاندا»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق 10 نەچچە پارچە سەھنە ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، بىخ سۇرۇۋاتقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دراماتورگىيىسىنىڭ بايراقدارىغا ئايلاندى.

1944 - يىلىدىن كېيىن، زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرى تېما جەھەتتە كەڭلىككە، بەدىئىيلىك جەھەتتە مۇكەممەللىككە، بەدىئىي پىكىر جەھەتتە چوڭقۇرلۇققا قاراپ يۈزلىنىپ، «رودىپاي»، «كۈچۈككە ھۇجۇم»، «ماغدۇر كەتكەندە» قاتارلىق مەشھۇر ھېكايىلەرنى يازدى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ، بولۇپمۇ «ماغدۇر كەتكەندە» ناملىق ھېكايىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى زۇنۇن قادىرىنىڭ ئاجايىپ بەدىئىي تالانتىنى نامايان قىلدى، شۇنداقلا بۇ ھېكايىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى

ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنى نامايان قىلدى.

تارىخنىڭ قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئېقىنىدا ئۇلۇغ يازغۇچىلار مەيدانغا كېلىدۇ. چۈنكى قۇدرەتلىك تارىخىي ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات يازغۇچىنىڭ ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتتە تېخىمۇ كامالەتكە يېتىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. 50 - يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي بۇرۇلۇش ياسىغانلىقى زۇنۇن قادىرى ئىجادىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭدا زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. ئۇ يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ماھىرىلىق بىلەن كۆزىتىپ، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى يېزىش ئارقىلىق يېڭى شەيئىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىدى. ئۇ بۇ مەزگىلدە «چېنىقىش»، «گۇمان»، «قىزىلگۈل»، «بەختخانىنىڭ ھاياتى»، «رەھمەت» قاتارلىق ھېكايە، ئوچىپكەلەرنى، «توي» (يېزىدىكى ئۆزگىرىش) ناملىق سەھنە ئەسىرىنى، «غېرىپ - سەنەم» كىنو سىنارىيىسىنى ۋە «غەزەپ» رومانىنىڭ بىر قەدەر تولۇق لايىھىسىنى يېزىپ چىقتى.

60 - ، 70 - يىللاردا، ئۇ «سول» چىل لۇشىيەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئىجادىيەت ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىندى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قايتىدىن قولغا قەلەم ئېلىپ، بىرمۇنچە چۆچەك، مەسەللەرنى، چوڭ ھەجىملىك «زۇنۇن قادىرى ئەسلىمىلىرى» نى يېزىپ چىقتى. يازغۇچىنىڭ «غۇنچەم» ۋە «چېنىقىش» ناملىق ئەسەرلىرى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلدى، يەنە ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ئالىي ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئىجادىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى، بىرنەچچە خىل ئەدەبىي قابۇستا ئۇنىڭ ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلدى. زۇنۇن قادىرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئەدەبىياتشۇناسلار ۋە ئوبزورچىلارنىڭ تەتقىقات تېمىسىغا ئايلانىپ، بۇ ھەقتە بىرمۇنچە سۈپەتلىك ئىلمىي ماقالىلەر ۋە

ئوبزورلار ئېلان قىلىندى. يازغۇچىنىڭ 50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئىجاد قىلغان «توي» ناملىق دراممىسى 1955 - يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك دراما ئىجادىيەت كۆرىكىدە «مۇنەۋۋەر ئەسەر» مۇكاپاتىغا، «چىنىقش» ناملىق ھېكايىسى بىلەن «غۇنچەم» دراممىسى 1981 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى 30 يىللىق ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى باھالاش - مۇكاپاتلاش يىغىنىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

زۇنۇن قادىرى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ئىچىدە ئەسەرلىرى ئەڭ دەسلەپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان يازغۇچى بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلىدىن باشقا يەنە رۇس، ئىنگلىز، نېمىس، فرانسۇز، ياپون، قازاق، ئۆزبېك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ھەرقايسى ئەل كىتابخانىلىرىغا تونۇشتۇرۇلدى.

زۇنۇن قادىرىنىڭ ئازغىنە كەم يېرىم ئەسىرلىك ئىجادىيەت ھاياتى ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئەسەرلىرى سان جەھەتتىن بەك كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئەسەرلىرىنىڭ سۈپەت - ساپاسى تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر دراماتورگىيىسى ۋە پروزىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلمەكتە.

2

زۇنۇن قادىرى ئۆز ئىجادىيىتىنى ئاممىبايلىقى ۋە تەسىرچانلىقى كۈچلۈك بولغان درامىدىن باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدە يازغان 10 نەچچە پارچە دراممىسىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك زۇلمەتلىك جەمئىيەت ۋە زۇلۇمنى قاتتىق سۆككەن. ئىزىلگەن، خورلانغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ھېسداشلىق بىلەن تەسۋىرلىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تولۇقى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئىلھام بەرگەن. ئۇنىڭ دراممىلىرىدا

ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئورتاقلىقى «غۇنچەم» دراممىسىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ دراما تارىخىي تۇرمۇشنىڭ ناھىيەلىك تەرىپىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىپ، دراما ئىجادىيىتىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشتە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۆرنەكلىك ئەسەر دەپ قارىلىشقا ھەقلىق، ئەلۋەتتە.

زۇنۇن قادىرىنىڭ دراممىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ:

1. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرى رېئالىستىك ئىجادىيەت مېتودى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئاساسى پۇختا، تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك، شۇڭا ئۇنىڭ دراممىلىرىنى تۇرمۇش سەھنىسىدە ئېچىلغان توزىماس سەنئەت گۈلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئەسەرلەرنىڭ تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنىڭ چىن ۋە ئىشەنچلىك بولغانلىقىدا، پېرسوناژلارنىڭ قىياپەت، ھەتتا كىيىم - كېچەك، گەپ - سۆز، ھەرىكەتلىرىدىن تارتىپ خاراكتېر، پىسخىكىلىرىدىن خىچە بولغان ئامىللاردا تۇرمۇش چىنىلىقى بەدىئىي چىنىلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

2. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرىدا دراماتىك توقۇنۇشلار كەسكىن بولۇپ، زىددىيەتلەر ئۆتكۈر ۋە جىددىي تۈس ئالغان. پېرسوناژلار ھەمىشە ئۆز خاراكتېرىنىڭ مەتتىقىلىق ئىپادىسىنى، شۇنىڭدەك ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلەرنى يورۇتۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان يېتەرلىك دەرىجىدىكى دراماتىك توقۇنۇشلار بىلەن تەمىنلىنىدۇ. ئۇلار باشتىن - ئاياغ مۇشۇنداق مەركەزلەشتۈرۈلگەن تىپىك بەدىئىي سەھنىدە ھەرىكەت قىلىدۇ.

3. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرىنىڭ تىلى يۈكسەك دەرىجىدە تاۋلانغان بولۇپ، جانلىق، ئاددىي، يىغىنچاق. مەيلى مۇھىت ياكى قىياپەت تەسۋىرلىرىدە بولسۇن، مەيلى پىسخىكىك پائالىيەتلەرنىڭ تەسۋىرلىرىدە بولسۇن، ئاپتور ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە جانلىق تىلدا سۆزلەيدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دراممىلىرىدىكى دىئالوگلار ئىخچام،

تۇرمۇش بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، پېرسوناژلارنىڭ سالاھىيىتىگە، خاراكتېرىگە ۋە كىلىك قىلىدۇ. دراماتۇرگىنىڭ درامىلىرىنىڭ تىلى ئۇنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلدى. زۇنۇن قادىرى ھەقىقەتەن يېتىلگەن تىل ئۇستىسى ئىدى.

دراما ئىجادىيىتىدە مانا مۇشۇنداق يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن دراماتۇرگ زۇنۇن قادىرى 1945 - يىلدىن ئېتىبارەن «توي» ناملىق بىر پارچىلا دراما يېزىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنى پروزىغا يۆتكىدى. چۈنكى ئۇ تېز ۋە ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىۋاتقان ھايات ئۆزگىرىشلەرنى تېزىرەك، ئەركىنرەك ئەكس ئەتتۈرۈشتە پروزىنىڭ ئەپلىك ژانىر ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. شۇڭا ئۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىر يۈرۈش ياخشى ھېكايىلەرنى ئىجاد قىلىپ، جامائەتنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ پروزىغا قىزىقىپ قېلىشى ۋە ئىجادىيىتىنى درامىدىن پروزىغا يۆتكىشى پروزىنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكلىرىگە باغلىق.

پروزىنىڭ مەزمۇن ئىپادىلەشتە ماكان ۋە زامانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بولۇپمۇ پروزىدە پېرسوناژلارنىڭ قەلب چوڭقۇرلۇقلىرىغا شۇڭغۇپ كىرىشنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقى زۇنۇن قادىرىنىڭ ئېستېتىك ئىزدىنىشلىرىگە باپ كەلگەنىدى. يازغۇچىنىڭ دراما ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ پروزا ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئىنتايىن ياخشى تەييارلىق ئىدى. مەسىلەن، ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدىكى مۇھىت تەسۋىرى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ روشەن ۋە يارقىنلىقى قاتارلىقلار ئۇنىڭ دراما ئىجادىيىتىدىكى ھاسىلاتلىرى بىلەن باغلىنىشلىق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سەھنە ئەسەرلىرىدە مۇھىت - شارائىتنى ئىخچام ۋە تىپىك قىلىپ تەسۋىرلەش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ پېرسوناژلار پائالىيىتىنى سەھنىنىڭ ئىچىدىكى سەھنە بىلەن تەمىنلەيدىغان مۇھىم بىر تەرەپ. ئىككىنچىدىن، دراماتۇرگنىڭ ماھىرى ياكى ماھىر ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل

دەئالۇگدۇر. درامىنىڭ دەئالوگى سۈنئىي ۋە سۆزلەپ بولسا، درامىدا ياخشى چىقمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، درامىنىڭ ياخشى ياكى ناچارلىقى ئاپتورنىڭ دەئالوگى يېزىشتىكى ماھارىتىگە باغلىق.

زۇنۇن قادىرى دراما ئىجادىيىتىدە زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلغان، بەدىئىي سىناقلىرىدىن ئۆتكەن بولغاچقا، پروزا ئىجادىيىتىگە كۆچكەندىن كېيىن ئۇزاق مەزگىل ھېكايىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. يازغانلىكى ئەسەرلىرى ئاساسەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقتى. شۇ ئەسەرلىرى ۋە ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پروزىسىغا ئاساس سېلىپ بەردى. مەسىلەن، «رودۇپاي» ۋە «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىلىرى يەتكەن بەدىئىي يۈكسەكلىك ئەينى دەۋردىلا ئەمەس، ھەتتا بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر پروزىسىدىمۇ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ كەلمەكتە.

زۇنۇن قادىرى بۇ مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئېھتىدىكى چوڭقۇرلۇقنى يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان «گولنسا»، «غۇنچەم» قاتارلىق درامىلىرىدا ئىپادىلەپلا قالماي، ئۇيغۇر رېئالىستىك پروزىسىنىڭ ئۈل تېشى بولۇپ قالغان «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىسىدىمۇ كۆرسەتتى. بۇ ھېكايىنىڭ رېئالىستىك پروزىسىدىكى ئەڭ ئۇتۇقلۇق چىققان ئەڭ دەسلەپكى ھېكايە ئىكەنلىكىدىن ھېچكىم شەكىلەنمەيدۇ. بىراق مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن، بولۇپمۇ ئېستېتىك قىممىتى جەھەتتىن باشقا يازغۇچىلارنىڭ ئېستېتىك ئېھتىغا، جۈملىدىن تراگېدىيە ئېھتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تولۇق باھالاش يېتەرسىز بولۇپ كەلدى.

ئەسەرنىڭ تراگېدىيىلىك قەھرىمانى بولغان باقى ئادەم بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئادەمدەك ياشىشى، باشقىلار بەھرىمەن بولغان تۇرمۇش گۈزەللىكلىرىدىن ئەڭ بەھرىمەن بولۇشى لازىم ئىدى. ئۇ، ئەسەردە بىز كۆرگەندەك، لىچىراغى

ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پېشوالىرىدىن بولغان زۇنۇن قادىرىنىڭ ئازادلىق تېخى بىلەن تەڭ باشلانغان بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن ئېستېتىك ئېغى، مۇكەممەل ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ۋە پىشقان قەلىمى بىلەن كىرىپ كېلىشى، يېڭىدىن باشلىنىۋاتقان سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى بىر بايراقدارغا ئىگە قىلدى. زۇنۇن قادىرى يېڭى ھاياتتىن ئالغان ئىلھاملارنىڭ تۈرتكىسىدە، يېڭى دەۋر ئاتا قىلغان بۇرچىنى ئادا قىلىشقا باشلىدى.

1950 - يىلدىن 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىق ئۇنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئىككىنچى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. يازغۇچى ئازادلىق تېخى ئاتقاندا، ئېلىمىزدە، جۈملىدىن شىنجاڭ زېمىنىدە يۈز بەرگە يەر - جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ئۆزگىرىشلەردىن ھاياجانلاندى، ئىلھاملاندى. ئۇ كونا بىلەن - يېڭىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يېڭى جەمئىيەتنىڭ خەلقىمىز ئۇزۇندىن بۇيان كۆتكەن، ئارزۇ قىلغان مەنزىل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى چۈشەندى. بىراق، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىققا ئىگە بولغان بۇ يازغۇچى يېڭى تۈرمۈشنىڭ ھەر قاتلاملىرىنى، ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئەڭ قولايلىق ۋاسىتىسى، تەسۋىر، باياننىڭ يېڭى نۇقتىسى ئۈستىدە ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، يازغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ ئالدى بىلەن خەلقىمىز تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلغاچقا، ئۇ قەلەم تەۋرىتىشكە ئالدىرىمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئىستىكى زوقلانغۇچىلارغا پىشمىغان، خام - خوتا نەرسىلەرنى بېرىشنى راۋا كۆرمەيتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، زۇنۇن قادىرى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بىرقانچە يىلغىچە تۇرمۇش

ساماندىك، قاپاقلىرى ئىششىق، گەز باغلاپ كەتكەن كالىپۇكلىرى ئۈستىدە تۈكۈرك كۆپۈكلىرى گىزىلداپ، چۈشىنىپ بولمايدىغان غەلىتە ئاۋازلارنى چىقىرىپ تۇرىدىغان، كۆڭلەك - تېنىگە كىيىۋالغان ياماق ۋە كىرىلىشىپ كەتكەن پەشمىتى، مايلاشقان شاپاق دوپپىسى چىرايىنى تېخىمۇ سەتلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ قىياپىتىنى كىشىنىڭ كۆڭلىگە غەشلىك سالغۇدەك بەتبەشرە قىلىپ تۇرغان كۆرۈمىز ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پۇشتىدىن تامغان، كېسەل ۋە ئاچلىق دەردىدىن يۇتىلىپ ياتالمايۋاتقان نارەسىدە بالىلىرىنى «سەپرايىمنى ئۆرلەتە! ھازىر ئوچۇقتۇرۇۋېتىمەن. يا ئۆلىمىدى بۇ ئىنجىمارۇق جىن - تەپكەنلەر... خۇدايىم تىلىنىڭگە بەرسە بولمامدىغاندۇ بۇ ئىتتىڭ كۈچۈكلىرىنى...» دەپ تىللايدىغان ئەسەبىي ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ، ئۆزى ئېيتقاندەك، «ھايۋان ئەۋلادى ئەمەس» بەلكى ئادەم ئىدى، ئۇمۇ «جاھان تۇتۇپ كۆرگەن»، «ئەلنىڭ گۈلگە گۈل، خىلىغا خىل بولغان» ئىدى. ئۇ ناخشا ئېيتقان، ئېيتقاندىمۇ «پۈتۈن مەھەللە بويىچە ھېچكىم ئېيتالمىغان ئاجايىپ ناخشىلارنى ئېيتقان» ئىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى مۇھەببەتنىڭ سېزىملىرىگە تولغان، ئۇ ئېچىق ئېتىش ئۈچۈن قومۇرۇپ كۆتۈرگەن چىمنى ئىككى - ئۈچ ئادەم ئاران كۆتۈرەتتى. ئەمدىچۇ؟ «ئەمدى كۈچ يوق، يۈرەك يوق»، قىسقىسى ماغدۇز يوق. ئاپتور ئەسەرنى باشتىن ئاخىرغىچە تراگېدىيىلىك كەيپىيات بىلەن يۈرەكنى ئەزگۈدەك مىسكىنلىك ئېچىگە ئوراپ، باقى ۋە ئۇنىڭ خۇۋلۇق كۆرمىگەن قەدىنىنى باھارخان، شۇنىڭدەك يېشىغا توشمىغان شور پىشانە بالىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى تىپىك شارائىت ئىچىدىكى تۇرمۇش مۇقەررەلىكى بويىچە تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ روشەن ئىدىيىۋى ھاھىشىنىڭ، تۇرمۇش چىنلىقىغا سادىق بولۇشتەك رېئاللىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ، شۇنىڭدەك خېلىلا مۇكەممەلەشكەن تراگېدىيىلىك ئېغىننىڭ نامايەندىسىدۇر.

ئەمەلىيەتكە، بولۇپمۇ يېزا تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، دېھقانلارنىڭ كۈندىلىك ئەمگەك - پائالىيەتلىرىنى، تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، خىلمۇ خىل قاتلامغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل خاراكتېردىكى كىشىلەرنىڭ روھىي تەۋرىنىشلىرى، نازۇك پىسخىكىسىنى، ھەتتا تىل ئادەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەممە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلەپ كۆزىتىپ، ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، بەلگىلىك دەرىجىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلدى. يازغۇچى كۆزىتىش، ئۆگىنىش باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ھېكايە ئىجادىيىتىنى قايتىدىن باشلىدى. «چېنىقىش» (1955 - يىل)، «گۇمان» (1957 - يىل)، «رەھمەت» (1958 - يىل)، «ئەسەش» (1959 - يىل)، «قىزىلگۈل» (1959 - يىل)، «خاتىرجەم بولغان ئائىلە» (1960 - يىل) قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر زۇنۇن قادىرىنىڭ ئىجادىيەت ئىلھامىنى قوزغىدى. ئۇ يېزىلارغا بېرىپ دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ۋە مەنىۋى دۇنياسىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ھېس قىلدى. بۇ چاغدا يەر - زېمىننىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى كولىكتىپلىشىش پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىۋاتاتتى. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشى، جەمئىيەت قىياپىتىنىڭ يېڭىلىنىشى، روھىي قىياپەتنىڭ ئۆزگىرىشى سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىپ، خەلقىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇنۇن قادىرى مەتبىياز («چېنىقىش»)، توختى («ئەسەش») ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ تۈنۈگىنىنى ۋە بۈگۈننى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق خەلق تۇرمۇشىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ مەتبىياز، توختىلار ئېگىنىنىڭ ئويغىنىشى، كېرەكلىك ئادەمگە ئايلىنىشى

تەسۋىرلەش ئارقىلىق «كونا جەمئىيەت ئادەمنى ئالۋاستىغا ئايلاندۇرغان بولسا، يېڭى جەمئىيەت ئالۋاستىنى ئادەمگە ئايلاندۇرۇندۇ» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قىزغىن مەدھىيە ئوقىدى. بۇ خىل پىكىر «خاتىرجەم بولغان ئائىلە»، «بەختىخاننىڭ ھاياتى» قاتارلىق ھېكايىلەردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

ئالدىنقى ھېكايىدە بىر ئائىلىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ھاياتىنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق، بولۇپمۇ ئىلگىرى بالىلارنىڭ ئۇششۇك تەڭگەن غوزىدەك بەختسىزلىكلەرگە ئۇچراپ كەتكەنلىكى، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا بالىلارنىڭ ساغلام، چوڭلارنىڭ خاتىرجەم، غەمسىز ياشاۋاتقانلىقىنى يازغان بولسا، كېيىنكى ھېكايىدىمۇ ئوخشاشلا بالىلارنىڭ يەسىلدىكى خۇشال - خورام، كۆڭۈللۈك ھاياتىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئۇلارنىڭ شاد - خورام ياشاپ، ياخشى تەلىم ئېلىپ، ساغلام ئۆسۈۋاتقانلىقىنى سۈرەتلەپ، يەنە كونا جەمئىيەتتىكى بالىلارنىڭ ئاچچىق قىسمەتلىرىگە سېلىشتۇرىدۇ.

زۇنۇن قادىرىنىڭ ھېكايىلىرىدە دەۋر روھى كۈچلۈك ئىپادىلىنىدۇ. خەلقنىڭ كۆتۈرەڭگۈ كەيپىياتى، كۈنسېرى بېيىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى، پەيدا بولۇۋاتقان يېڭى ئىش ۋە يېڭى شەيئەلەر ئەسەرلەردىكى ھەممە ئوبرازلارغا ۋە ئەسەر مەزمۇنىغا سىڭدۈرۈلۈپ، قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيلىنىدۇ.

«قىزىلگۈل» ھېكايىسىدىكى رازىيە - ئەرلەرنى ئەزىزلەپ، ئاياللارنى خارلايدىغان فېئودالىق ئىدىيىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلغان ئايال. ئاپتور ئۇنىڭ جانلىق، جاپادىن قورقمايدىغان ئېسىل پەزىلەت ۋە خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى جانلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشقان. ئۇنىڭ ئوبرازىدىن ئاياللارنىڭ تارىخ سەھنىسىگە، ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشۋاتقانلىقىدەك دەۋر روھى

كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. رازىيىگە ئوخشاش سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىرى «بىر دېھقان يىگىت بىلەن سۆھبەت» دېگەن ھېكايىسىمۇ يورۇتۇلغان. ئۇنىڭدا ئۆز يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش، بەختىيار ھاياتىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىۋاتقان ئابدۇرەھىم قاتارلىق ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھايات كارتىنىسى چىن مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى كۈچلۈك دەۋر روھىغا ئىگە. زۇنۇن قادىرنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ھېكايىلىرى گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇلار تېما جەھەتتىن رەڭدار. يېزا تۇرمۇشى يېزىلغان «چېنىقىش»، «ئەسلىش»، «بىر دېھقان يىگىت بىلەن سۆھبەت»، ئائىلىۋى تۇرمۇش تېمىسىدىكى «گۇمان»، بالىلار تېمىسىدىكى «رەھبەت»، ئاياللار مەسىلىسى تېمىسىدىكى «قىزىلگۈل» ھېكايىلىرى تېمىدىكى رەڭدارلىقى بىلەن 50 - يىللار ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ پروزا تېمىسىدىكى بىر خىللىقنى يۈزۈپ تاشلىدى. 1955 - يىلى يېزىلغان «چېنىقىش» ھېكايىسى زۇنۇن قادىرنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئىي ياقىتىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان مۇنەۋۋەر ئەسەردۇر. تۆۋەندە بىز يازغۇچىنىڭ بۇ ئەسىرى ئۈستىدە نۇقتىلىق توختىلىپ ئۆتىمىز.

4

زۇنۇن قادىرى «چېنىقىش» ھېكايىسىنىڭ ئىجادىيىتىگە خېلى ئۇزاق مەزگىللىك كۆزىتىش، ئۆگىنىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، پۇختا تەييارلىق بىلەن كىرىشكەن بولغاچقا، بۇ ھېكايە ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھېكايە ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن ئاددىيلاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش خاھىشلىرىغا بېقىنمىغان ھالدا بۆسۈش خاراكتېرلىك زور نەتىجىگە ئېرىشىپ، ئاپتورنىڭ ئېستېتىك ئېغىزى بۇرۇلۇشىنى

نامايان قىلالىدى. «چېنىقىش» ئاشۇ جۇشقۇن يىللاردىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۆز ئورنى ۋە ئۆز قەدىرى - قىممىتىنى تونۇشقا باشلاۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئېغىنلىق، شۇنداقلا خوجايىنىلىق تۇيغۇسىنىڭ ئويغىنىۋاتقانلىقى، ئىنسانىي تەلەپلىرى ئەمەلگە ئېشىش ئىمكانىيىتىگە، ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشىۋاتقانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور بۇ ئارقىلىق يېڭى جەمئىيەتنى، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ھېكايىدە ھەمكارلىق گۇرۇپپا قۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن كۆپىراتسىيىلىشىشكە ئۆتۈش ھەرىكىتى يېزىلغان. كۆلىپكەتپىلىشىش ھەرىكىتى چەريانىدىمۇ ئىككى يولنىڭ كۈزۈشى جىددىي داۋاملىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى دېھقانلارنى تەربىيەلەش، ئۇلارنى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىسكەنچىسىدىن ئازاد قىلىشقا قارىتىلغان. پارتىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىتى ھېكايىدە ئەينەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ھېكايىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئاپتور دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى، ئىجتىمائىي ۋە پىسخىك جەھەتتىن زور ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ قويىمىغان ۋە قېلىپقا كىرگۈزۈۋالماي، بەلكى ئۇلارنى سەنئەت نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، ئوبراز ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى مەتنىياز — تارىخنىڭ ئېغىر بوپىسىنى يۈدۈگەن ھالدا يېڭى تۇرمۇشقا كىرگەن پېرسوناژ. ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىلا دېھقانچىلىققا يېڭىدىن كىرىشكەن بۇ «يېڭى دېھقان» نىڭ ئىش - ئەمگەكتىكى ۋە تۇرمۇشتىكى پائالىيەتلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆتمۈشكە باغلىغان ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى مۇرەككەپلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مەتنىياز — ھورۇن، لايىھەزەل، ھېچبىر ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان ئىرادىسىز كىشى. ئەسەردە ئۇنىڭ

خاراكتېرى ئاپتورنىڭ بىۋاسىتە تەسۋىرلىرى، شۇنىڭدەك مەتنىيازنىڭ ئىش - پائالىيىتى ۋە گەپ - سۆزلىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن.

«بىر دېھقان مەتنىيازغا ئېرىگۈلۈ ھارۋىنىڭ بىر چاقىنى تۈزىتىش ئۈچۈن بېرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئالتە ئاي قاتراپ يۈردى. بىرنەچچە قېتىم تىللىدى. مەتنىياز تىللىساڭمۇ، ياخشى گەپ قىلساڭمۇ ھىجىيىپلا تۇرۇۋېرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ بىلەن ھېچ كىشى ئۇرۇشالمايدۇ. دە.» ...

«مەتنىياز بەزى ۋاقىتلاردا دېھقانلارنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ، ساقىلىنى ياساپ قويىدۇ. ئۇنىڭغا چاچ چۈشۈرتكەن ئادەمنىڭ ئالدىراش ئىشى بولماسلىقى ۋە ئۆزىمۇ زېرىكمەسلىكى كېرەك. ئۇ ئىشكنىڭ ئالدىدىكى تاشتا ئولتۇرغان كىشىنىڭ بېشىنى ئاۋۋال 10 - 15 مىنۇتقىچە قۇرۇق ئۇۋىلايدۇ.

كېيىن ئوچۇمغا سۇ ئېلىپ، ئۇششاق قوللىرىنىڭ ئارىسىدىن ئېقىتىپ يەنە ئۇۋۇلاشقا باشلايدۇ. بۇ ھەرىكەت خېلى ۋاقىتقىچە داۋاملىشىپ، چاچ ئالدۇرغۇچىنىڭ قۇلاق چۆرىلىرى ۋە قاشلىرىنى بويلاپ يۇندا ئېقىپ كۆڭلەكلىرىنى ھۆل قىلىۋېتىدۇ. ساتىراش بولسا ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرمەستىن، ئەزىملىك بىلەن جەڭنامە قىسىملىرىنى سۆزلەۋېرىپ، قوللىرىنىڭ توختاپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالىدۇ. تاكى تاش ئۈستىدە ئولتۇرغان كىشى: «ئۇستام، چاچ قۇرۇپ كەتتىغۇ، دېگەندىن كېيىن، مەتنىياز يەنە ھۆلدەپ ئۇۋۇلاشقا كىرىشىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭلا تۈگمەس قىسىملىرىنى سۆزلەشكە باشلايتتى ...»

مەتنىيازنىڭ قانداق قىلىپ مۇشۇنداق كېرەكسىز، لايىھەزەل ئادەم بولۇپ قالغانلىقىنى ئەلۋەتتە ھۇشيار كىتابخانلار سۈرۈشتۈرمەي قالمايدۇ. تەجرىبىلىك ئاپتورسىز بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى ئۈنۈپ قالمىغان. ئۇ يىغىنچاق بايان ئارقىلىق ئۇنىڭ ھايات تارىخىنى ۋاراقلايدۇ: «مەتنىيازنىڭ ئەسلى كەسپى ساتىراش، ئۇ ھۈنرىنى شەھەردە دادىسىدىن ئۆگەنگەن ۋە دادىسىنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن نەچچە يىل داۋام قىلغان، بوششىپ كېتەي دېگەندە قۇلقىنى سوزۇپ بۇراپ - بۇراپ

قويندىغان دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ھۈنرىنى تاشلاپ، ساتىراشلىق قىلىدىغان دۈكاننى گازىر - پۇرچاق ساتىدىغان تەنزە قىلىۋالدى. بۇ تەنزە ئاز كۈندە قۇرۇقلىنىپ قالدى، كېيىن ئەتىيازدا مەتنىياز ئۆزى ياسىغان تۈرلۈك لەڭگەكلەر بىلەن يەنە ئېچىلدى. لېكىن بۇ نەرسىلەر بىلەن دۈكان ئىجارىسىنى تۆلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئىگىسى ئۇنى قايتۇرۇۋالدى. شۇندىن كېيىن ئۇ بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل بۇرۇن دادىسىدىن مىراس بولۇپ قالغان يېزىدىكى ھېلىقى بىر ئېغىز ئۆيى بار كىچىك بېغىغا كۆچۈپ چىققانىدى».

يۇقىرىقى بايانلاردىن مەتنىياز خاراكتېرىدىكى ئىللەتكە ياتىدىغان يارىماسلىق، ئېڭىدىكى بىخوتلۇق، خاراكتېرىدىكى بوشخالىقنى ئەلۋەتتە مۇئەييەن كونكرېت شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئەسەردىكى كونكرېت تەپسىلاتلار، مەسىلەن، ئۇنىڭ دېھقانلارنىڭ ھارۋىسىنى ياساپ بېرىش جەريانى، كىشىلەرنىڭ چېچىنى قانداق ياسىغانلىقى، ئىززەتخانىنىڭ توپلىنىش تىكىلىش جەريانى، دېھقانچىلىققا كىرىشكەندىن كېيىنكى ئورما ئورۇش كۆرۈنۈشلىرى ئۇنىڭ قولى ھۈنەرلىك بولسىمۇ، ھېچبىر ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان بېلى بوش، بىكار تەلەت، ئۆزىنىڭ ئەتىسىنى ئويلىمايدىغان بىر كىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ باشقا بىر تەرەپلىرىگە مەنسۇپ بولغان خۇسۇسىيەتلەر ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىنسانىي گۈزەللىكلەرنىڭ ئامىللىرىنى يورۇتىدۇ.

مەتنىياز يەنىلا ئاقكۆڭۈل كىشى، ئاچكۆز، تەمگەر ئادەم ئەمەس. «ئۇ مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ ئاياغ كىيىملىرىنى ياماپ، داس، چېلەكلىرىنى تۆۋىلەپ، سۇنغان لىڭگىچىچاق، بوغا ۋە جاۋەنلىرىنىمۇ تۈزەپ بېرىدۇ. لېكىن ھەق بەرسە تالاشماي ئالىدۇ. ھېچ نەرسە بەرمەي قۇرۇق «زەھمەت» دەپ قويسىمۇ خۇشال بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. بىرەر چىنە قايماق چاي ياكى تاماققا چاقىرىپ قويسىمۇ تاغدەك خوش بولۇپ كېتىدۇ.

لېكىن ھېچكىمنىڭ ئىشىكىگە تەمە قىلىنىپ بارمايدۇ. قېشىسى، ئۇنىڭ پايدا-زىيان بىلەن ئانچە كارى بولمايدىغانلىقى ھەممىگە تەسەلۇم ئىدى...» بۇ تەرەپلىرى ئۇنىڭ قانائەتچان، سەمىمىي، ئاقكۆڭۈللۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ سەمىمىلىكىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ كۆپچىلىك بىلەن ئۆستەك قۇرۇلۇشىغا كېتىۋېتىپ قىلغان قانداقلىقىنى ئۇنىڭ ئىشىنى مېسال قىلساق كۇپايە بولۇشى مۇمكىن. «ئاشلىقلار ئىغىلىپ بولۇپ، ئېرىق-ئويما نازنى ساپىرىق غازاڭ قاپلىۋالغان كەچ كۈزنىڭ بىر ئەتىگىنى يېزىلىق ھۆكۈمەت باشلىقى ئەھەللىدىكى پۈتۈن دېھقانلارنى ئۆستەك چېلىشقا چاقىردى. شۇ كۈنى مەتنىياز مۇ كەتمىنىسى دەلىسىغا سېلىپ، ھەممىنىڭ ئالدىدا ئۆستەك تەرەپكە كېتىپ ياراتتى. ئۇ قەدىمىنى بارغانسېرى چايسانلىتىپ، كۆپچىلىكتىن خېلى ئۇزاپ كەتتى. دە، تام ياقىسىدىكى پاكاز-پاكاز قويۇق ئۆسكەن ئۇرۇك ياغاچلىرى ئارىسىغا مۆكۈۋالدى. ئارقىدا كېلىۋاتقانلار يۈز قەدەمچە ئېرىدىلا ئۇنىڭ شاخ ئارىسىدا كىرىپتەك تۇگۇلۇپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ قېلىشتى. ھېچكىم ئۇنى ھېچقانداق ئىززەت-ئادەب ئاۋاز، يولماستىنلا كۆرۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇ ئۇرۇكلۇككە سۆڭۈپ كىرىۋاتقانداق قوي تېرىسىدىن قىلىنغان كونا جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىكەنلىك شاخلار ئەتۈز ئۆرۈپ مانا مەتنىياز ما يەردە، دەپ كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قانداقلىقىغا بۇ ئاخىرقانە ئويۇنى ئۆستەڭگە ماڭغۇچىلار ئۈچۈن خېلى كۈلكە بولدى».

«... ھوي، نايەردە سېمىزلار بىر قوي ئۆلۈپ قاپتىغۇ ئا...» دەپ كەكە ساقال بىر قىزىقچى مەتنىيازنىڭ جۇۋىسىنى كۆرسىتىپ كۆپچىلىك كۈلۈشۈپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. ئۇنىڭ تويۇتىن ئايرىلغانىسى بۆرە يەردە بۇ ھەزراھلىرىدىن قاچقان قوئي بولسا كېرەك. ئىنچارنى بىر نېمە بوغۇپ قويۇپتۇ. دە،... ھاي-ھاي، تۇختاڭلار! سىلەر بۇنى قوئي دەيسىلەر، مۇزىسىدە كەتپەن تۇرىدۇغۇ بۇنىڭ؟! »

دېھقانچىلىقنى ئۆگىنىۋالغان قوي بولسا كېرەك... ھەي تىرىك ئىكەن، سېدىر لاۋاتىدۇ. مەتنىياز تىكەنلىك شاخلاردىن ئاران قۇتۇلۇپ، ئارقىسىغا سىلجىپ چىقىپ ئورنىدىن تۇردى. ئەستايغۇرۇلا، غەلىتە ئىش بولدى. دە، مۆكۈۋالسام كۆرۈپ قالدىڭلار، دەپدى خىجالت بولۇپ ھىجىسىپ يۈزىنى تۆۋەن قاراتتى. مەتنىيازنىڭ ئويلىمايلا ئىشتىن قېچىش ئىشى كۆپچىلىككە خېلى كۈلكە بولدى. مەتنىياز بۇنى قىزىقچىلىق بولسۇن دەپ قىلىپ قويدۇم، دېگەن باناغا ئۇرۇپ تۈگەتسۇن ھېچكىم گۇمانلىنىپ كەتمىگەن بولاتتى. لېكىن تۈز سۆزلۈك، سەمىمىي مەتنىياز يالغان ئېيتىدى. ئۇ تېخى ھېچكىم بۇ ئىشنى بىلمىگەن شازائىتتا، ئەمدى ئىكەمدى، قىزىقچىلىق بولسۇن دەپ راستىن ئېيتقاندا بىز ئەيىبلەك، دەپدى مەتنىياز قول قوشۇرۇپ — شۇنداق، ھېچ قانداقلىقىغا بىر ئىش مېڭىمگە ن كىزىپ قالدى. دە، ئۆستەڭگە بېرىشتىن قېچىپ مۆكۈۋالدىم. ئەمدى بۇنى نېمە قىلىش كېرەك؟ — دەپدى ئىشنىت ئاخۇن مەتنىياز تېزەپكە قولىنى ئىشوزۇپ... مۇساپىرنىڭ كۈچۈكىدەك بويىمىزنى ئېگىپ تۇردۇق، نېمە قىلىنغان ئىختىيار بىلەردە، دەپدى مەتنىياز قول قوشۇرۇپ بويىنى ئەگەن ھالدا... مېسال ئالغان بۇ پارچە مەتنىياز خاراكتېرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەرەپلىرىنى كۆرۈۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بىرىنچىدىن، مەتنىياز ھەممە ئىشقا پەرۋاسىز قارايدىغان ئادىتى تۈپەيلىدىن، ئۆزىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى قوغدايدىغان ھالقىلىق پەيتىمۇ بۇ ئىشقا ئېتىبارسىزلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. بىراق بۇ ئېتىبارسىزلىق ھەرگىزمۇ قېلىنلىق، يۈزسىزلىك دەرىجىسىگە بارغان ئومۇمىيلىق ئەمەس. مەتنىيازنىڭ ئوڭايلىقى بۇنىڭ

قىزىرىشى، بوينىنى قېگىپ خىجىللىق بىلەن تۇرۇپ كېتىشلىرى، كېيىن ئۆستەك قۇرۇلۇشىدا ياخشى ئىشلەپ كەمچىللىكىنى يۇيۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ پارچىدا ئەڭ مۇھىمى مەتنىيازنىڭ راست سۆزلۈك، ھالال، سەمىيلىكى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ دېھقاننىڭ ۋۇجۇدىدىكى ساددا، سەمىيە، يەنى ئىنسانىي گۈزەللىكىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ئىپادىلىنىشى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئۇنىڭ بەزى قىلىقلىرى، باشقىلارغا، ھەتتا ئۆزىگىمۇ بولغان مەسئۇلىيەتسىزلىكى كىشىگە ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىش، ئادەمبەك ياشاش ئىستىكى ۋە ئادەمنى ھېس-ئۇيغۇ يوقىتىدىكەن تەسىر بېرىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ ئەمگەكچان، ساغلام، زوھۇق يېزا قىزى ئىززەتخانغا يوشۇرۇن كۆيۈشى، نېمىلا بولىمىسۇن ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنىڭ توپلىنىشى تىكىنىپ پۈتتۈرۈپ، ياغلىققا چىكىپ ئالايىتىن ئاپىرىپ بېرىشى، ئىززەتخاننى كۆرگەندە ھېسسىياتىنىڭ داۋالغۇشلىرى ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىن بۇزۇلغان ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتقا باي، ئادەمئىيلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقاتىغان شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنى ھەم ئەيىبلەيمىز، ھەم ئۇنىڭغا ئىختىيارسىز ھېسداشلىق قىلىمىز، ئۇنىڭ سەمىيە، ئاقكۆڭۈللۈكىگە قايىل بولىمىز. نېمىشقىندۇر بىز بۇ پېرسوناژنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ئەيىبلەپ زاڭلىق قىلساق، مەلۇم تەرەپلىرىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرگىمىز كېلىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا قايىل بولىمىز.

زوقلانغۇچىلارنىڭ قەلبىدە نازۇك ۋە كۆپ تەرەپلىمە ھېسسىيات دولقۇنلىرىنى ئۇرغىتىش ھەرقانداق بىر يازغۇچىنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. ئەمما زۇنۇن قادىرى بۇ جەھەتتە ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە. ئۇ مەتنىياز ئوبرازىغا نىسبەتەن كىتابخانىدا مەلۇم نەپرەتلىنىش، ھەم ھېسداشلىق قىلىش، ھەم ئۆكۈنۈش، ھەم قايىل بولۇشتەك كۆپ تەرەپلىمە ھېسسىيات دولقۇنىنى

قوزغاپ، يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئىي ئۇنۋم ھاسىل قىلىدۇ. زۇنۇن قادىرنىڭ پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتىكى بۇ ماھارىتىگە قايىل بولماي مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، يازغۇچى مەتنىياز ئوبرازىنى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ خاسلىقىنى يېتەرلىك دەرىجىدە يورۇتقان ۋە خاراكتېرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئىپادىلەپ بەرگەن، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ ئوبرازىنى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىھتىياجى بويىچە ئۆزگىرتىش ئىچىگە، ھەرىكەت ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلەپ، بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن.

ئاپتور مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىنى يەنىلا ئۇنىڭ ئوبرازىغا تايىنىپ تۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى يېڭىلىقلار، يەنى تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ تەسىرى مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تاشقى ئامىلدۇر. ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلىرى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا، شۇنىڭدەك ئەنئەنىۋى قىياپىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. كورلۇق، قاشاقلىقتىن قۇتۇلالماي كەلگەن دېھقانلار ئۆز ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، ئەتراپىنى كۆزەتتى ۋە ئۆزىگە نەزەر سالىدى. ئىنسانىي سېزىملارنىڭ ئويغىنىشى، ئۆز تۇرمۇشىنى ئۆزگەرتىشتىكى ئىستىكى، كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش قاتارلىقلار شۇ دەۋر كىشىلىرى ئۈچۈن ئورتاق ئىدى.

بۇ خىل روھىي ھالەت ئۇزىنىڭ يېڭىلىقى، ئىلغارلىقى، قىزىقارلىقلىقى بىلەن، ھەتتا «كېرەكتىن چىققان»، «يارىماس» مەتنىيازغىمۇ تەسىر قىلماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ كولىكتىپ ئەمگەكنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئۆز تەسىراتى بىلەن ھېس قىلغان مەتنىياز تەدرىجىي ھالدا ھەمرا باشچىلىقىدىكى تەشكىللەنگەن دېھقانلارنىڭ ئىش-ھەرىكىتىگە سەپسالدىغان، قىزىقىدىغان بولۇپ قالىدۇ. تەنھا ئۆزى پىزغىرىم ئاپتاپتا ئورما ئورۇۋېتىپ، يىزاقتىن (ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىكىلەر

ئىشلەۋاتقان تەرەپتىن) كېلىۋاتقان كۈلكە ۋە ناخشا ئاۋازلىرىغا قۇلاق سالغۇدۇ. خوتۇنلارنىڭ قولىدىكى بوغما قاپاقلارغا قارايدۇ. ھەمكارلىق گۇرۇپپا ئەزالىرىغا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان بۇ سوغۇق چايلارنى ئىچكۈسى كېلىدۇ. خۇشچاقچاق، گەپدان، قىزىقچى كەلگەن مەتنىياز تۇنجى رەت ئۆزىنى خۇشاللىقتىن، كۈلكىدىن مەھرۇم قىلىپ، كۆز ئالدىدىكى تەنھالىققا، جاپاغا قالدۇرغان. ئۆزىدىن نازارى بولىدۇ. مۇشۇنداق روھىي ئازاب ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۇنىڭدا ئۆزگىنىش پەيدا قىلىدىغان ئىچكى ئامىللارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ. مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا گەپ بولغاندا، ئاپتورنىڭ مۇھەببەت ۋاستىسىدىن مۇئەپپەككەن بايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەتنىياز ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ تۇل قالغان ئايال ئىززەتخانىنى ياخشى كۆرىدۇ. مەتنىياز ئىززەتخانىنى ياخشى كۆرگەنلىكىدىن، ئىززەتخانىنىڭ يۇيۇپ ئېسىپ قويغان گۈللۈك چىت كۆڭلىكىنى كۆرسىمۇ، ئۇنىڭدا قانداقتۇر بىر غىل ئىسسىق تۇيغۇ پەيدا بولىدۇ. ھەتتا ئىززەتخانىغا تىكىۋاتقان ئوپىلىمۇ تېخى ئۇنىڭ پۇتىغا سېپىلماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆزىگە ئۆيدىكى پۈتۈن نەرسىلەردىن باشقىچىرەك يېقىملىق كۆرۈنىدۇ. پات - پات «مۇشۇنى كىيىدۇ دە» دەپ ئالغىنى بىلەن سىلاپ قويدۇ. ئۇ توغرىسىدا ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ كېتىدۇ. «ئىززەتخان ئەجەپ كېلىشكەن قاۋۇل چوكان. ئۇ ئاكىسىغا ئوخشاش نامراتلارغا شەپقەتلىك، نېمىشقا خۇدايىم شۇنداق خوتۇنلاردىن بىرەرنى (ئال قۇلۇم) دەپ بېرىۋەتمەيدىغاندۇ...» ئەمدى ئىززەتخانىغا كېلىدىغان بولساق، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن چىققان لايىقلار بىلەن تۇرمۇشلۇق بولۇشقا قىزىقمايدۇ، بالىسىنىڭ ئۆگەيلىك بولۇپ قېلىشىنى خالىمايدۇ. بۇ تەرەپلىرىدىن ئۇنىڭغا مەتنىياز ئەڭ باپ لايىق. ئۇنىڭ ئوغلى ئەركىنجانمۇ «بۇ يۇمشاق مۇئامىلىلىك كىشى» نى ئويدان كۆرىدۇ. لېكىن ئىززەتخانىغا ياقمايدىغىنى، مەتنىيازنىڭ بوشاڭلىقى ۋە بېپەرۋالىقى. «ئەگەر ئۇستام باشقىلارغا

ئوخشاش دادىلراق بولۇپ، ئەمگەككە قاتنىشىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىززەتخان ئۇنىڭ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە تەييار ئىدى». ئىززەتخانىغا بولغان يوشۇرۇن كۆيۈش مەتنىيازنى ئىززەتخانىنى ئويلاشقا قىستايدۇ. ئۇ ماڭغان يولغا، ئۇ ئىشلىگەن ئېتىزغا تەلۈمۈرتىدۇ. بىراق يار ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن، يارنىڭ مەيلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن يارنىڭ كۈتكىنىدىن چىقىش كېرەك. شۇڭا ھېكايىدە يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن مۇھەببەتنىڭ كۈچى مەتنىيازدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، زۇنۇن قادىرى مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىنى كونا قېلىپ ۋە كونا تەجرىبىلەر بىلەن ئەمەس، تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىسى، خاراكتېرنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئۆيىپ كېتىپ ۋە سۈيىپ كېتىپ ياقىتىن كۆپ تەرەپلىمە قىلىپ تەسۋىرلىگەن بولغاچقا، بۇ ئۆزگىرىش ئۆزىنىڭ چىنلىقى بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ ۋە ئىشەندۈرىدۇ. «چىنىقىش» ناھايىتى زور بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن نادىر ئەسەر. يازغۇچى ئۆز ئەسىرىنى ئەينى يىللاردا ئېلىمىز يېزىلىرىدا يۈز بەرگەن چوڭ ئۆزگىرىشلەر ۋە ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويماي، بەلكى ئادەمنى يېزىش، ئادەم تەقدىرىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئېستېتىك غايە بويىچە ئىجاد قىلىپ زور نەتىجىگە ئېرىشكەن. شۇڭا مەتنىياز ئوبرازىنىڭ تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بۇ ئەسەرنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى دېيىشكە بولىدۇ. بىرىنچىدىن، يازغۇچى ھېكايىدە مەتنىيازدىن ئىبارەت پېرسوناژنىڭ پىسخىك تەۋرىنىشلىرىنى جانلىق خاتىرىلەپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ناھايىتى روشەن يورۇتۇپ بەرگەن. بۇ ھېكايە كوپىراتسىيەلىشىش قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ جەرياننى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىمغان. بۇنداق دېگەنلىك، ئاپتور كىشىلەر خاراكتېرىگە، تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىۋاتقان تارىخىي ئۆزگىرىشلەردىن چەتنەپ كەتكەن دېگەنلىك

ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەشتىكى تىپىك مۇھىت ئورنىدا بىر تەرەپ قىلغان. دەل مۇشۇ نۇقتىدا زۇنۇن قادىرى باشقا يازغۇچىلاردىن پەرق قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ بۈگۈنكى كۈنگىچە ئەتىۋارلىنىشىمۇ دەل مۇشۇ شەۋەپتىندۇر.

ئىككىنچىدىن، ھېكايىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرلىرىنىڭ چىن ۋە يارقىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى. ئەسەردە مەيلىسى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۈمۈمىي تەسۋىرى بولسۇن، مەيلى كونكرېت پېرسوناژلارنىڭ پورتىرەت، پىسخىك تەسۋىرلىرى بولسۇن، ئىچكى، ئېنىق ۋە روشەن بولغاچقا، كىتابخان بۇ تەسۋىرلەردىن «مۇشۇ» پېرسوناژنى قەيەردىن كۆرگەندەك، ئۇ ياشاۋاتقان ماكانغا بارغاندەك، ئۇنىڭ تۇيغۇ-سېزىملىرى، مەنىۋى پائالىيەتلىرى ئۆزىگە مەلۇمىدەك ئېنىق تەسۋىرلەپ كېلىدۇ. ئاپتور مەتنىيازنىڭ پورتىرەتى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنى ئاجرىتىۋېلىپ ئالايمەن تەسۋىرلەپ ئولتۇرمايدۇ، بەلكى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ تەپسىلاتلىرى ئىچىدە تەدبىرىجى تەسۋىرلەپ، ئۇ توغرىسىدىكى مەلۇماتنى بېيىتىپ بارىدۇ. مەسىلەن، مەتنىيازنىڭ پورتىرەتى توغرىسىدىكى ئەڭ تولۇق تەسۋىر مەتنىيازنىڭ كىشىلەرنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويغان چاغلىرىدىكى ئەزىمىلىكلىرىگە ئۇلىشىلغان.

«— ھى، ھى، ھى، ... — ئۇ ئۆزىنىڭ گېپىگە ئۆزى ھوزۇر قىلىپ كۈلەتتى. لېكىن قاراپ تۇرغان كىشىگە ئۇنىڭ يىغىسى بىلەن كۈلكىسىنى ئايرىۋېلىش ئەس ئىدى. ئۇنىڭ پىستە كۆزلىرى پۇرۇلۇپ، ئۇچلىرى جاۋغىيغا ئېگىلىپ تۇرىدىغان كىچىككىنە شالاڭ ساغۇچ بۇرۇتسى كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. ئۇ بېشى سەل ئالدىغىراق ئېگىشكەن، ئۇيغۇرغا مايىل مۇلايىم قىياپەتلىك چاقچاقچى ئادەم ئىدى.» مەتنىياز پورتىرەتىدىكى ماھىيەتلىك باشقا خۇسۇسىيەتلەر خاراكتېرنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى يورۇتۇشقا ماس كېلىدىغان يەنە باشقا تەپسىلاتلار ئىچىدە ئازراقتىن تەسۋىرلىنىپ،

بىر - بىرىنى تولۇقلاپ بارىدۇ.

مۇھىت — ئەسەر قەھرىمانلىرى ھەرىكەت قىلىدىغان، ياشايدىغان بەدىئىي سەھنە، زۇنۇن قادىرى «چېنىقىش» ھېكايىسىدە مۇھىت تەسۋىرلىرىنى ئۆز پېرسوناژلىرىنىڭ ئوبرازىنى مۇكەممەل يارىتىشقا ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلىۋرغان. ئەسەرنىڭ بېشىدا مەتنىيازنىڭ بېغىتى، ئۆيى، ۋە ئۆي سەرەمجانلىرىنى تەپسىلىي تەسۋىرلەپ، كىشىگە تولۇق روشەن ۋە ئېنىق بولغان خاراكتېر چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ.

«ئۆيىنىڭ توقرا كەلگەن بىر يېرىدە تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزەۋزلىق ۋە ساتماشلىق ئۈچۈن كېرەكلىك تۈرلۈك جابدۇقلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ چېچىلىپ ياتىدۇ. قازان بېشى ۋە ئويۇقلارغا بۇرۇنقى زاماندىن قالغان تۆمۈر قۇتتار، دات ياشقان سۇنۇق ئۆستىزىلار، ئۇششاق ۋىنتا، گايكا، كونا تاقا ۋە مىسقلار تاشلاپ قويۇلغان. ئويۇقتا قېلىن، چۆرىسى قىرىغىلىپ ياغلىشىپ كەتكەن كونا جەڭنامە كىتابىمۇ ئىككىسى تۇرىدۇ. تۇرۇشنىڭ ھەر تەرەپىدە ۋە ئېسىلىشىپ كەتكەن تاملاردا ئېنىقلىق تۇرغان قول ھەرە، ياغاچ تېشىدىغان ئۆشكە، قېلىپنى تارتىپ چىقىرىدىغان بولجۇرغا ئوخشاش نەرسىلەرگە ئۇمۇچۇكلەر تور باغلاپ كەتكەن.» مىسال كەلتۈرۈلگەن بۇ پارچە مەتنىيازنىڭ ئۆيىنىڭ، يەنى ئۇ ياشايدىغان مۇھىتنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ ئارتۇقچە بولسىمۇ بولمىسىمۇ بولۇۋېرىدىغان قۇرۇق گەپلەرنىڭ تىزمىسىنى ئەمەس. بۇ تەسۋىرلەردە مەتنىياز خاراكتېرىدىكى چۇۋالچاقلىق، ئەزىمەتلىك، ئىرادىسىزلىك، بېپەرۋالىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئىزىنى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، تاشلاقلىق تۇرغان جەڭنامە كىتابلار مەتنىيازنىڭ ھەر ھالدا خەت ساۋادى بارلىقىدىن شەپە بېرىش بىلەن، ئۇنىڭ چاچ چۈشۈرۈۋېتىپ سۆزلىگەن جەڭنامىلىرىنى مەنە بىلەن تەمىنلىسە، ھەر خىل جابدۇقلار ئۇنىڭ قولى «ھۈنەرلىك» ئادەم ئىكەنلىكىنىڭ ماددىي پاكىتلىرى بولالايدۇ. ئۆيىدىكى رەتسىزلىك،

مەنبە تەجىللىك ئۇنىڭ تۇرمۇشقا بىلىپەرۋار قارايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ بوياق ئادەم ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ تۇرىدۇ. تەبىئەت تەسۋىرلىرىمۇ شۇنداق ئېنىق ۋە يارقىن. ئۇلار پېرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتى، كەيپىياتىنى ئىپادىلەش، روھىي دۇنياسىنى ئېچىش، مەنىۋى توقۇنۇشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى زېمىن ھازىرلىغان. مەسلەن، «كۆپۈشۈپ، تاۋلىنىۋاتقان ئېتىزلاردىن نەم توپىنىڭ پۇرىقى بىلەن شىۋاقتىڭ ئۆتكۈر پۇرىقى كېلىپ دىماققا ئۇرۇلاتتى. قىشچە ھەرىكەتسىز ياتقان قۇرت. قوڭغۇزلار ئۈچەكلىرىدىن چىقىپ، يېڭىدىن ھەرىكەتكە چۈشەكتە. ئىسسىقراق جايلارغا قىشلاپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەن ئۇچار قاناتلارمۇ قايتىپ كېلىپ، يېزىچە قىلىدىغان ئېشىللىرىنىڭ پىلاننى تۈزەكتە».

«يېڭىدىن ئېغىزغا ئايلىنىۋاتقان ئېتىزلار ئۈستىدىكى گىرىمىسەن يىلراقلاردىن كۆرۈنگەن سۈدەك جىمىرلاپ تۇرىدۇ. ئېرىقنىڭ ياقىسىغا ئارقانلاپ قويغان ئات-ئوت چىشىلمەستىن، تىنماي بېشىنى سىلكىشەكتە. ئاشلىقلار ئىچىدىكى چىكىرىكلىرىنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاران قوزغىلىۋاتقان ئىسسىق شامالار ھورۇتلۇق بىلەن خېلى يەرلەرگىچە ئېلىپ كېتىدۇ».

بۇ تەسۋىرلەر شۇنداق كونكرېت ۋە روشەنكى، ئۇنى تەبىئەتنىڭ جانلىق كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور تەبىئەت تەسۋىرىنى خالىسا يازىدىغان، خالىسا تاشلىۋېتىدىغان، گاھىدا ئۇزارتىپ، گاھىدە قىسقارتىۋەتسىمۇ بولۇۋېرىدىغان ئەھمىيەتسىز قىستۇرما يورۇندا كۆرمىگەن. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تەبىئەت تەسۋىرلىرى ئەسەرنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئايرىلماس قىسىملىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە ئەسەرنى ۋەقەلىكى، پېرسوناژلار ھەرىكىتى ۋە خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن باب كېلىدىغان تاشقى شارائىت يەنى ھەرىكەت سەھنىسىدۇر. مىسال ئېلىنغان ئالدىنقى ئابزاستا، باھار بىلەن تەڭ ئويغانغان پۈتۈن كائىنات ئىخچام

سۈرەتلەنگەن بولۇپ، تەننۇزنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ھەرىكەتنى يەنى تەبىئەتنىڭ جانلىقىنى قويغان. بۇ ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئالدىراشلىقى، مەتىيازنىڭ تۇنجى قەدەمىنى بېشىشقا تەرەددۈتلەنگەنلىكىنى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەت ئىچىگە قويغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن مەتىيازنىڭ ئىش ھەرىكەتلىرى، پىسخىك تەۋرىنىشلىرى ئىشەنچلىك تاشقى شارائىت بىلەن تەمىنلەنگەن. كېيىنكىسى تۆمۈزدىكى تەبىئەتنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، كۆز نۆۋىتىدە تۇنجى زەت دېھقانچىلىققا تۇتۇش قىلغان بۇ يېڭى دېھقاننىڭ قىيىنچىلىقىلىرىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ روھىي ھالىتىنى يورۇتۇشقا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. زونۇن قاندىن ئىش تەبىئەت تەسۋىرلىرى ھەمىشە ناھايىتى تەبىئىي، ئىخچام يېزىلىدۇ. ئۇنىڭدا ھەيران قالغۇدەك دەدەبىلىك، جەزىبىدار سۆزلەر يوق. بۇ تەسۋىرلەر ئېنىق ۋە ئادەبىيلىقى بىلەن زور ئىستېتىك ئۈنۈم ھاسىل قىلالايدۇ. تەبىئەت ھەم مۇھىت داۋاملىق ئەسەرنىڭ ئىمتىياجى بويىچە تەسۋىرلىنىدۇ. تەبىئەت ھەم مۇھىتنىڭ تەسۋىرى جەزمەن پېرسوناژ پائالىيىتىگە بېرىپ تۇتۇشىدۇ. ئادەم كۆز نۆۋىتىدە تەبىئەت ۋە مۇھىت تەسۋىرلىرىگە جان كىرگۈزىدۇ. «چىنىقىش» رېپىكلىرىدىكى مەتىياز ئۇبىرازىنىڭ جانلىق، يارقىن يارىتىلىشى، جۈملىدىن ئۇنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلۈشىدە، پىسخىك تەسۋىرلەرنىڭ ئويلىنىغان رولىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. بۇ پىكىرىمىزنى ھېكايىدىن بىرلا مىسال ئېلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرىمىز.

«مەتىياز ئىززەتخانىنىڭ ئاكتىنىڭ ئىككىسىگە ئوخشاش قارا-ئەگمە قاشلىرىنى، قويۇق كىرىپىكىلىك قوي كۆزلىرىنى، ئاناردەك مەڭزىلىرىنى، كېلىشكەن سۈپىتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇ ئەتىياز ئىززەتخانىنىڭ پۇتىنى چىگەپ، بىلەن ئۆلچەۋاتقاندا، دۇمىلاق پاقىقى تېگىپ كېتىپ بىلىكىنى ئىستىتىۋەتكەنلىكىنى يادىغا چۈشۈپ

بىئارام بولدى. ئۇ ئىززەتخاننىڭ يۇيۇپ ئېسىپ قويغان گۈللۈك چىت كۆڭلىكىنى كۆرگەندىنمۇ ئۆزىدە قانداقتۇر غەلىتە ئىسسىق بىر تۇيغۇ بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى».

مەتنىيازنىڭ مۇھەببەت سېزىملىرى، نازۇك پىسخىك پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بۇ پارچىدا مەتنىيازنىڭ يوشۇرۇن كۆيۈش باسقۇچىدىكى سېزىملىرى، مۇھەببەتلىك ھېسسىياتى شۇنداق جانلىق ۋە جايىدا تەسۋىرلەنگەنكى، مەتنىياز خاراكتېرىنىڭ ئەڭ پىنھان قاتلاملىرىنى ئاشكارىلايدىغان بۇ تەسۋىرلەرگە ھەرقانداق كىتابخان قايىل بولماي قالمايدۇ، مۇھەببەت كۈچىنىڭ مەتنىيازنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان سۈيىپىكتىپ ئامىللارنىڭ بىرى بولغانلىقىغا تولۇق ئىشىنىچ ھاسىل قىلىدۇ، ئادەم قەلبىنىڭ ئەڭ نازۇك ۋە ئىنچىكە يەرلىرىگىچە شۇغۇپ كېرەلەيدىغان يازغۇچى قەلىمگە زوقلىنىدۇ.

ئۇچىنىچىدىن، تۇرمۇش پۇرىقىنىڭ قويۇقلۇقى، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ روشەن ئىپادىلەنگەنلىكى ھېكايىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر.

«چېنىقىش» ھېكايىسىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇش خۇشاللىقلىرى، غەم - قايغۇسى، ئازرۇ - ئۈمىدى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ھېكايىدىكى تىپىك تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىش پەيتىدىكى روھىي ھالىتىنى، ئەينى يىللاردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى روشەن كۆرگىلى بولىدۇ.

ھېكايىدە تۇرمۇش رېئاللىقىغا زىت بولغان بىرەر مۇ كۆرۈنۈش ۋە بىرەر مۇ پېرسوناژ يوق. تەسۋىرلەنگەن پۈتۈنلەي يېزا تۇرمۇشى، ئاددىي دېھقانلارنىڭ ئەدەتتىكى تۇرمۇشى، توپىلىق يول، ئېتىز - ئېرىق، كۈندە تەكرارلىنىۋېرىدىغان دېھقانچىلىق ئىشلىرى. ئەمما شۇ كۈندىلىك تۇرمۇش تەپسىلاتلىرى ئىچىدە چىن ۋە ھەقىقىي ھايات نامايان قىلىنغان. مىللىي ئالاھىدىلىكىمۇ

ئالاھىدە ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئايرىم قىلىپ ئەمەس، بەلكى يەنىلا شۇ تۇرمۇش ئىچىدە يورۇتۇلغان. پېرسوناژلارنىڭ گەپ - سۆز، ئىش- ھەرىكەتلىرى، ئەخلاق ۋە قىممەت قاراشلىرى، ئادەت - يوسۇنلىرى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا خاس تۇرمۇش شەكلى ۋە تەپەككۈر شەكلى ئارقىلىق يورۇتۇلغان.

دەرۋەقە، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ئىپادىلەنىشىدە تىلنىڭ ئوينىغان ۋاسىتىلىك رولىنى كۆرمەسلىككە بولمايدۇ.

تۆتىنچىدىن، ھېكايىدە ئىشلىتىلگەن تىل ھەقىقىي ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، جانلىق ۋە يۈمۈرلۈك، ئىپادىلەش كۈچىگە باي. ھېكايىنى ئوقۇغان كىشى ئەسەرنىڭ ئاممىباب، يەڭگىل، قىزىقارلىق تىلىدىن ھوزۇرلانماي قالمايدۇ.

زۇنۇن قادىرى خەلقىمىزنىڭ ئېغىز تىلىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ئۇنى بەدىئىي جەھەتتىن تاۋلاپ ئىشلەتكەن بولغاچقا، ھېكايە تىلى روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغان. بۇ ئۆزگىچىلىكنى ئەسەرنىڭ ئومۇمىي بايانىدا، پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئىخچام، قىزىقارلىق تەسۋىرلىرىدە ئېنىق كۆرىمىز. مەيلى باياندا بولسۇن، مەيلى كونكرېت تەسۋىردە بولسۇن، قۇرۇقتىن قۇرۇق گەپ ئوينىتىش، سۆز ئويۇنى قىلىش مەۋجۇت ئەمەس.

تىل شۇنداق ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە توغرا ئىشلىتىلگەن بولغاچقا، ھېكايىنى ئوقۇغان ھەر بىر كىتابخان ساددا ئەمما ھورۇن، قولى ھۈنەرلىك ئەمما قولدىن ئىش چىقمايدىغان، ھەرىكىتى ئاز ۋە ئۇيغۇغا مايىل، شاپاق دۈپپىسىنى كۆزىگە چۈشۈرۈۋېلىپ سۆگەتنىڭ سايىسىدا ئوڭدا ياتقان، بولۇۋاتقان ئىسسىقنى، ھەتتا ھەلقۇمىنى لىپىلدىتىپ تۇرغان توڭ قاغىنىمۇ تىللاپ قاغاۋاتقان مەتنىيازدىن ئىبارەت «مۇشۇ» دېھقاننى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەيدۇ، ئاپتورنىڭ ئاددىيلىقتا يەنە ئاددىيلىشىش مۇمكىن بولمايدىغان تىلنىڭ ياردىمىدە، مەتنىيازنىڭ كىچىككىنە باغلىق قورۇسىغا، ئىگىسىنىڭ چۇۋالچاقلىقىدىن دېرەك

بېرىپ تۇرغان سۇپىلىق ئۆيىگە كىرگەندەك بولىدۇ، ئۇلار ئەترەت باشلىقى ھەمرا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كاۋا بارىغىنىڭ تېگىدە ئولتۇرۇپ، سۇيۇقئاشنى ئىچىپ، كۆڭۈللۈك يېزا تۇرمۇشىدىن راھەتلەنگەندەك بولىدۇ، ئىسسىق ۋە چارچاشتىن ھالى قالمىغان مەتنىيازنىڭ بىچارە ئەمما كۈلكىلىك ھالىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغاندەك بولىدۇ... قىسقىسى، ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش تەپسىلاتلىرى ۋە پېرسوناژلار ھەققىدە ئېنىق، روشەن تەسۋىرلەنگەن بولالايدۇ. شۇڭا ھېكايە ئېستېتىك زوقلىنىشنىڭ ھەقىقىي ئوبيېكتى بولالمايدۇ. ھېكايىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى — تەسۋىرلىرى، تىلى، سىتلىستىك ۋاسىتىلىرى، قۇرۇلمىسى ۋە ھاكازالارنىڭ ھەممىسى ئوبراز يارىتىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلگەن. شۇڭا بۇ ۋاسىتىلەرنىڭ ھەممىسى بىزدە كۆزەللىك تۇيغۇسى قوزغىيالايدۇ. بەشىنچىدىن، ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئەدەمنى يېزىشتىن ئىبارەت ئىجادىيەت مۇددەئاسىغا بويۇندۇرۇلغانغا، بۇنىڭدا باش - ئايىغى بار، ئىزچىل داۋاملىشىدىغان بىر پۈتۈن ھېكايە سۆزلەنمەيدۇ. بەلكى ۋەكىل خاراكتېرلىك تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى مەتنىيازنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاپتورنىڭ بايانى پۈتۈنلەي ئادەمنى يېزىشنىڭ ئېھتىياجى بويىچە داۋاملىشىدۇ، دىئاللار مەقسەتسىز ئەمەس، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا باش قاتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. «چىنىقىش» زۇنۇن قادىرىنىڭ باشقا ھېكايىلىرىغا قارىغاندا ھەممى جەھەتتە بىر قەدەر چوڭ. لېكىن ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن، تارىخىي مۇساپە، تۇرمۇش دائىرىسى جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەجىمىنى چوڭ دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچاملانغان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىز بۇ ھېكايىدىن مەتنىيازنىڭ پۈتۈن ھاياتىنىڭ جانلىق كارتىنىسى، كونا ۋە يېڭى دەۋردىكى سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆرىمىز. رومان ياكى پوۋېستقا تەئەللۇق مەزمۇننىڭ مۇشۇنچىلىك بىر ھېكايىغا سىغۇدۇرۇلۇشىدىن بىز ئاپتورنىڭ تۇرمۇشنى يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچاملاش، مەركەزلەشتۈرۈش ماھارىتىنى، ۋەقەلىكىنى جايدا،

ئەپلىك قوراشتۇرۇش تېخنىكىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«چىنىقىش» ھېكايىسى خېلى قويۇق كومېدىيىلىك تۈسكە ۋە يۈمۈرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئادىر ئەسەر بولغاچقا، ئۇ كىتابخانلارنى تېزلا مەھلىيا قىلىدۇ. «چىنىقىش» مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلەردىكى ۋە مەتنىياز خاراكتېرىدىكى كومېدىيىلىك ئامىللار ئەسەرنىڭ يۈمۈرىستىك خۇسۇسىيەتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەسەردە ئاپتور ئۆز قەلىمى ئاستىدىكى باش قەھرىماننىڭ يېڭى دەۋرگە سىغىنمايدىغان قىيىنچىلىقلىرىنى، يارىماس ئادەتلىرىنى مەسخىرە قىلىدۇ ۋە تەقىد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەزىمىلىكى بىلەن بوشاڭلىقىنى ئۆتكۈز ھەجۋى ئاستىغا ئېلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشكە بولغان ئىشەنچى ئارقىلىق كېيىنكى ئۆزگىرىشكە ئىمكانىيەت قالدۇرىدۇ.

تەسۋىردىكى بۇ خىل مايىللىق ئەسەرگە ئېنىق، بەئزى كەيپىيات سىغىدۇرگەن. شۇڭا بۇ ھېكايىنىڭ ئۇسلۇبىنى قەلەم بەئزى كەيپىيات قىزىقارلىق، تەسۋىرلەر يۈمۈرلۈك، كەيپىيات يورۇق ۋە بەئزى كەيپىيات خۇلاسەشكە بولىدۇ. دېمەك «چىنىقىش» ھېكايىسى ئۆزىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن، زۇنۇن قادىرىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئەڭ ئادىر ئەسەرى ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان پىروپىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. گەرچە بۇ ھېكايە 50 - يىللاردىكى تارىخىي چەكلىمىلەرنىڭ تەسىرىگە ئاز - تولا ئۇچرىغان بولسىمۇ ۋە ئۇنىڭدا بەزىبىر ئۇقسانلارغا يول قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي خاراكتېرى، ئارقىلىق ئەدەبىياتنىڭ ئادەمئۇناسلىق پېنى ئىكەنلىكىنى بەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھېكايە ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى بۈگۈنكىچە يوقاتماي كەلمەكتە ۋە يازغۇچىلاردىن مەزنىڭ ئىجادىيىتىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە. مانا مۇشۇنداق ئۆلەس ئەسەرنىڭ ئاپتورى زۇنۇن قادىرىنىڭ ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىپ توغرا خۇلاسە چىقىش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشتە، دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشتە ئەلۋەتتە زور گەھمىيەتكە ئىگە.

پىرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىياتى

ئابدۇللا مۇھەممىدى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، پىرسوناژ ئوبرازىنىڭ تەرەققىياتى پەلسەپىۋى ئۇقۇملارغا بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

قەدىمكى يۇنان، رىم دەۋرلىرىدە، ئىتالىيەلىك ھوراتسى ئارستوتېلنىڭ پىرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيەسىنىڭ تېخى ئائىت قىسمىدىن ۋاز كېچىپ، پەقەت ئۇنىڭ تۈز تەلپاتىغلا ۋارىسلىق قىلغان. بۇ ھال ھوراتسى دەۋرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى. «چۈنكى سەنئەت پۈتۈن دەۋر ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئومۇمىي دۇنيا قارىشى ۋە دىنىي مۇددىئاسى بىلەن باغلانغان»^① ھوراتسىدىن ئىلگىرىكى يۇنانلىقلىق دەۋرىدە، ئالىپسائىدىيە ئېقىمىنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەسى تەتقىقاتىنىڭ مەركىزى ئافىنا پروكربت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش بىلەن بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىگە بەلشەپىۋى پىكىر يۈرگۈزۈشتىن شەكىللەن ۋە ماھارەتنى ئىپادىلەش جەھەتكە يۆتكەلدى. بۇ ئېقىم ئەدەبىياتى تەجرىبە جەھەتتىن تۈزلەرگە ئايرىپ چىقتى ۋە ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى بەلگىلەپ، ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلدى. رىم دەۋرىدىكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنىڭ كۆپىنچەسى ئالىپسائىدىيە ئېقىمىنىڭ ئەسلىگە ئۇچراپ، تاكى كلاسسىزم ئىلمىي ئېقىمىغا قەدەر تەرەققىي قىلدى. كلاسسىزمچىلار پۈتكۈل ئەدەبىيات دائىرىسىدە گىرىكلارنى ئۆزىگە قىلغانىدى. ئەنە شۇ

پىرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش مەسىلىسى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى مەركەزلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرى، مۇكەممەل پىرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە تارىختىن بۇيان يازغۇچى ۋە نەزەرىيەچىلەر خىلمۇ خىل نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان داۋام قىلغان پىرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ نەزەرىيە بىر مەنتىقىي كاتېگورىيىدىن يەنە بىر مەنتىقىي كاتېگورىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلىش جەريانى بولۇپ كەلدى، ئۇ ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە، ئۆزۈملىكتىن ئومۇمىيلىققا، ئابستىراكتلىقتىن كونكرېتلىققا، ھېسسىي تەجرىبىدىن ئەقلىي بىلىشكە تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنىڭ موللۇقىنى ئاڧايان قىلدى. بۇ نەزەرىيەلەردە گەرچە ھەر خىل پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى تۈز تەلپاتى، يېقىنقى زاماننىڭ ئالدىدىكى ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلپات ۋە يېقىنقى زاماننىڭ ئاخىرىدىكى تېپ تەلپاتلىرىغا ئومۇملاشتۇرۇش مۇمكىن.

① گېگېل، ئېستېتىكا، 1- توم، 38- بەت.

دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن، ھوراتىنى ئارستوتېلنىڭ ئەدەبىيات ئىدىيىسىدىكى شەكىللىنىشىغا ئاساس قىلىدى. بۇ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر قېتىملىق ئىنكار قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈز تەلىماتى نەزەرىيىسى ئۇزۇن تارىخىي باسقۇچنى ئۆز ئىچىدىن ئۆتكۈزدى. XVII ئەسىرگە كەلگەندە، فرانسىيە كلاسسىزم دەۋرى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەينى زامان تۈز تەلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزىنى تولۇق نامايان قىلدى. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىزكى، تۈز تەلىماتى ئەينى زاماندا پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى تارىخىدا ئىنتايىن ئىجابىي رول ئوينىغانىدى. ئۇ قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدا ئەۋج ئېلىپ كەتكەن سىرلىق ئىدىيىلەر ۋە بىمەنە ئىپادىلەش شەكىللىرىنى بار كۈچى بىلەن چەتكە قېقىپ، پېرسوناژ يارىتىشنى چۆرىدىگەن ھالدا ۋە پېرسوناژ ئارقىلىق شەيئىنىڭ ئىچكى ماھىيىتى بىلەن يۇقۇرۇرەلىكىنى ئەكس ئەتتۈردى. مۇرەككەپ دۇنيا ئىچىدىن بەزى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە تېمىلارنى تاللىۋالدى. ئەمما ئۇ ھامان بىر تۈرلۈك يۈزە، تۇرغۇن مېتافىزىكىلىق ئىجادىيەت نەزەرىيىسى بولغانلىقتىن، قوللانغان ئىپادىلەش شەكلىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك ئالاھىدىلىكىگە مۇخالىپ بولۇپ كەلدى، تۈز تەلىماتى بولسا ئىدىيىنىڭ بىۋاسىتە ئاشكارىلىنىشىنى ۋاسىتە قىلغان، ئۇنىڭدا يەنە ئېغىر ئىستېتىك ئىللەت ساقلانغان. شۇڭا ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى پەيدا بولغان قارىمۇ قارشى نەزەرىيە تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنىدىغانلىقى مۇقەررەر. بۇ ئىككىنچى قېتىملىق ئىنكار قىلىنىش جەريانىدۇر. بۇ يېڭى قارىمۇ قارشى نەزەرىيە باشقا بىر نەرسە بولماستىن، يېڭى كۆتۈرۈلگەن مەرىپەت ئەدەبىياتى ئېقىمى ۋە رومانىزم ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمى تەرغىپ قىلغان ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ دەل ئۆزى.

ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كاپىتالىزمغا ئەگىشىپ پەيدا بولدى. ئەدەبىيات سەنئەتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى پەۋقۇلئاددە گەۋدىلىنىپ چىقىشى ئىنتايىن روشەن بەدىئىي ھادىسىگە ئايلاندى. خۇسۇسەن شېكسپىر ئىجادىيىتىدە پېرسوناژ ئىندۇۋىدۇئاللىقى ۋە خاراكتېرنىڭ جانلىقلىقى، موللۇقى تېخىمۇ روشەن، گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. شېكسپىرنىڭ بۇ خىل ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى XIX ئەسىردىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن نەزەرىيە پەۋقۇلئاددە زور تەسىر كۆرسەتتى، ئەينى زامانغا مەنسۇپ يازغۇچى، شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، جانلىق، ئىندۇۋىدۇئال ئالاھىدىلىكى بولغان ئوبرازلارنى يارىتىشتا ئۆز قاراشلىرىنى نامايان قىلدى. ئەمما بەدىئىي ئوبرازنىڭ ئىندۇۋىدۇئاللىقىنى تەجرىبە ئاساسىدىن نەزەرىيەۋى بىلىش يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈش بولسا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىلا بارلىققا كەلدى. دىدرو بىلەن لېسسېن پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىدە بۆسۈش خاراكتېرىدىكى ئىككى زور ئىشنى قىلدى: بىرى، پېرسوناژ ئوبرازىنىڭ ئىندۇۋىدۇئال خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلىدى ۋە فرانسىيە كلاسسىزمىنىڭ تۈز تەلىماتى نەزەرىيىسىنى تەنقىدلىدى؛ يەنە بىرى، پېرسوناژ بىلەن مۇھىتنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى. گېرمانىيە ئىستېتىكىسى بائۇم گارتېن بۇ مەسىلە ئۈستىدە پەلسەپە جەھەتتىن ئىزدەندى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىستېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە گۈزەللىككە تەبىرى بېرىپ: گۈزەللىك سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىلىنگەن مۇكەممەللىك، دەپ. بۇ تەبىرنىڭ بەلگىلىمىسىدە ئۇ ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە، گۈزەللىك تامامەن مۇكەممەللىككە ئىگە بولغان بولۇشى، پۈتۈنلۈك بىلەن قىممەتلىكنىڭ گارمۇنىيىسى بولغان بولۇشى كېرەك، دەپ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ مېخانىكى ئوبرازلارنىڭ روشەنلىكى ۋە جانلىقلىقىنى

مۇكەممەللىكنىڭ مۇھىم تەركىبى دەپ قارىدى، يەنى ئۇ ئېستېتىك ئوبيېكتىنىڭ ئايرىملىقى بىلەن كونكرېتلىق ۋە جانلىقلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ئۇ: كونكرېت شەيئەلەر تامامەن ئېنىق بولىدۇ، شۇ ئايرىم شەيئەلەر توغرىسىدىكى ئىدىيىدىن شېئىرىي خاراكتېرنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن، دەيدۇ. بائۇم گارتېننىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى جەھەتتىكى تۆھپىسى شۇكى، «ئۇ يېڭى كلاسسىزمچىلار كۆككە كۆتۈرگەن ئومۇمىي ئىنسان تەبىئىتى بىلەن تۈردىن باشقا، ئايرىم شەيئەلەرنىڭ كونكرېت ئوبرازىنى بىرىنچى ئورۇنغا كۆتۈردى». ① كېيىن گېرمانىيىلىك شىرتىمۇ سەنئەت تەرەققىيات تارىخى جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ئىندۇۋىدۇئالىق قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ «قەدىمكى زامان فىگورا سەنئەت تارىخى» ناملىق كىتابىدا ۋىكىلماننىڭ يۇنان سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى «يۈكسەك ساپلىق ۋە تىنچ ئۇلۇغلۇق» قا يىغىنچاقلاپ قويۇشتەك قارىشىنى تەنقىد قىلدى. شىرت «بەدىئىي گۈزەللىك توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە: «بەدىئىي گۈزەللىككە توغرا باھا بېرىش ۋە بەدىئىي زوقلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىك توغرىسىدىكى ئۇقۇمدۇ» ② دەيدۇ. شىرتنىڭ بۇ قارىشى ئەينى ۋاقىتتا گېگېلنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى ۋە گېگېل ئۇنى ھازىرقى زاماندىكى ئەڭ ئۇلۇغ بەدىئىي زوق ئالغۇچى دەپ ئاتىدى. گېگېل يەنە ئۇنىڭ قاراشلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىز بۇ خىل ئالاھىدىلىكنىڭ نېمىلىكىنى سۈرۈشتۈرىدىغان بولساق، بىز ئۇنىڭ ئالدى بىلەن بىر خىل مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، مەلۇم خىلدىكى ھېسسىيات، پاسىل، ۋەقەلىك، ھەرىكەت، ئايرىم شەخسلەر؛ يەنە ئۇ مەزمۇنى ئىپادىلەيدىغان شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي پىرىنسىپ دەل شۇ خىل ئىپادىلەش شەكلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى بارچە ئايرىم ئامىللارنىڭ مەزمۇنىنى رۈشەن زاھىر

ئېيتىشى ئىپادىلەشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى قىلىشىنى تەلپ قىلىدۇ» ئوخشاش بىر دەۋردە ياشىغان ئىتالىيىلىك ۋىلو ئۆزىنىڭ «يېڭى پەن» ناملىق ئەسىرىدە شېئىرنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە توختالغاندا: «پەلسەپە ئومۇمىي ئۇقۇمدىن ھالقىپ ئۆتۈشى، شېئىر بولسا ئايرىم ۋەقەلەر ئىچىگە چوڭقۇر چۆمگەن بولۇشى ③ كېرەك» دەيدۇ. بۇ يەردە ئۇ شېئىرنىڭ ئايرىم كونكرېت ئوبرازىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى، ھەرگىزمۇ قۇرۇق بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئىتالىيىلىك دراماتورگ-كولىونى: «مەن ئادەمنى ئىنچىگە كۆزىتىش ئادىتىنى يېتىلدۈردۈم، خاس خاراكتېرى بولغان شەخسلەرنى ئىگىلەيمەن»، «ئىتالىيىلىك مىللەت ئاساسىي پېرسوناژ خاراكتېرىنى كۈچەيتىپ يېزىشى، باشقىچە ئۇسلۇب يارىتىشىنى تەلپ قىلىدۇ... تياتىردىكى بارلىق پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ» ④ دەيدۇ.

بۇ نەزەرىيىچى، يازغۇچىلارنىڭ قاراشلىرىدا، ئەينى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بەدىئىي ساھەدىكى ئىندۇۋىدۇئالىقنى كۆتۈرۈش تەلپلىرى ۋە فرانسىيە كلاسسىزم تۈر نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرغانلىقى ئەكس ئەتكەن. بۇ خىل ئىندۇۋىدۇئالىقنى تەكىتلەش ساداسى رومانىزم ئەدەبىيات ئېقىمىدا تېخىمۇ كۈچلۈك بولدى. رومانىزم ۋەكىللىكىدىكى ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمى كلاسسىزم كۆككە كۆتۈرگەن تۈر نەزەرىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئىنكار قىلدى. لېكىن بۇنداق ئىنكار قىلىش جەريانىدا، رومانىزم ئىدىيىسىنىڭ ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، ئىندۇۋىدۇئالىق نەزەرىيىسى يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ شۇنداق تەرەققىي قىلدىكى، رومانىزم ھەرىكىتىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى بۆلۈنۈشىگە

① جۇڭخۇاچېن: «غەرب ئېستېتىكا تارىخى»، 1 - توم، 307 - بەت.
 ② ③ گېگېل: «ئېستېتىكا»، 1 - توم، 22 - بەت.
 ④ ⑤ ياۋروپا - ئامېرىكا كلاسسىك يازغۇچىلىرى رېئاللىزم ۋە رومانىزم توغرىسىدا، 144 - 149 - ۋە 153 - بەتلەر.

ئەگىشىپ، ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى پاسسىپ رومانىزىچىلار تەرىپىدىن يۈزە، چىكىدىن ئاشقان، سىرلىق ئىندۇۋىدۇئال تەلىماتقا ئۆزگەردى. بۇ خىل چىكىدىن ئاشقان ئىندۇۋىدۇئاللىق نەزەرىيىسىگە گېرمانىيە پاسسىپ رومانىزىمى ۋەكىللىك قىلدى. ئۇچىغا چىققان ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ئەقلىلىكى تامامەن چەتكە قاقتى، ئايرىم ئالاھىدە خۇسۇسىيەت ئارقىلىق ئومۇمىي، مۇقەررەر نەرسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە سەل قارىدى. ئۇ ئىندۇۋىدۇئاللىقنى ئىپادىلەشكە مەستانە بولۇپ كېتىپ، ئۇنى ئىپادىلەشنى خىيالىي، نوقۇل تاسادىپىيلىقنى قوغلىشىش دەپ چۈشەندى.

گېگېل ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك يەكۈنلەپ، ئۆزىنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنى چوڭقۇر شەرھىلدى، ئۇ غايە توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى تارىخدا بىر قېتىملىق زور سەكرەش مەيدانغا كەلدى. بۇ بىر خىل يېڭى، دىئالېكتىك تىپ نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئەمما گېگېلنىڭ پۈتۈن پەلسەپە سىستېمىسى باش - ئايىقى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن ئويىپىكىتىپ ئىدىئالىزم سىستېمىسى بولغانلىقتىن، ئۇ دۇنيانىڭ مەنبەسىنى «مۇتلەق ئىدىيە» نىڭ ئۆز - ئۆزىدىن پەيدا بولغانلىقىغا يىغىنچاقلاپ قويدى ھەمدە بەدىئىي گۈزەللىكنى مۇتلەق ئىدىيىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى دەپ قارىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئېستېتىكا سىستېمىسى پەلسەپە سىستېمىسىغا ئوخشاش ئۆزىنى ئۆزى چەكلەپ قويدى ۋە ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىلمىي نەزەرىيە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. روسىيىنىڭ ئىنقىلابىي دېموكراتىزىمچى نەزەرىيىچىسى بېلىنسىكى گېگېل نەزەرىيىسىنى تەنقىد قىلىش ئاساسىدا، تىپ نەزەرىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇردى، بېلىنسىكىنىڭ ئاساسىي تۆھپىسى گېگېلنىڭ «گۈزەللىك ئىدىيىسىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى» دېگەن نۇقتىئىنەزەرىيىسى.

قەتئىي رەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تىپىكىلىكىنى رېئاللىق ئەدەبىياتنىڭ تۈپ پىرىنسىپى سۈپىتىدە مۇقىملاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئىدىئالىزملىق تىپ قارىشىنى ماتېرىيالىزملىق تىپ قارىشىغا ئۆزگەرتتى ۋە ئۇنى رېئاللىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. يۇقىرىدىكىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى ئۇزۇن تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى، ئۇنىڭغا ئىنكار، ۋارىسلىق، تەرەققىياتقا ئوخشاش دىئالېكتىك ئامىللار سىڭگەن ۋە ئۇ ئۆزىنىڭ موللۇقى بىلەن جانلىقلىقىنى نامايان قىلدى. پاكىتلارمۇ تىپ تەلىماتى ئەدەبىياتنىڭ يېڭى تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك ۋە يېتەكچىلىك رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

2

پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىك بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر مەسىلە.

ئەدەبىيات تارىخىدا پارلاق ئىجادىيەت دەۋرىدىن كېيىن ۋۇجۇتقا كېلىدىغانلىقى، مۇقەررەركى، نەزەرىيە. يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە مول ئەدەبىي ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىن كەتتى. ئارىستوتېلنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانىدى. يۇنان مېفىلىرى، داستانلىرى، تراگېدىيىلىرى ئارىستوتېل پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنى مۇئەييەن ئاساسقا ئىگە قىلدى. يۇنان ئەپسانىلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىنلا پەيدا بولغان، ئۇ چاغدا شەھەر دۆلەتلىرى بىر يۈرۈشقا، نۇن - تۈزۈملەرگە ئىگە بولمىغان. سىنىپىي بۆلۈنۈش روشەنلەشمىگەن، شەخس بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ كۈلپىكىتىپ

پائالىيەتلىرىدە نىسپىي مۇستەقىل ئورۇن تۇتقانىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئىستىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى مىلق ۋە داستانلاردا ئەكس ئېتىپ باردى. خۇددى گېگېل ئېيتقاندەك: قەدىمكى زامان قەھرىمانلىرىنىڭ «ھەممىسى دېگۈدەك شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز خاراكتېرىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاسايەن، ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىق ئىدىيىسىگە ئىتائەت قىلغان ھالدا، بارلىق ئىشلىرىنى خالاس ئېتەتتى ۋە ئۇستىگە ئالاتتى، ئەگەر ئۇلار ھەققانىيەت ۋە ئەخلاقنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولسا، ئۇ پەقەت ئۇلارنىڭ شەخسىي مۇددىئاسىدىن ئىدى... شۇڭا بۇ خىل ئەھۋالدا شەخسنىڭ ئۆزى قانۇن بولۇپ، باشقا بىر تۈزلۈك مۇستەقىل قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى» ① ئارىستوتېلنى پېرسوناژ ئوبرازى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەندە ئەلۋەتتە بۇ پاكىتلارغا سەل قارىيالمىيتتى. شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەڭ دەسلەپكى ئەخلاق ۋە قانۇن ئىدىيىلىرى ھەم تەبىقە تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، تراگېدىيىسىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىيات ئوبرازلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئادەم دەسلەپكى ئەركىن ئادەم بولۇشتىن قېلىپ، خىلمۇ خىل چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان بولدى. خۇسۇسىن ئارىستوتېل ياشىغان دەۋردە قۇللۇق دېموكراتىك تۈزۈم تەدرىجىي يېنىرىلىشقا ياشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى قولدار ئاقسۆڭەكلەر مۇستەبىت تۈزۈمى ئىگىلىدى. جەدىيەت دەرىجە، قاتلاملارغا ئايرىلدى، ئادەم بولسا تۈپ ۋە گۈرۈھنىڭ ئادىمىگە ئايلاندى؛ ھەرقايسى ئىستىپ، قاتلاملارنىڭ ئوخشىمىغان ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ئورنى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىدىيە ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىسىنى بەلگىلىدى. بۇ خىل دەرىجە پەرقى شۇنداق روشەن بۆلدىكى، تەقلىدى مەقسەت قىلغان قەدىمكى يۇنان ئەدەبىياتىنى ئويىپكىتەپ رېئاللىقتىكى ھەر خىل دەرىجە پەرقلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئىپادىلەش ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ

ئىچىگە سىخىپ كەتتى. نەتىجىدە شەخسنىڭ ئورنى، رولى، قىممىتى ئەھمىيەتكە سازاۋەر بولمايدىغان بولۇپ قالدى. يۇنان تراگېدىيىلىرىدە ئەخلاق بىلەن قانۇننىڭ ئادەمنى چەكلىشى جىددىي تۈس ئالدى. بىز ئارىستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» دا، ئادەمنى سىنىپىي ئورنى، دىنىي ئەھكام ۋە ئائىلە مۇناسىۋىتىدىكى ئورنى بويىچە تۈرگە ئايرىغان ئەھۋالنى كۆرۈمىز. بۇ بارلىق ئىجتىمائىي رېئاللىق ئەينى ۋاقىتتىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ھەقىقىي ئەكس ئەتتى. بۇ ئارىستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» ۋە «ئىستىلىتىكا» سىدا جارى قىلدۇرغان تىنچ قارشى ۋە تۈر ئىجادىيەت پرىنسىپىنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى. ئەگەر ئارىستوتېلنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى مەلۇم دەرىجىدە زىددىيەتلىك ھالەتلەرنى ۋە مۇرەككەپلىكنى ئىپادىلەيدى دېگەندە، ھوراتسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيىسى تېخىمۇ ئاڭلىق، تېخىمۇ روشەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ خىل روشەنلىك ئارىستوتېل نەزەرىيىسىدىكى تىنچ ئىدىيىسىنى تەرك ئېتىپ، تۈر قارشىنى جارى قىلدۇرغانلىقتا ئىپادىلەندى. ھوراتسىنىڭ شۇنداق قىلىشىدا چوڭقۇر دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار، ھوراتسى نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇزاق مەزگىل زور تەسىر قوزغىيالىشىدىمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر. ئورتاق ئىجتىمائىي ئاساس يۇق ئەنەس چۈنكى رىم جەمئىيىتى يۇنان جەمئىيىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ جىددىي مەنىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى. بۇ يەردە دۆلەت قانۇنى، سىنىپىي تەبىقىلەرنىڭ ئايرىمىسى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخىمۇ روشەن، جىددىي ئىدى. رىملىقلارنىڭ يۇنانلىقلارنىڭ ئادەمگە دەرىجە ۋە گۈرۈھ ئىدىيىسى بويىچە مۇناسىلە قىلىشىنى، ئۇنى ئىپادىلەشنى قوبۇل قىلغانلىقى نورمال. ① گېگېل: «ئىجتىمائىي»، 1-توم، 237-بەت.

ئەھۋال ئىدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىردە قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمگە ئۆتكەنلىكىنى فېئوداللىق دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. ھۇراتسىيىنىڭ تۈزۈمى نەزەرىيىسىمۇ ھۈرمەتكە سازاۋەر بولدى ۋە يېقىنقى زامانغا قەدەر ۋارىسلىق قىلىندى.

XVII ئەسىردە ياۋروپا فېئوداللىق جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ يۈكسەك پەللىگە يەتتى. ئۇ چاغدا فرانسىيە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە فېئودال مۇستەبىت دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭدا بىر يۈرۈش مۇستەبىت دۆلەت قانۇنى، مۇستەھكەم تەبىئە تۈزۈمى ۋە ئۇلارغا مۇناسىپ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىمۇ بولغان ئىدى. تۈر تەلىماتى، بۇ خىل ئىجتىمائىي ئاساسنىڭ ئىھتىياجىغا مۇۋاپىق ئىجادىيەت پىرىنسىپى سۈپىتىدە قەدەرلەندى. يېقىنقى زامان كاپىتالىزىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللىق دەرىجە تۈزۈمىمۇ يېمىرىلدى، ئۇنىڭ ئورنىنى كاپىتالىزىمنىڭ ئەركىن رىقابەت ئىگىلىدى. قاتمال، ئۇزگەرمەس فېئوداللىق دەرىجە تۈزۈمىگە ئەركىن رىقابەت ئىددەت بىلەن زەربە بەردى. ئىدىئولوگىيە ئىجھەتتە ئەكس ئەتكىنى بۇرژۇئا ئىدىئولوگىيەسىنىڭ كونا فېئوداللىق ئىدىئولوگىيىسىنى ئىنكار قىلىشى بولدى. كاپىتالىزىمنىڭ ئەركىن رىقابىتى ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولۇپ قالدى. فېئوداللىق دەرىجە تۈزۈمىنى بىلەن كاپىتالىزىمنىڭ ئەركىن رىقابەت تامامەن قارىمۇ قارشى بولغانلىقتىن، ئۇلارنى مۇرەسسە قىلىپ بولمايتتى. پېرسوناژ، ئوبرازى نەزەرىيىسىدە ئىپادىلەنگىنى تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى بولدى.

تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ئىككىرىچە ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتىنى ئۆزىگە ئىندىنىۋى ئاساس قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا روشەن پەرقمۇ مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ كۆزگە تەزەمۇنلىرى ئوخشىمايدۇ. بۇرژۇئا ئىنساننىڭ ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتى شەخسىيەتچىلىكىنى

يادرو قىلغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللىنىشى دەۋرىدىكى دەن ۋە فېئوداللىق ئىسكەنجىلەرگە قارشى تۇرۇش كۈزىشىدە تەرەققىي قىلدى. ئۇ ئادەم تەبىئىتىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بۇرژۇئا ئىنسان ئەركىن رىقابەت بىلەن شەخسىيەتچىلىكىنى مۇۋاپىق، ئومۇمىي ھەقىقەت دەپ قارىدى. بۇ خىل شەخسىيەتچىلىكىنى مەركەز قىلغان ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتى نەزەرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، بۇرژۇئا ئىنسان شەخسىيەت رولى ۋە ئىندۇۋىدۇئال ئەركىنلىككە ئوخشاش ئامىللارنى كۈچىنىڭ بىرچە تەرەپ قىلدى. ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى دەل مۇشۇ ئىندىيە ئاساسىغا قۇرۇلدى. تۈر تەلىماتى پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان دەۋردە، شەخسنىڭ ھېسسىياتى، قىممىتى، ئورنى ۋە رولى سەل قارالغان، ھەتتا بېسىمغا ئۇچرىغان ئىدى. ئەخلاق، روھ ۋە قانۇنلار شەخسنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتكەنلىكى ئالغانىدى. شەخسنىڭ قىممىتى بىلەن رولى جەمئىيەت تەرىپىدىن شۇ دەرىجىدە سەل قارالغانلىقى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەكس ئېتىپ، بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە بولۇپ شەكىللەندى.

يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شەخسنىڭ رولى، ھېسسىياتى، قىممىتى ۋە ئەركىنلىكى قاتارلىقلار مۇئەييەنلەشتى. شەخسنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئەركىنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەنلىكتىن، شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا كەسكىن قارىمۇ قارشىلىق پەيدا بولدى. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەكس ئەتتەي قالدى، يازغۇچى يىگانە ئادەمگە مۇستەقىل سۆيىستانسىيە ۋە ئىجتىمائىي سۆيىستانسىيە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدىغان، پۈتۈن دېققىتىنى تۇرنى ئىگىلەشتىن شەخسنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشقا بۇرايدىغان، شۇنىڭ بىلەن ئايرىم ئادەمنى جەمئىيەتنىڭ مۇستەقىل ھۆججەتسى سۈپىتىدە يارىتىدىغان ۋە تەسۋىرلەيدىغان بولدى. شۇنداق دېيىشكەنمۇ بولىدۇكى، ئىندۇۋىدۇئاللىققا سەل

قاراش ياكى ئەھمىيەت بېرىش، ئۇنى بېسىش ياكى كۆتۈرۈش جەھەتلەردىكى ھەر خىل پوزىتسىيە تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى، تىپ تەلىماتىنى بۆلۈدىغان بىر بۆلگۈچتۈر.

3

ئادەمنى ھەر خىل چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا ھەر خىل مۇئامىلە قىلىش پەلسەپىدىكى شەيئىلەرنىڭ ئايرىملىقى بىلەن ئومۇمىيلىقى مۇناسىۋىتىنى بىلىشتىن ئەلۋەتتە پەزىلىتىدۇ. ئايرىملىق بىلەن ئومۇمىيلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بىلىش جەھەتتە ئوخشاش بولماسلىقى تۈر تەلىماتى، ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ۋە تىپ تەلىماتىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تۈپ ھالىتىنى بەلگىلىگەن. ئايرىملىق بىلەن ئومۇمىيلىقتىن ئىبارەت پەلسەپىدىكى بۇ مۇھىم مەسىلىنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى بىلەن زىچ باغلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى، قەدىمكى زامان يۇنان ئەدەبىياتى ئۈستىدە نەزەرىيىۋى تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋە زىچىنى ئاساسەن پەيلاسوپلار ئورۇنلىغان. ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرى ۋە تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۇسۇللىرى مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتىدا ئەكس ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى نەزەرىيىسىنىمۇ پەيلاسوپلار بەرپا قىلدى. شۇڭا ئۇلار ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئادەم تەتقىقاتىنى پەلسەپە ساھەسىدىكى ئادەم تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. ئىنسانىيەت ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، قەدىمكى زامان ۋە يېقىنقى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى بىلىشى ھەر خىل بولۇپ كەلدى. قەدىمكى زامان كىشىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى پەزىلەندۈرۈش ئوخشاش ئەمەس ئىدى. سۇقرا تىن ئىلگىرىكى پەيلاسوپلار، مەسىلەن، ئىلىيا ئېقىمىغا مەنسۇپ بولغان پارمېنىد ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ پەرقى بولىدىغانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلغان

بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت مەسىلىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالمىغان، قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، ئومۇمىيلىقنىلا كۆرۈپ، ئايرىملىقنى كۆرەلمىگەن. ئەمما، ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق ئەزەلدىن مەۋجۇت نەرسە ئىدى. سۇقرا تىن تۇنجى بولۇپ ئايرىم شەيئىلەر ئىچىدىن ئومۇمىيلىقنى ئىزدىگەن بولدى. يۇ، لېكىن ئومۇمىيلىقنى تەلۋكۈس ھەل قىلالىدى. پلاتون كونكرېت شەيئى بىلەن «ئىدىيە» نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى، يەنى ھەرقانداق بىر شەيئە بىر «ئىدىيە» بولىدۇ دېدى. «ئىدىيە» شەيئىنىڭ ئورتاقلىقى بولۇپ، ئۇنىڭچە، ئايرىملىق ئومۇمىيلىقتىن پەيدا بولۇشى كېرەك. «مېتافىزىكا» دېگەن كىتابتا ئارستوتېل ئۆز ئۇستازىنى تەنقىدلىدى: «ئومۇمىيلىق ئايرىملىقتىلا مەۋجۇت» دېدى. ئەمما ئۇ ئايرىملىقتىكى ئومۇمىيلىق پەقەت ئايرىملىقنىڭ ئالدىدا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئارستوتېل پەلسەپىدىكى ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق ئىدىيىسىنى بەدىئىي ئوبرازىنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن خاسلىقى، تۈر بىلەن ئايرىملىققا ئوخشاش ھادىسىلەرگە تەتبىقلاپ، زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىق ئىچىگە كىرىپ قالدى. مانا بۇ ئارستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» ۋە «ئىستىلىشنىڭ» ناملىق ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تىپ ئىدىيىسىنىڭ دېئالېكتىكىسى ۋە تۈر ئىدىيىسىنىڭ شەكىلۋازلىق بەدىئىي قارشىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى.

ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېقىنقى زامان پەلسەپىسى، بولۇپمۇ گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسى ئاساسى جەھەتتىن ھەل قىلدى. گېگېلنىڭ «ئىدىيە» ئۇقۇمى بىر خىل سىزلىق دېئالېكتىك ئۇقۇم بولۇپ، گېگېلدا ئومۇمىيلىق پەقەت ئايرىملىق ئىچىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىدىيە ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭ قارشىچە، ھەرقانداق بىر ئۇقۇم بەككە ۋە ئالاھىدە نەرسىلەر بىلەن باغلىنىمىغاندا ئۇقۇم بولۇپ

شەكىللەنمەيدۇ، چۈنكى ئۇقۇم ئايرىم نەرسىلەرنى تەتقىق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى؛ يەنە ئارىملىق بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتماغاندا، ئاللىقاچان شەكىللەنگەن ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنى ئۈستىدە تەپەككۈر يۈرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا گېگېل گۈزەللىكنىڭ تەبىرىنى «گۈزەللىك — گىدىيىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى» دەپ بېكىتكەن ۋە بۇ خىل زاھىر بولۇش شەكلى پەقەت كونكرېت شەيئىي جەھەتتىكىلا زاھىر بولۇش ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تىپ ئۇقۇمنى يەككە ھېسسىي ئوبراز دائىرىسىدە بەلگىلەپ، تىپىك ئوبرازنىڭ ئىندۇۋىدۇئال ئالاھىدىلىكىنى تەشەببۇس قىلغان.

قەدىمكى زامان ئېستېتىكىلىرى يەككە بەدىئىي ئوبرازنى «ئومۇمىيلىق» نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەلۇم خىلدىكى نۇقتىئىيەنەزەرنىڭ گەۋدىلىنىشى، دەپ قارىدى. ئومۇمىيلىقنى يەككە مەۋجۇدىيەت دەپ قارايدىغان پەلسەپىۋى بىلىش تۈر ئىجادىيىتى پرىنسىپى بىلەن بىرلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىر خىل يۈزەلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ خىل ئەھۋال توپ - توغرا فرانسىيە كلاسسىزم دەۋرىگە قەدەر سوزۇلدى. يېقىنقى زامان پەيلاسوپ ۋە ئېستېتىكىلىرى ئايرىملىق ياكى ئالاھىدىلىكىنى تەكىتلەپ ئومۇمىيلىققا سەل قارىدى، كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى رىم دەۋرىدە ئومۇمىيلىقنى يەككە مەۋجۇت بەدىئىي ئوبراز دەپ قاراشتىن پائىسىپ رومانىزمنىڭ ئوبراز قارىشىغا قەدەر بولغان جەريان، يەنە كانت بىلەن گېگېلنىڭ ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ بىرلىككە كەلگەن بەدىئىي ئوبراز قارىشىنىڭ پۈتۈن جەريانى كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازنى ئۈزلۈكسىز بىلىشىدىكى دېئالېكتىك تەرەققىيات جەريانىدۇر. شۇنداق دېيىشكەمۇ بولىدۇكى، پېرسۇناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۈچ تۈرلۈك ھالەت بەدىئىي ئوبرازنى پەلسەپە جەھەتتىن بىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ دېئالېكتىك مۇناسىۋىتى — پېرسۇناژ

ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ پەلسەپە ئاساسى. پېرسۇناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ خىلمۇ خىل شەكلى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئەنە شۇ ئاساستا قانات يايدىغان.

4

ئەدەبىيات — ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى بىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى. ئەدەبىيات شەيئىنىڭ ئومۇمىيلىقىنى ۋە جەمئىيەت تۈرمۈشىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكتىن، ئالاھىدە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئومۇمىيلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش — ھەرقانداق بىر سەنئەت تۈرىنىڭ ئورتاق مەقسىتى. بۇ مەقسەت پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىشقا مەركەزلەشكەن. مەسىلىنىڭ تۈگۈنمۇ قانداق ئەكس ئەتتۈرۈش ياكى قانداق ۋاسىتە، ئۇسۇل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش. گىيوتى ئۇنى «ئومۇمىيلىق ئۈچۈن ئالاھىدىلىكىنى تېپىش» كېرەكمۇ ياكى «ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى گەۋدىلەندۈرۈش» كېرەكمۇ دېگەنگە ئومۇملاشتۇردى. ئابستراكت ئۇقۇمنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ ياكى ھېسسىي ھادىسىنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ؟ مانا بۇ تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ، تىپ تەلىماتىنىڭ ئەدەبىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلىدىكى تۈپ پەرقى. تۈر تەلىماتى ئابستراكت ئۇقۇمنى ئاساس قىلغان بولىدۇ، ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى ئورتاقلىقنى گەۋدىلەندۈرۈشتۈر. ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسە، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ بىرلىك گەۋدىسىدە ئالدىنقى تەرەپ زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى بولىدۇ، بەلكى ئابستراكت ئىدىيە بولىدۇ، مەسىلەن، ئەخلاق، ئەقىلىيلىك، شان - شەرەپ، جەسۇرلۇق، ياۋۇزلۇقلارنىڭ بىۋاسىتە زاھىر ئېتىلىشى كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك تەلەپلىرىنى قاندۇرىدۇ.

بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ۋاسىتىسى جەھەتتە دائىم دېگۈدەك ئورتاقلىقتىن خاسلىققا، ماھىيەتتىن ھادىسىگە، مۇقەررەرلىكتىن تاسادىپىيلىققا ئۆتۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولىدۇ. پېرسوناژنى تۈر تەلىماتى بويىچە ياراتقاندا، ئادەتتە تۈرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى روشەن گەۋدىلىنىپ، ئورتاقلىق ۋەكىللىك قىلغان ئابستراكت ئىدىيە ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ چىقىدۇ؛ ئىندۇۋىدۇئاللىق بولسا تۇتۇق بولىدۇ، ھەتتا يوقىلىپ كېتىدۇ. ئىندۇۋىدۇئاللىقتىكى بەكمۇ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە نەرسىلەر ئومۇمىيلىققا ئىگە ئامىللارنى چەتكە قاقىدۇ. ئالاھىدىلىكلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتا تاسادىپىي ھادىسىلەر ئورتاق، ئومۇمىيلىققا ئىگە شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى چەتكە قاقىدۇ. تىپ تەلىماتى دېگەنلىك ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى زاھىر ئېتىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭدا بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى كونكرېت، ئايرىم-ھېسسىي شەيئىي ئارقىلىق ئومۇمىي ئامىللارنى ئەكىس ئەتتۈرۈشنى، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيەتتىكى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلپ قىلىدۇ. مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسىنىڭ بىرلىكىدە كېيىنكى

تەرەپ گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولىدۇ ۋە كېيىنكى تەرەپ ئارقىلىق تېخىمۇ مول، تېخىمۇ ئومۇملاشقان، تېخىمۇ چوڭقۇر ئومۇمىيلىق زاھىر ئېتىلىدۇ. شۇڭا تىپ كۆرسەتكەن ئىجتىمائىي مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن كەڭلىكى تۈرگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ، بۇنىڭدا ماھىيەت بىلەن قانۇنىيەتنى تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، بۇلار ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك ماھىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. تىپ ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىدىكى خاراكتېرنىڭ ئىندۇۋىدۇئاللاشتۇرۇلۇشىغا قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق، مول، روشەن، چىن ۋە ئويىيىكتىپ بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا شۇنى بايقايمىزكى، تۈر تەلىماتى، ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ۋە تىپ تەلىماتىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى، ئىستىقبالى ھەر ئاساسى، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى ھەر خىل بولغانلىقتىن، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئۇقۇملاردۇر، خۇسۇسەن تۈر تەلىماتى بىلەن تىپ تەلىماتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەر ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار مۇناسىۋىتىنىلا كۆرۈپ، سۈپەت پەرقىنى كۆرمىگەندە، كونكرېت پېرسوناژ ۋە ئەسەرگە باھا بېرىشتە نۇقسان كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئېنىق.

بۇنىڭدا، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ۋاسىتىسى جەھەتتە دائىم دېگۈدەك ئورتاقلىقتىن خاسلىققا، ماھىيەتتىن ھادىسىگە، مۇقەررەرلىكتىن تاسادىپىيلىققا ئۆتۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولىدۇ. پېرسوناژنى تۈر تەلىماتى بويىچە ياراتقاندا، ئادەتتە تۈرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى روشەن گەۋدىلىنىپ، ئورتاقلىق ۋەكىللىك قىلغان ئابستراكت ئىدىيە ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ چىقىدۇ؛ ئىندۇۋىدۇئاللىق بولسا تۇتۇق بولىدۇ، ھەتتا يوقىلىپ كېتىدۇ. ئىندۇۋىدۇئاللىقتىكى بەكمۇ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە نەرسىلەر ئومۇمىيلىققا ئىگە ئامىللارنى چەتكە قاقىدۇ. ئالاھىدىلىكلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتا تاسادىپىي ھادىسىلەر ئورتاق، ئومۇمىيلىققا ئىگە شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى چەتكە قاقىدۇ. تىپ تەلىماتى دېگەنلىك ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى زاھىر ئېتىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭدا بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى كونكرېت، ئايرىم-ھېسسىي شەيئىي ئارقىلىق ئومۇمىي ئامىللارنى ئەكىس ئەتتۈرۈشنى، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيەتتىكى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلپ قىلىدۇ. مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسىنىڭ بىرلىكىدە كېيىنكى

بۇنىڭدا، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ۋاسىتىسى جەھەتتە دائىم دېگۈدەك ئورتاقلىقتىن خاسلىققا، ماھىيەتتىن ھادىسىگە، مۇقەررەرلىكتىن تاسادىپىيلىققا ئۆتۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولىدۇ. پېرسوناژنى تۈر تەلىماتى بويىچە ياراتقاندا، ئادەتتە تۈرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى روشەن گەۋدىلىنىپ، ئورتاقلىق ۋەكىللىك قىلغان ئابستراكت ئىدىيە ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ چىقىدۇ؛ ئىندۇۋىدۇئاللىق بولسا تۇتۇق بولىدۇ، ھەتتا يوقىلىپ كېتىدۇ. ئىندۇۋىدۇئاللىقتىكى بەكمۇ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە نەرسىلەر ئومۇمىيلىققا ئىگە ئامىللارنى چەتكە قاقىدۇ. ئالاھىدىلىكلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتا تاسادىپىي ھادىسىلەر ئورتاق، ئومۇمىيلىققا ئىگە شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى چەتكە قاقىدۇ. تىپ تەلىماتى دېگەنلىك ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى زاھىر ئېتىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭدا بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى كونكرېت، ئايرىم-ھېسسىي شەيئىي ئارقىلىق ئومۇمىي ئامىللارنى ئەكىس ئەتتۈرۈشنى، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيەتتىكى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلپ قىلىدۇ. مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسىنىڭ بىرلىكىدە كېيىنكى

ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى

ھېكىم زۇنۇن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىشنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى ئىكەنلىكى ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ ئەھمىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا بايان قىلىندۇ.

سەرپ قىلىنىدىغان مەبلەغۇ كۆپىيىدۇ، ئارتۇق بايلىق ۋە تاۋار خەلقئارا بازارغا سېلىنىپ تۇرۇش رولىنى جازى قىلدۇرۇدۇ. يېتىشمەيۋاتقان بايلىق، مەبلەغ، مەسۇلات چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلۈپ تولۇقلىنىدۇ. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەجرىبىلىرى ئىسپاتلىدىكى، بىر سوتسىيالىستىك دۆلەت بىز قەدەم تېز تەرەققىي قىلىماقچى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىمەكچى بولىدىكەن، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتتىكى مەبلەغ ۋە بازاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، باشقا ئەللەر، رايونلار بىلەن ئىقتىساد، سودا، پەن - تېخنىكا قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى كەڭ يولغا قويۇپ، ئىنسانلارنىڭ بازىلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، خەلقئارا رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىشى، تاشقى سودىنى پائىل راۋاجلاندۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنى تېخىمۇ تېز، تېخىمۇ ياخشى راۋاجلاندۇرالايدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تولۇق راۋاجلاندۇرالايدۇ.

بازار ئىگىلىكى، ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئېچىۋېتىلگەن ئىگىلىكتۇر. بۇنى بازار ئىگىلىكىنىڭ رولى بەلگىلىگەن، بازار ئىگىلىكى بايلىقلارنى تەقسىملەش، ئىقتىساد، سودا، پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش، ھەمكارلىقنى يولغا قويۇش، مەبلەغ ۋە بايلىقتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بازار ئىگىلىكى بولۇپ، ئۇنىڭدا سوتسىيالىزمغا خاس خۇسۇسىيەت بولغاندىن سىرت، يەنە بازار ئىگىلىكىنىڭ باشقا ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ھەم مەملىكەت ئىچىگە ئېچىۋېتىلىپ، بۆلۈنمە ۋە قامال ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى ھەم يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەم ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇپ، ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلار مۇقەررەر ھالدا بارغانسېرى كۆپىيىدۇ،

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇش

ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ خەلقئارالىشىدىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش. ھازىر ئىجتىمائىي تۈرمۈش بارغانسېرى خەلقئارالاشماقتا. بۇنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

1. خەلقئارادىكى كەسىپلەرگە بۆلۈنۈپ ھەمكارلىشىش ئىلگىرىكى ئوخشاشمىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتى ھەمكارلىقىدىن تارماقلار ئىچىدىكى ئىش تەقسىماتى ھەمكارلىقىغا تەرەققىي قىلدى. ئىلگىرى ھەرقانداق مەملىكەت ياكى تارماق بىرەر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى خەلقئارادىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەنلىتىلسە، شۇ خىل مەھسۇلاتنى مەخسۇس ئىشلەپچىقىراتتى. ھازىر قايسى مەملىكەت ياكى تارماق بىرەر خىل تاۋارنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى خەلقئارادىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەنلىتىلسە، شۇ خىل تاۋارنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرىنى مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىدىغان بولىدۇ. شۇڭا نۆۋەتتە دۇنيادىكى نۇرغۇن مەھسۇلاتلار خەلقئارا ئىش تەقسىماتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالدى. ھازىر ئىشلەپچىقىرىلىۋاتقان مەھسۇلاتلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئەنە شۇنداق ئوخشاشمىغان تارماقلارنىڭ ھەمكارلىقى ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىلماقتا.

2. خەلقئارا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كۈنسىيىم كېڭەيمەكتە. ھازىرقى خەلقئارا مۇناسىۋەت ئەدەتتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدىن كۆپ تەرەپلىنە مۇناسىۋەتكە، مەنئىلەن، پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش، بۇل مۇئامىلىسى، مۇلازىمەت ھەمكارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلەرگە راۋاجلىنىپ، دائىرىسى كېڭەيمەكتە، سانىمۇ كۆپەيمەكتە. مەيلى تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەر بولسۇن، مەيلى تەرەققىي قىلىۋاتقان مەملىكەتلەر بولسۇن، ھەممىسى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى

راۋاجلاندۇرۇپ، بىز - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېتەرسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇشقا مۇھتاج. شۇڭا بارلىق مەملىكەتلەر ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرماقتا. 3. خەلقئارا پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىق كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلماقتا. ھازىرقى دۇنيادا ھەرقانداق بىر مەملىكەتنىڭ پەن - تېخنىكىسىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇلارنىڭ يەنىلا ئۆزئارا ھەمكارلىشىشىغا توغرا كېلىدۇ. ھازىر پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكەلەشمەكتە، تۈرلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. بۇ ھال ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر مۇھىم تەتقىقاتتا بولغان بۆسۈش نۇرغۇن پەنلەرنىڭ ھەمكارلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمىزمۇ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇشتىن ئايرىلالمايدۇ. دېمەك بىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقئارا ئىش تەقسىماتىغا قاتنىشىپ، دۇنياۋى بازارغا يۈزلىنىش ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشىمىز لازىم.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. دۆلىتىمىز تەرەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك دۆلەت، تېرىلغۇ يېرى ئاز، نوپۇسى كۆپ، تېخنىكا ئاساسى ئاجىز، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتا دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقىمىز كۆپ، بىزدە مەبلەغ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ئېغىر. زامانىۋى يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش سەۋىيىمىز ۋە تەجرىبىمىز كەمچىل. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۇنيادىكى ھەرقانداق مەملىكەتنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى ئەينەك قىلىپ،

ئۇنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، خەلقئارا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تېجەپ، بىر قەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ، بولۇپمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تېخنىكا سەۋىيىسى جەھەتتە پەرق مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۆز ئالدىغا ئارتۇقچىلىقى ۋە يېتەرسىزلىكى بولىدۇ. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىپ، خەلقئارا ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىققا قاتناشقاندىلا، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تېجەپ، بىر قەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئېرىشىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمىزنى تېزلىتەلەيمىز ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، چەت ئەل مەبلەغىدىن پايدىلىنىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى مەبلەغ يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ. 1978-يىلدىن بۇيان، ئېلىمىزدە چەت ئەل مەبلەغىدىن پايدىلىنىپ سېلىنغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ يىللىق كۆپىيىپ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىنغانلىقى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، ئىشكىنى تاشقى بازار ۋە مەبلەغدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىگىلىكىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. دۆلىتىمىز تاشقى بازار ئارقىلىق ئىمپورت قىلغان نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزىمىزدە يوق نەرسىلەر ۋە ئىلغار تېخنىكا ئەسلىھەلىرى بولۇپ، بۇ نەرسىلەر دۆلىتىمىزنىڭ نۇقتىلىق قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى

راۋاجلاندۇرۇشتا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەشەببۇس سانائەت قۇرۇلمىسىنى سەرخىلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە كىرگۈزگەندە، ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى مەلۇم بوشلۇقلىرىنى تولدۇرۇپ، تېخنىكا ئۆزگەرتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ جەھەتتە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرقىمىزنى كىچىكلىتىپ، دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە بالدۇرراق يېتىشىۋېلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

يولداش دېڭىز شياۋپىنىڭ باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى، پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش لازىملىقىنى، بۇنىڭدىن مەقسەت پەن - تېخنىكا سەۋىيىمىزنى دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم تەكىتلىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىز باشقىلارنىڭ بىزگە پايدىلىق بولغان نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشىمىز لازىم. ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىدىيىنى تېخىمۇ ئازاد قىلىپ، قەدەمنى تېخىمۇ چوڭراق تاشلاپ، دۇنياغا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى، دۆلەتنىڭ ئۈنۈپرسال كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىنسانلار ياراتقان بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى توغرىسىدا

كۈليا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ تۈرتكىسىدە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوققۇرلىشىشى، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئېخاتىزىمىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ۋە ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش جەريانىدىكى ئىسلاھات مۇساپىسى تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىنىدۇ.

ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاپ، ھوقۇقنى قويۇپ بېرىش، باجنى كېمەيتىپ، پايدا يەتكۈزۈش ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشتەك ئىسلاھاتلار ئېلىنىپ بېرىلغانىدى. بۇ ئېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان ئارىخىي جەريان بولۇپ، ئۇ ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى باشتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ - بۇ باسقۇچتا، 1984 - يىلى «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» دا، ئىككى خىل ھوقۇق مەسلىسى، يەنى مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىسى ئايرىۋېتىش مەسلىسى ئۆتۈرۈلگەن بولۇپ، 1986 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە %90 نى ئىگىلەيدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئۈچىنچى باسقۇچ - بۇ باسقۇچتا، يەنىلا كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى پاي چىكى تارقىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، كارخانىلارنى قوشۇۋېتىش ۋە بىرلەشتۈرۈش، كارخانىلار گۇرۇھىنى رەۋاجلاندۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - نومۇرىي يىغىنىنىڭ قارارىدا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەسلىسى بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەملىكىتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىسلاھاتنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ قىيىن يېرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھات قىلىشتۇر. پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - نومۇرىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسلىلەر توغرىسىدىكى قارارى» دا مۇنداق دەپ يۆكۈرۈستىلگەن: «زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىلىش ئىجتىمائىيلاشقان بىرىك ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە بازار ئىگىلىكىنى رەۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇقەررەر تەلپى، دۆلەت كارخانىلىرىمىزنىڭ ئىسلاھات نىشانى». مانا بۇ پارتىيىمىز 15 - يىللىق ئىسلاھات مەملىسى ئارقىلىق تاللىۋالغان كارخانا ئىسلاھاتىدىكى بىر دەرىجىلىك نىشانلار. 1 - مەسلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى 15 - يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ كارخانا ئىسلاھاتى تۈۋەندىكىدەك تۆت باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى: بىرىنچى باسقۇچ - بۇ باسقۇچتا، يەنى

تۆتىنچى باسقۇچ. بۇ باسقۇچ 1992-يىلىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلانغان بولۇپ، بۇ باسقۇچتا، مەركەز خىزمەت يىغىنىنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ بازار ئىگىلىكىگە يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىسلاھاتىمىز مانا مۇشۇ يول بويىچە داۋام قىلماقتا. دېمەك، يۇقىرىقىدەك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئاز قىسدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا زور دەرىجىدە كېڭەيدى، ھەرىكەتچانلىقىمۇ كۈچەيدى. قىسقىسى، بۇ مەزگىلدىكى ئىسلاھاتتا مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتۈك. ئەمما كارخانا ئىسلاھاتىدىكى بىرنەچچە تۈپ مەسىلە ھازىرغىچە ھەل بولماي كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش مەسىلىسى ئىككىنچىسى، كارخانا مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى، ئەڭ مۇھىمى ئىقتىسادىي ئۈنۈم تۆۋەن بولۇش مەسىلىسى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىملىك بولۇپ، ئۈپ ئېگىزى كارخانىنىڭ ساپاسىغا چېتىلىدۇ. كارخانىنىڭ ساپاسى دېگەندە كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي ساپاسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىرىنچى كارخانىنىڭ ساپاسىنىڭ يۇقىرى تۆۋەن بولۇشى تۆۋەندىكىدەك تۆت ئامىلغا باغلىق بىرىنچى، كارخانىدا ياخشى تۈزۈم بولۇشى لازىم. ياخشى تۈزۈم دېگەندە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىلايدىغان تۈزۈم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىككىنچى، تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك. ئەگەر كارخانا تېخنىكا ئۆزگەرتىش، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق مەسىلىلەرگە ئەھمىيەت بەرمىسە، ئۇ ھالدا بۇنداق كارخانا جانسىز، ئۆلۈك كارخانا بولۇپ قالىدۇ. ئۈچىنچى، كارخانا باشقۇرۇش سۈپىتى يۇقىرى

بولۇشى لازىم. كارخانا باشقۇرۇش سۈپىتى دېگەندە سۈپىتى باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ھەمدە پۈتۈن كارخانىنىڭ زامانىۋى ۋە ئىلمىي باشقۇرۇلۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆتىنچى، يىزاقنى كۆزەيدىغان، بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىلايدىغان كارخانا رەھبەرلىك بەزىسى بولۇشى كېرەك. بۇ ناھايىتى مۇھىم ئامىل. كارخانىدا ياخشى بىر رەھبەرلىك بەزىسى بولىدىغان بولسا، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى، تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتى تېز بولىدۇ، شۇنداقلا باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى بولىدۇ. دېمەك، بىز كارخانا ئىسلاھاتىدا، نۇرغۇن تەدبىرلەرنى قوللانغان ۋە كۆپ تەرەپلىم ئىزدەنگەن بولساقمۇ، بەزى ئاساسلىق مەسىلىلەر تۈپتىن ھەل بولۇپ كەتكىنى يوق، بولۇپمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى مەسىلىسى تۈپتىن ھەل بولغىنى يوق. مال مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىشتىكى ئۇقتىلىق مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلە ئېنىق ئايرىلمىغاچقا، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، ئىگىلىك مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش، ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش، پايدىلىنىشقا ئۆزى مەسئۇل بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەل بولماي كەلمەكتە. شۇڭلاشقا مال مۈلۈك ھوقۇقىنى قانداق قىلىپ ئېنىق ئايرىش مەسىلىسى يېقىنقى بىرنەچچە يىلدا بۇ بۇيان نەزەرىيە ساھەسىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەسىدىكىلەر ۋە كارخانا ساھەسىدىكىلەر قايتا قايتا مۇزاكىرە ۋە تەتقىقات ئېلىنىپ بېرىۋاتقان نۇقتىلىق مەسىلە بولۇپ قالدى، شۇنداقلا بۇ زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر. 2. ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي يادرو مەسىلىسى ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادروسى نېمە؟ ئۇنىڭ مېخانىزمى نېمە؟ «قارار» نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا

يېغىنچاقلاپ مۇنداق دېيىلگەن: « بازارا ئىگىلىكنىڭ تەلىپىگە ماسلاشقان، مۈلۈك ھوقۇقى ئېنىق بولغان، ھوقۇق بىلەن مەسئۇلىيەت روشەن بولغان، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا ئايرىۋېتىلگەن، باشقۇرۇش ئىلىپىي بولغان زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش». مانا بۇ زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ مېخانىزمىدۇر. بۇنىڭدا مۈلۈك ھوقۇقى ئېنىق بولۇش دېيىلگەننى ئۇنىڭ يادروسىدۇر. شۇڭلاشقا «قارار» دا بۇ مەسىلە بەش خىل خۇسۇسىيەتكە ئايرىپ بېشىپ بېرىلگەن.

ئۇنداقتا، يادرو مەسئۇلىيىتىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى مەسئۇلىيەت ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى دۆلەت مۈلكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى كېمىنىڭ ئىلكىدە بولۇش مەسئۇلىيىتى، يەنە بىرى كارخانىلار زادى قانداق ھوقۇقنى تەلەپ قىلىدۇ دېگەن مەسىلە. «قارار» دا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى كۆرسىتىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىدە «مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى ئېنىق، كارخانىلاردىكى دۆلەت مۈلكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى دۆلەت ئىلكىدە بولىدۇ». دېمەك، بۇ مال - مۈلۈكلەر قانداقتۇر بىرەر ئورۇن ياكى مەلۇم تارماقلارغا مەنسۇپ ئەمەس، ئەمما ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە تارماقلار دۆلەتنىڭ ھاۋالىسى بويىچە دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلسا ۋە باشقۇرسا بولىدۇ. «قارار» دا يەنە مۇنداق دېيىلگەن: «كارخانىلار دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەبلەغ چىقارغۇچىلارنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن شەكىللەنگەن بارلىق قانۇنىي ئىگىلىك مۈلۈك ھوقۇقىغا ئىگە». بۇ بىر يېڭى ئۇقۇم بولۇپ، بۇنىڭدا مال - مۈلۈككە بولغان ئىككى خىل ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىلگەن، بۇ مەسىلە زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ مەركىزىي مەسئۇلىيىتىدۇر. بۇ مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارلىقنى نەقسەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قانداق مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دۆلەت مەبلەغى جەھەتتە دۆلەت ئىگىدارلىق قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ قانداق مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ؟

«قارار» دا: «مەبلەغ چىقارغۇچىلار كارخانىغا سالغان دەسمايە سوممىسى بىلەنلا كارخانىنىڭ قەرزى ئالدىدا چەكلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دېمەك، دۆلەت مەبلەغ چىقارغۇچى سۈپىتى بىلەن، ئۆزى سالغان مەبلەغ دائىرىسىدىلا مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، دۆلەت مەلۇم بىر كارخانىغا يۈز مىليون يۈەن مەبلەغ سالىدى دەيلى، ئۇ كارخانا ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن ۋەيران بولۇپ كەتكەن، دۆلەت ئۇنىڭغا دەسلەپكى قەدەمدە سالغان مەبلەغى ئىچىدىلا چەكلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

كارخانا مال - مۈلۈككە قانۇنىي جەھەتتىن ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، كارخانىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا جاۋاب قىلىدۇ. بۇ ھەقتە «قارار» دا مۇنداق دېيىلگەن: «كارخانىلار ئۆزىنىڭ بارلىق قانۇنىي ئىگىلىك مۈلكى بىلەن قانۇن بويىچە ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدۇ، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ، بەلگىلىمە بويىچە باج تاپشۇرىدۇ ۋە مەبلەغ چىقارغۇچىلار ئالدىدا مۈلۈك قىممىتىنى ساقلاش- ئاشۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ».

شۇڭا كارخانا قانۇنىي ئىگە دەپ قارىلىدۇ، كارخانا باشلىقلىرى (دىرېكتورلار) بولسا قانۇنىي ئىگىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ.

دېمەك، مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى ئېنىق بولغاندىلا، ھوقۇق بىلەن جاۋابكارلىق ئېنىق بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىۋېتىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش قاتارلىقلارنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادرو مەسئۇلىيىتى - مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش مەسئۇلىيىتىدۇر، دەيمىز.

3. زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىگە

ئۆتۈش مەسىلىسى

«قارار» دا بۇ مەسىلە توغرىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «دۆلەت كارخانىلىرىدا شىركەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش — زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىش يولىدىكى پايدىلىق ئىزدىنىش». بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىركەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، بۇ مەسىلە ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىركەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەر بارغانسېرى چوڭقۇرلاشماقتا. لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ جەھەتتىكى ئەمەلىي تەجرىبىلەر تېخى كەمچىل. ئۇنداق بولسا كارخانىلارنى قانداق قىلىپ شىركەت تۈزۈمىدىكى كارخانىلارغا ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە «قارار» دا مۇنداق تۆت خىل شەكىل كۆرسىتىلگەن: بىرىنچى، ئۆز ئالدىغا مەبلەغ سالدىغان دۆلەت شىركەتلىرى، بۇمۇ بىر خىل چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتىدۇر. «قارار» دا بۇ خىل شىركەتلەرنىڭ دائىرىسى توغرىسىدا ئىككى خىل تۈر كۆرسىتىلگەن: (1) بەزى ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلار، (2) ھەربىي سانائەت كارخانىلىرى، بۇ دۆلەت ئۆز ئالدىغا مەبلەغ سېلىش يولى بىلەن باشقۇرىدىغان شىركەتلەرگە ماس كېلىدۇ. ئىككىنچى، چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركەتلىرى. بۇنداق شىركەتلەر كۆپلىگەن قانۇنىي ئىگىلەر پاي قوشۇش ئارقىلىق تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇنداق پاي چېكى كارخانىلىرىدا ھەرقايسى قانۇنىي ئىگىلەر قوشقان پاي مىقدارىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى بەلگىلىنىدۇ. بۇنداق شىركەتلەر سىرتقا پاي چېكى

تارقىتىلىدۇ. بۇ خىل شەكىل شىركەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى ھەم مۇھىم شەكىلدۇر. ئۈچىنچى، بازارغا پاي چېكى تارقىتىش. تارقىتىش بولمىدىغان چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى. تۆتىنچى، بازارغا پاي چېكى تارقىتىدىغان چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى. بۇ خىل شەكىلدىكى شىركەتلەر ئاز ساندا تەشكىل قىلىدىغان بولۇپ، تەستىقلاشتا قاتتىق كونترول قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدەمۇ پاي چېكى شىركەتلىرى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدە 95-يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىدە تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل سىناقنى ئېلىپ بېرىش بەلگىلىنىدىغان سىناق تۈزۈمىدىكى (1) چوڭ تىپتىكى 100 كارخانىنى شىركەت تۈزۈمىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلىش. (2) مەملىكەت بويىچە ئۈچ ئومۇمىي شىركەتنى دۆلەت پاي چېكىنى كونترول قىلىدىغان شىركەتكە ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلىش. (3) چوڭ تىپتىكى 56 كارخانا گۇرۇھى قۇرۇشنى سىناق قىلىش. بۇ چوڭ شىركەتلەر ۋە چوڭ گۇرۇھلارنى قۇرۇش زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ستراتېگىيىسىنىڭ بىر قىسمىدۇر. بۇنىڭدىن مەقسەت كارخانىلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، رايون ۋە كەسىپ چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، كارخانىلارنى بىر - بىرىنى تولۇقلاش، ھەر تەرەپلىمە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش.

(4) 18 شەھەردىكى كارخانىلارنىڭ

«كاپىتال قۇرۇلمىسىنى سەرخىلاشتۇرۇش» نى سىناق قىلىش. بۇنىڭدىن مەقسەت شەھەرلەرگە

تايىنىپ، بىر ئومۇمىي ئىقتىسادىنى جازى قىلدۇرۇپ، كارخانىلارنىڭ ئەمەلىي ئەسلىسىنى بىر تۇتاش ھەل قىلىش شىاراكتىنى يارىتىشتىن ئىبارەت. 4. زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىگە ئۆتۈشتە زۆرۈر بولغان بىر يۈرۈش ئىسلاھات ۋە تەدبىرلەر.

(1) يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئەڭ مۇھىم ئىسلاھات ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئۆۋەتتە ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ناھايىتى ئاستا-بولماقتا، بۇ ھال كارخانا ئىسلاھاتىنى چوققۇرلاشتۇرۇشنىڭ توسالغۇسىغا ئايلانماقتا قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنى ئۆزگەرتىش قەدىمىي تېزلىتىش كېرەك.

(2) ئىجتىمائىي سۇغۇرتا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە تولۇقلاش. بۇ كارخانا ئىسلاھاتىنى چوققۇرلاشتۇرۇشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. شۇڭلاشقا، يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە، ياشانغانلار كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسى ۋە ئىشلىتىش سۇغۇرتىسى جەھەتتە يېڭى بىر قەدەم تاشلاش؛ ئىجتىمائىي سۇغۇرتا دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، سۇغۇرتىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. بۇ يىلدىن باشلاپ، ھەر خىل كارخانا خىزمەتچىلىرى ياشانغانلار كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسى ۋە ئىشلىتىش سۇغۇرتىسىغا بىردەك قاتنىشىشى لازىم.

(3) بازار سىستېمىسىنى قۇرۇش. بازار

رىقابىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى يېتىلدۈرۈش، ئوبوروت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىللە، نۆۋەتتە مۇھىم بولغىنى پۇل مۇئامىلە، ئەمگەك كۈچى، ئۆي-زېمىن، تېخنىكا ۋە ئۇچۇر بازارلىرى قاتارلىق بازارلارنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

(4) مالىيە بېجى ۋە پۇل مۇئامىلە قاتارلىق ماكرو تۈزۈمنى داۋاملىق ئىسلاھ قىلىش. كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بۇ ماكرو تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىش بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ يىل بۇ جەھەتتە ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، مالىيە بېجى، پۇل مۇئامىلىسى، مەبلەغ سېلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىسلاھاتلارنى تېخىمۇ چوققۇرلاشتۇرۇپ، باج سىستېمىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، بانكىلارنىڭ كارخانىلىشىش دەرىجىسىنى تېزلىتىش لازىم.

قىسقىسى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش مەسلىھەتلىرى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىكى مۇھىم ھەم قىيىن مەسىلە بولۇپ، بۇنىڭدا نۇرغۇن زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىزدىن يېڭى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش، كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىشتا، پىكىر ۋە خىزمەت ئۇسۇلىمىزدا تېخىمۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى ۋە ئۆتكەندىن بۆسۈپ ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلىشنى تەلپ قىلىدۇ.

يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

رىشات مۆمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەلپى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى بايان قىلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ، ئىقتىسادقا دائىر قانۇن تۇرغۇزۇش ئىشلىرىنى تېزلىتىپ، مۇشۇ ئەسرنىڭ ئاخىرىغىچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا ماس كەلمەيدىغان قانۇن ۋە نىزاملارغا ۋاقىتدا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە ئۇنى بىكار قىلىش لازىم، دەپ تەكىتلەندى. شۇنداقلا 1994 - يىلى 1 - ئايدا ئېچىلغان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىش خىزمىتى يىغىنىدىمۇ يەرلىك قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل چىك تۇتۇپ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئەنەلىي ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. نەتىجىدە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش

پارتىيىنىڭ 14 - قۇرۇلتىيىغا بېرىلگەن دوكلاتتا: «قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان... قانۇنلار ۋە نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشنى چىك تۇتۇش كېرەك. بۇ - سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ جىددىي تەلپى» دەپ كۆرسىتىلدى. پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر يەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارارى» دا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ: سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشنى مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق قىلىپلاشتۇرۇش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك. قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش بىلەن قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش،

ئۈچۈن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم ئىش قاتارىغا قويۇلدى.

1. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش — نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشىدا نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتە ئۈچ چوڭ پۇرسەتكە ئىگە بولغاندۇق. بۇنىڭ بىرىنچىسى 1984 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى؛ ئىككىنچىسى 1986 - يىلىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھەق تەلپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ ئېلان قىلىنىشىدىن ئىبارەت. بۇ مەزگىللەردە، بىر قىسىم يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار تۈزۈپ چىقىلىپ ۋە ئېلان قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىڭ رامكىسىدا تۈزۈلگەنلىكتىن، بۇ قانۇن - نىزاملار ئومۇمەن پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۈردى. نەتىجىدە، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان نەزەرىيىۋى تەتقىقات ۋە قانۇن چىقىرىش ئەمەلىيىتى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىن كۆپ دەرىجىدە ئارقىدا قېلىپ، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىدىكى رولى يېتەرلىك جارى بولماي قالدى. دېمەك، ئىككى قېتىملىق ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش

جەھەتتىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىدا ۋە ئەمەلىيەتتە قولغا كەلگەن ياخشى پۇرسەت قولدىن كەتتى. «ئاساسىي قانۇن» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتى ۋە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنى «قارارى» نىڭ ئېلان قىلىنىشى ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيەتتە ئۈچىنچى قېتىملىق ياخشى پۇرسەتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيەتنى ئەڭ داڭلىق ئىش كۆرۈلىدىغان سىياسەت ئاساسىغا ئىگە قىلدى. ئون نەچچە يىللىق ئىسلاھات تەجرىبىلىرى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى ئۈچىنچى قېتىملىق پۇرسەتتىنمۇ قولدىن كەتسە بولمايدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈردى. شۇڭا پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ئۈستىدىكى نەزەرىيىۋى تەتقىقاتنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش، شىنجاڭنىڭ ئۆز ئۈستىنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان پەرقىنى كىچىكلىتىش نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالدى.

2. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش — ئىقتىسادىي قانۇننىڭ ئۆزىگە خاس تەلپى. ئىقتىسادىي قانۇن — دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەشەببۇس قىلغان قانۇن - قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. شۇڭا ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بازار سۈبېكتلىرىغا دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار، بازار باشقۇرۇشقا دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار، ماكرۇجەھەتتىن تەشەببۇس - تېزگىنلەش

كە دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار ۋە ئىجتىمائىي كاپالەتكە دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھەربىر بۆلەكتىكى ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار ئىچىدىمۇ نۇرغۇن كونكرېت قانۇن - نىزاملار بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بەزىلەر ئىقتىسادىي قانۇننى «ئىقتىسادىي قانۇنلار توپى» دەپمۇ تەرىپلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، ھەرقايسى ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ بايلىق ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئېتىبار بېرىدىغان ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ سالىقى ۋە نىشانى، شۇنداقلا بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان كونكرېت ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش تەدبىرلىرى تامامەن دېگۈدەك ئوخشاش كەتمەيدۇ. دەرۋەقە، دۆلىتىمىز ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش داۋامىدا نۇرغۇن ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى تۈزگەن ۋە يولغا قويغان بولسىمۇ، قانۇن - نىزاملارنىڭ تۈزۈلۈشىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ياكى ئومۇملۇق كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولغاچقا، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئۆزىگە خاس تەلەپلىرىنى تولۇق قاندۇرۇپ كېتەلەيدىغان ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭدەك ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە تېزىرەك كەتكەن باشقا ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى ئۆز ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېلىشىمۇ بولمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، باشقا جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئوخشاش ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشى ناتايىن. شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ماس كېلىدىغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك

ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈستىدىكى نەزەرىيىۋى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئاساسىي قانۇن، قانۇن ۋە مەمۇرىي نىزاملارغا زىت كەلمەسلىك شەرتى ئاستىدا، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەش- تۈرۈش ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنى تېزلىتىش ئىقتىسادىي قانۇننىڭ ئۆزىگە خاس تەلپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ قانۇن جەھەتتىكى كاپالىتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىدا ناھايىتى زور يۈكسەلىش بولدى. 1993 - يىلىغا كەلگەندە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1978 - يىلىدىكى 7 مىليارد 253 مىليون يۈەندىن 94 مىليارد 124 مىليون يۈەنگە كۆپەيدى، مىللىي دارامەت 3 مىليارد 407 مىليون يۈەندىن 38 مىليارد يۈەنگە كۆپەيدى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتمۇ 273 يۈەندىن 2350 يۈەنگە يەتتى. روشەنكى، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرى مىسلىسىز تېز ئىلگىرىلىدى. بىراق بۇ خىل ئىلگىرىلەش قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا ئاستا بولدى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈنۈمى يۇقىرى بولمىدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنىدىغان سېلىنما ئاز بولدى، مەبلەغ جەھەتتىكى قىيىنچىلىق ھەل بولمىدى، مەبلەغ مەسلىسىدىكى قىيىنچىلىق ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى. مال باھاسىمۇ داۋاملىق ئۆرلەپ ماڭدى. ئاممىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى. شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش داۋامىدىكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تېگىشلىك دەرىجىدە يۈكسەلمەسلىكىدىكى سەۋەبلەر نۇرغۇن، لېكىن

شىنجاڭنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئۆز ئۈستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنى ئۈنۈملۈك قوغدايدىغان، يېتەكلەيدىغان يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ۋاقتىدا چىقىرىلمىغانلىقى، ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلمىگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ مۇكەممەللەش تۈرۈلمىگەنلىكى بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب. قانۇن، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قانۇن مەۋجۇت بولدىكەن، ئۇ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەشەببۇلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە يېتەكلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خەلقئارادا قايسى مەملىكەت، مەملىكىتىمىزدە قايسى رايون ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىقتىسادىي قانۇن ئارقىلىق ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن بولسا، شۇ مەملىكەت ياكى شۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تېز بولىدۇ. گۇاڭدۇڭ، ئۆلكىسىگە ئوخشاش قېرىنداش ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ئەھۋالى ۋە ياپونىيە، گېرمانىيەگە ئوخشاش ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش ئەھۋالى بۇنىڭ تىپىك دەلىلى بولالايدۇ. بازار ئىگىلىكى، ماھىيەتتە، قانۇن - تۈزۈم ئىگىلىكى. ئۇ - قانۇن بىلەن چەكلىنىپ تۇرىدىغان، قانۇن بەلگىلىمىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ھەرىكەتلىنىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە. مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم بولمايدىكەن، مۇكەممەل بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بولمايدۇ، قانۇن - تۈزۈم - ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى ۋە تۈپ كاپالىتى. پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ئارقىلىق، كۆنكەپ قىلىپ ئېيتقاندا، بازار سۈبېكتلىرىغا دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، ئىقتىسادىي قانۇن سۈبېكتلىرىنى، بولۇپمۇ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان كۆپ خىل ئىگىلىك شەكىللىرىدىكى سۈبېكتلارنى بازارغا يۈزلەندۈرۈپ، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىگىلىكنى تېخىمۇ جانلاندۇرغىلى

بولىدۇ. ئىسلاھات تەلپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتنىڭ توغرا يۈسلىشىگە، ئىسلاھات تەجرىبىلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشىگە ۋە ئىسلاھات مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئىسلاھاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ. چەتكە چېتىشلىق يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، ئەتراپىمىزدىكى دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تېخنىكا ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆزئارا ئارتۇقچىلىقلىرىمىزنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تولۇقلاپ، ئۆزىمىزنىڭ ئەۋزەل شارائىتلىرىمىزدىن پايدىلىنىپ، زامانىۋىلىشىش قەدىمىمىزنى تېزلىتىش بولىدۇ. بازار باشقۇرۇشقا دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، مونوپولىيىگە ۋە ناتوغرا رىقابەت قىلىمىشلىرىغا قارشى تۇرۇپ، بازار پائالىيەتلىرىنى قىلىپلاشتۇرغىلى، بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن تەشەببۇس - تىزگىنلەشكە دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، بازار ئىگىلىكىنىڭ نۇقتىلىرىنى تۈگىتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. قىسقىسى، مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم بولمىسا، جۈملىدىن بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا ماس كېلىدىغان يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار بولمىسا، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلغىلى ۋە مۇستەھكەملىگىلى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىغا تايىنىپ يۈكسەلدۈرگىلى، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە قانۇن جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈستىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشلىرىنى تېزلىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

مەمۇرىي تۆلەمدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا

گۈلباھان نىياز

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلىك ياكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلىنىدىغان مەمۇرىي تۆلەمنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى بايان قىلىندۇ.

بېرىدۇ. ئەدلىيە ئەمەلىيىتى داۋامىدا پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىشتىن كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تەلەپ قىلىش مەسىلىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مەمۇرىي سۇبىستانتسىيە قانۇنىنىڭ دائىرىسىگە تەۋە بولغاچقا «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» دا بۇ مەسىلىگە قارىتا پرىنسىپال بەلگىلىمە چىقىرىلغان. مەن بۇ ماقالىدە مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلىمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەشتىكى بىر قانچە مەسىلە ئۈستىدە ئۆزەمنىڭ كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

1. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلىمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى مەسىلىسى

پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلىك ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ مەمۇرىي داۋادىكى ئاساسىي مەقسىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگان

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نى 1990 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ يىل 5 - يىلغا قەدەر قويدى. بۇ بەش يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىدىمۇ خېلى زور تەرەققىيات بولدى.

«مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نىڭ 67 - ماددەسىدا «پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلىك ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيان كېلىپ چىقسا، ئۇلارنىڭ زىيانغا تۆلەم تەلەپ قىلىش ھوقۇقى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمە دۆلىتىمىزدە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلىمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم قايتۇرۇش تۈزۈمىنىڭ دەستلەپكى قەدەمدە ئورنىتىلغانلىقىدىن دېرەك

خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىياننى تۆلىتىۋېلىشتىن ئىبارەت. ئۇنداقتا قانداق ئەھۋال ئاستىدا مەمۇرىي ئورگاننىڭ زىيانىنى تۆلەش مەسئۇلىيىتى كېلىپ چىقىدۇ؟

بۇ ئەدلىيە ئەمەلىيىتى داۋامىدا جەزمەن ئېنىقلىۋېلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىياننى تۆلەش مەسئۇلىيىتى دېگىنىمىز مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان زىيانغا شۇ مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەم تۆلىشىدىن ئىبارەت قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەمۇرىي ئورگاننىڭ بۇنداق تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈچۈن تۆۋەندىكى شەرتلەر ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك:

1) قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت ھەرىكەت قوللىنىلغان بولۇشى كېرەك. قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت ھەرىكەتنىڭ قوللىنىلىشى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. مەمۇرىي ئورگان پەقەت شۇ مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇلارنىڭ خادىملىرىنىڭ پەقەت قانۇنغا خىلاپ ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىيانغا خىلاپ تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەگەر قانۇنلۇق ھەرىكەت تۈپەيلىدىن زىيان كۆرۈلسە، تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى مەۋجۇت بولمايدۇ.

2) چوقۇم كونكرېت زىيانلىق ئاقسۆۋەت كېلىپ چىققان بولۇشى كېرەك. ئەگەر مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىلا بولۇپ، زىيانلىق ئاقسۆۋەت كۆرۈلمىگەن بولسا، تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى

مەۋجۇت بولمايدۇ.

2. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىش، تۆلەمنى كېمەيتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش مەسئۇلىيىتى پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئىتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ بىۋاسىتە قوللانغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالامدۇ ياكى شۇ مەمۇرىي ئورگاننىڭ خادىملىرى ئۈستىگە ئالامدۇ؟ دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ھەقتە «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نىڭ 68 - ماددىسىدا: «مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ياكى مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى پۇقرالارنىڭ، قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ ياكى باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىپ زىيان كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا، زىياننى تۆلەشكە شۇ مەمۇرىي ئورگان ياكى شۇ مەمۇرىي ئورگان خادىملىرى تۇرۇشلۇق مەمۇرىي ئورگان مەسئۇل بولىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى كونكرېت تەبىئىي شەخس ئەمەس، بەلكى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ، مەمۇرىي ئورگاننىڭ خادىمى بىۋاسىتە تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالمايدۇ، چۈنكى، مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ ھەرىكىتى شەخسنىڭ ھەرىكىتى بولماستىن، بەلكى مەمۇرىي ئورگان دۆلەت نامىدىن يۈرگۈزگەن مەمۇرىي باشقۇرۇش ھەرىكىتىدۇر، لېكىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ ھېچقانداق جاۋابكارلىقى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نىڭ 68 - ماددىسىنىڭ 2 - تارمىقىدا: «مەمۇرىي ئورگانلار

زىياننى تۆلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قەستەن زىيان پەيدا قىلغان ياكى ئېغىر سەۋەنلىك سادىر قىلغان خادىملىرىغا تۆلەم پۇلىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ياكى پۈتۈن قىسمىنى ئارتىشى كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىشىغا، ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىپ، ئادىل ئىش قىلىشىغا پايدىلىق. ئەمما زىيانلىق ئاقىۋەتنىڭ تامامەن مەمۇرىي ئورگاننىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى ناتايىن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، تۆلەمنى قىسمەن كېمەيتىشكە ياكى كەچۈرۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇ مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگاننىڭ خادىملىرى كونكرېت زىيانلىق ئاقىۋەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن كۆرۈۋالالمىغان ياكى ئالدىن كۆرۈۋالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىشقا بولىدۇ دەپ قاراپ ئۆزىگە بەك ئىشىنىپ كەتكەنلىكتىن زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ياكى تۆلەم سوممىسىنى كېمەيتىشكە بولىدۇ.

(2) زىيانلىق ئاقىۋەت ئۈچىنچى شەخسنىڭ ئارىلىشىشىدىن ياكى مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۈچىنچى شەخسنىڭ ئورتاق ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلىمىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ياكى كېمەيتىشكە بولىدۇ.

(3) زىيانلىق ئاقىۋەت باشقۇرۇلغۇچىنىڭ ئىش بېجىرىش داۋامىدىكى خاتالىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەم مىقدارى كېمەيتىلىدۇ.

(4) زىيان تارتقۇچىنىڭ زىيىنى باشقا بىر يوللار بىلەن تۆلەپ بېرىلگەن بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. ئەگەر زىياننىڭ بىر قىسمى تۆلەپ بېرىلگەن بولسا، قالغان قىسمىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ.

3. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىياننى تۆلەشنىڭ دائىرىسى، ئۇسۇلى ۋە خىراجەت مەسىلىسى بۇ مەسىلە — زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ ھەقىقىي ھالدا مۇۋاپىق تۆلەمگە ئېرىشىش - ئېرىشەلمەسلىكىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان، شۇنداقلا زىيانغا ئۇچرىغۇچى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان تۈپ مەسىلە.

(1) تۆلەم دائىرىسى. بۇ ئەمەلىي زىياننىڭ نەتىجىسىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. زىياننى مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋالغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، جىسمانىي زىيان. بۇ، مەمۇرىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىش داۋامىدا پۇقرالار مەمۇرىي ئورگان خىزمەتچىلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇپ يارىدارلاندۇرۇلغان، مېيىپ قىلىپ قويۇلغان ياكى ئۆلتۈرۈپ قويۇلغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، مال - مۈلۈك زىيىنى. بۇ، پۇقرا ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ مال - مۈلكى مەمۇرىي ئورگان تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن، پىچەتلىۋېتىلگەن، تارتىۋېلىنغان، توغلىتىپ قويۇلۇپ ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىنمىغان قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ياكى كەملىپ كەتكەن ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، مەنىۋى زىيان. بۇ پۇقرا ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ ئىسمى، فامىلىسى، نام - شۆھرەتى زىيانغا ئۇچرىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ.

تۆلەم دائىرىسىنى بېكىتكەندە، ئەق يۈز بەرگەن ئەمەلىي زىيان بىلەن مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان زىيانلىق ئاقىۋەتنى، يەنى بىۋاسىتە زىيان بىلەن ۋاسىتىلىك زىياننى تولۇق ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك، مەسىلەن، مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشتىن پۇقرالار تەن جازاسىغا ئۇچراپ مېيىپ قىلىپ قويۇلغان بولسا، ئۇنىڭ يۈز بەرگەن ئەمەلىي زىيان ھېسابلىنىدۇ. پۇقرا مېيىپ بولۇش تۈپەيلىدىن،

ئەمگەك قىلالماي، ئەمگەك دارامىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ. بۇ مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان زىيانلىق ئاقسۆز ھېسابلىنىدۇ. جىسمانىي زىيانغا تۆلەم دائىرىسىنى بېكىتكەندە، داۋالانىش ھەققى، بېقىش ھەققى مېيىپ ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان سايمان ھەققى، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلىقى ئۈچۈن بېرىشكە تېگىشلىك بولغان تۇرمۇش خىراجىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۆلەم دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك. مەنئى جەھەتتىكى زىيان مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭغا تۆلەم بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسىدە، تېخى بىرلىككە كەلگەن بەلگىلىمە يوق. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ھەق - تەلەپ قانۇنىدا، ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەنئى زىيانغا تۆلەم بېرىش كېرەك دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. شۇڭا مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن بۇقارالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان مەنئى زىيانغىمۇ مۇۋاپىق تۆلەم بېرىلىشى كېرەك. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ئەبەلى ئەھۋالىنى چىقىش قىلغاندا، بۇ جەھەتتىكى تۆلەم قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قوشۇمچە تۆلەم بولىدۇ.

(2) تۆلەم تۆلەش ئۇسۇلى. بۇ ھەقتە دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا تېخى كۈنكەرت بەلگىلىمە يوق، لېكىن مېنىڭچە، پۇل تۆلەشنى ئاساس، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈشنى، ناماقۇل بولۇپ، يامان تەسىرنى يوقىتىشنى ۋە نام - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوشۇمچە قىلما بولىدۇ، پۇل تۆلىمى ھەرقانداق دائىرىدىكى زىياننى تۆلەشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ، بۇنىڭدا ھەم زىيانغا ئۇچرىغۇچىنى ئۆز ۋاقتىدا رازى قىلغىلى بولىدۇ، ھەم مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا قولايلىق بولىدۇ. ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلى مال - مۈلۈك جەھەتتىكى زىياننى تۆلەشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا پايدىلىق، مەسىلەن، زىيانغا

ئۇچرىغۇچىنىڭ نوپۇس، تۇرالغۇ ئۆي قاتارلىقلىرىنى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىش، مۇشۇ جەھەتتىن زىيانغا ئۇچرىغۇچىغا نىسبەتەن تېخىمۇ مۇھىم. شۇڭا ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، زىيانغا ئۇچرىغۇچى زىياننى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا، مەمۇرىي ئورگان ۋە سوت مەھكىمىسى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن تۆلەمنى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش مۇۋاپىق دەپ قارىسا، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، يەنىلا پۇل بىلەن تۆلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. ناماقۇل بولۇپ، يامان تەسىرنى تۈگىتىش، نام - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق تۆلەم ئۇسۇلى دۆلىتىمىزنىڭ مەمۇرىي تۆلەم تۈزۈمىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ مەنئى جەھەتتىكى زىياننى تۆلەشكە بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ.

(3) تۆلەم خىراجىتى. تۆلەم خىراجىتى ھەر دەرىجىلىك مالىيەدىن چىقىرىلىدۇ، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى يەنە تۆلەم مەسئۇلىيىتى بولغان ئورگانغا بوي رۇق چۈشۈرۈپ، تۆلەم خىراجىتىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى تۆلەتكۈزۈش بولىدۇ، پۇل تۆلىمى ئۇسۇلىنى قوللانغۇچى ياكى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغۇچى، ئىش قىلىپ ئۈنۈملۈك ئۇسۇل قوللىنىپ، خىراجەت ئاجرىتىپ زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ زىيانىنى تۆلىشى زۆرۈر. بۇنىڭ بىلەن پۇقرا، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ، شۇنىڭدەك تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان مەمۇرىي ئورگاننىڭ خىراجىتى يېتەرلىك بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان تۆلەمنىڭ تۆلەنمەي قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. لېكىن تۆلەم خىراجىتىنى پۈتۈنلەي مالىيەدىن چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى، مۇشۇنداق ئۇسۇل قوللىنىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تۆلەم

مەجبۇرىيىتى بولغان مەمۇرىي ئورگانغا بولغان تەلەپنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش، ھەتتا مەمۇرىي ئورگاننىڭ خالىغانچە ئىش كۆرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىغا يول قويۇشتەك يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن، مەمۇرىي دەۋا قانۇنىدا يەنە ھۆكۈمەتنىڭ تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان ئورگاننىڭ تۆلەم تۆلەش ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلىش ھوقۇقى بار دەپ بەلگىلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان ئورۇننىڭ تۆلەم خىراجىتى ئاجرىتىش ئەھۋالىدىن، ئۇلارنىڭ قانۇنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، قانۇننى ئىجرا قىلىش ھەرىكىتى ئۈستىدىن نازارەت قىلالايدۇ. ھەم بۇ ئارقىلىق مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ بىيوروكراتلىقنى تۈگىتىپ، خىزمەت ئىستىلىنى توغرىلاپ، قانۇننى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە بولىدۇ.

4. تۆلەم تەلەپ قىلىش ۋە ئۇنى ھەل

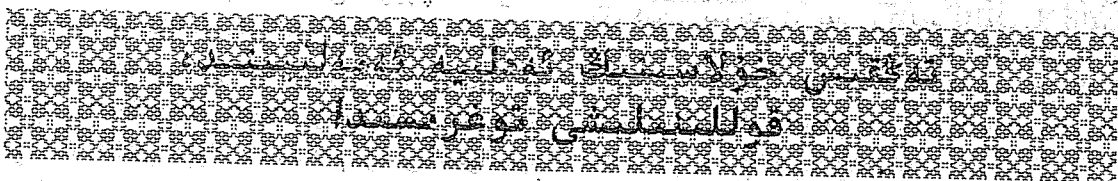
قىلىش تەرتىپى مەسىلىسى

ئادەتتە، مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيان كېلىپ چىققان بولسا، تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. لېكىن مەمۇرىي ئورگاننىڭ ئاخىرقى ھېسابتا تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىش - ئالماسلىقىدا مەمۇرىي ھەرىكەت قانۇنغا خىلاپ بولغان بولۇشى، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولۇشىدىن سىرت، يەنە زىيانغا ئۇچرىغۇچى، تۆلەم تۆلەشنى تەلەپ قىلغان بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، تۆلەم تۆلەشنى تەلەپ قىلىمسا، مەمۇرىي ئورگان تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالمايدۇ، چۈنكى مەمۇرىي تۆلەم ھەق - تەلەپ ئىشلىرى تۆلىمىگە ئوخشاش «ئەرز قىلىمسا سورىماسلىق» خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

مەمۇرىي تۆلەمنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل تەرتىپ ئارقىلىق ھەل قىلىشقا بولىدۇ:

(1) مەمۇرىي تەرتىپ ئارقىلىق ھەل قىلىش، يەنى مەمۇرىي ئورگاندىن تۆلەم تەلەپ قىلىش. بۇنى مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى، پەقەت تۆلەم تۆلەشنىلا تەلەپ قىلىش. مەمۇرىي دەۋا قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلار تۆلەم تەلەپ قىلغاندا، ئالدى بىلەن مەمۇرىي ئورگاندىن تەلەپ قىلىشى كېرەك، مەمۇرىي ئورگاننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ سوتقا ئەرز قىلىشقا بولمايدۇ، چۈنكى مەمۇرىي ئورگان ھەم كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتنى قوللانغۇچى ھەم مەمۇرىي تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغۇچى، دەپمەك، تۆلەم تەلەپنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان مەمۇرىي تۆلەم مەسئۇلىيىتىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ھەل بولۇپ، زىيان ئورنىنىڭ بالدۇرراق تولدۇرۇلۇشىغا پايدىلىق. ئىككىنچى، مەمۇرىي جەھەتتىن قايتا قاراپ چىقىشنى ئىلتىماس قىلىش ھەم تۆلەم تەلەپ قىلىش. مەمۇرىي جەھەتتىن قايتا قاراپ چىققۇچى ئورگان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەت ئۈستىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، مەزكۇر مەمۇرىي ھەرىكەت تۈپەيلىدىن پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ياكى باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنغان ھەمدە بۇنىڭدىن زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولسا، بۇ ئىشقا مەسئۇلىيىتى بولغان مەمۇرىي ئورگانغا قانۇن بويىچە تۆلەم تۆلەش بۇيرۇقى چۈشۈرسە بولىدۇ.

(2) ئەدلىيە تەرتىپى ئارقىلىق ھەل قىلىش يەنى سوت ئارقىلىق تۆلەم مەقسىتىگە يېتىش. بۇنىمۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى، مەمۇرىي ئورگانغا تۆلەم ئىلتىماسى سۇنغاندىن كېيىن، ئەگەر شۇ مەمۇرىي ئورگاننىڭ بىر تەرەپ قىلىش قارارىغا قايىل بولمىسا، قانۇن بويىچە سوتقا مەمۇرىي تۆلەم دەۋاسى قىلىسا بولىدۇ. سوت كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتنىڭ قانۇنلۇق بولغان - بولمىغانلىقىنى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن تۆلەم مەسئۇلىيىتىگە قارىتا كېسىم قىلىدۇ. ئىككىنچى، زىيانغا ئۇچرىغۇچى سوتقا مەمۇرىي دەۋا قىلىش بىلەن بىرگە مەمۇرىي تۆلەم ئەرزى سۇنسا بولىدۇ، سوت مەمۇرىي دېلوئالارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ۋاقتىدا بۇ ئەرزنى قانۇن بويىچە ھەل قىلىدۇ.

ھەسەنجان تۇردى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تەڭقىس خۇلاسىنىڭ جىنايىتىنىڭ ئىشلىرىنى تەھىقىلەش، سوت قىلىش ۋە سوت مۇنازىرىسىدىكى ئالاھىدە رولى بەزى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بايان قىلىندۇ.

قايرىپ ئېچىلىپ، 3000 يۈەندىن ئارتۇق نەق پۇل ئوغرىلاپ كېتىلگەن. تەھىقىلگۈچى خادىملار نەق مەيداننى تەكشۈرۈش ئارقىلىق قۇلۇپنى قايرىپ ئاچقان چاغدىكى كۈچەش يۆنىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىزلىرىدىن جىنايەتچىنىڭ قۇلۇپنى قايرىپ ئېچىشتا پۇختا تېخنىكىسى بار بىر سولخاي ئادەم ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىدۇ. نەق مەيداندا بىرلا ئادەمنىڭ ئاياق ئىزى بولغاچقا، تەھىقىلگۈچى خادىملار جىنايەتچى ئۆزى يالغۇز جىنايەت سادىر قىلغان دەپ پەرەز قىلىدۇ ھەمدە ئاياق ئىزىدىن جىنايەتچىنىڭ بوينىنىڭ ئىگىزلىكىنىڭ 1.74 م س م ئىكەنلىكىنى خۇلاسىلاپ بېلىدۇ. ئۇلار يەنە A بىلەن بىر كۈچىدا ئولتۇرۇشلۇق B ۋە C نىڭ ئوغرىلىق قىلغانلىقىنى B ۋە C نىڭ A بىلەن زىددىيىتى بارلىقىنى، B نىڭ باشقىلارغا A نى بىر ئوڭدا قويىلى دېگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئىگىلەيدۇ. A B ياكى C نىڭ ئۆزىنىڭ پۇلىنى ئوغرىلىغانلىقىدىن گۇمانلىنىدۇ. B نى تەكشۈرگەندە، دەل سولخاي بولسىمۇ، لېكىن بوينىنىڭ ئىگىزلىكى ئاران 1.62 م س م بولۇپ، پەرەز قىلغان 1.74 م س م دىن كۆپ پەرقلەندى. خانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. C نىڭ ئىگىزلىكى 1.73 م س م بولۇپ، پەرەز قىلغان جىنايەتچىنىڭ بوينىنىڭ

تەڭقىس خۇلاسى — لوگىكىدىكى بىر خىل مۇھىم خۇلاسى شەكلى بولۇپ، بۇ خىل خۇلاسى ئىككى شەرتلىك ھۆكۈم ۋە ئىككى تارماقلىق بىر تالانما ھۆكۈمنىڭ ئاساس بولۇشىدىن تۈزۈلىدۇ. بۇ خىل خۇلاسى شەكلى ئەدلىيە خىزمىتىدە بولۇپمۇ مۇنازىرىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مۇنازىرە قىلغۇچى بىر تەرەپ ئىككى خىل ئېھتىماللىققا ئىگە بولغان چوڭ ئاساسنى ئوتتۇرىغا قويسا، قارشى تەرەپ بۇنىڭدىن بىر خىل ئېھتىماللىقنى تەستىقلاپ ياكى ئېنىكار قىلىپ، قارشى تەرەپنى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، تەڭلىكتە قالدۇرالايدىغان بولغاچقا، بۇنداق ئەھۋال تەڭقىس خۇلاسى دەپ ئاتالغان.

1. تەڭقىس خۇلاسىنىڭ جىنايىتى ئىشلىرىنى تەھىقىلەشتە قوللىنىلىشى تەڭقىس خۇلاسى جىنايىتى ئىشلىرىنى تەھىقىلەش جەريانىدا، بەزى ئەھۋاللارنى چىقىرىپ تاشلاپ، تەھىقىلەش دائىرىسىنى تاراپتىپ، دېلونى تېز سۈرئەتتە پاش قىلىشتا كۆپ قوللىنىلىدۇ. تۆۋەندىكى ئەنئەنىسىگە قارىلى: 1990 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كەچتە، مەلۇم شەھەردە ئولتۇرۇشلۇق يەككە تىجارەتچى A نىڭ ئۆيىدىكى نەق پۇل سېلىنغان ئىشكەپنىڭ قۇلۇپى

ئېگىزلىكىگە ماس كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ سولخاي ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، تەھقىقلىگۈچى خادىملار B بىلەن C نىڭ ئەنزە سادىر قىلىش ئېھتىماللىقىنى چىقىرىپ تاشلايدۇ. ئاندىن كېيىن گۇمانلىق ئوبيېكتلارنى قايتىدىن بەلگىلەپ، ئاخىرىدا ئەنزىنى پاش قىلىدۇ. تەھقىقلىگۈچىلەر نەق مەيداننى تەكشۈرۈپ ئېگىلىگەن ئەھۋالغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى تەخمىس خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ:

ئەگەر B ياكى C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچىلار بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى 1.74 س م بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر B ياكى C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلار سولخاي بولۇشى كېرەك.

B ۋە C نىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى يا 1.74 س م ئەمەس، يا سولخاي ئەمەس، شۇڭا، B ۋە C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچىلار ئەمەس.

يەنە ئالايلۇق، مەلۇم جىنايىتى ئىشلار رازۇبىت خادىمى بىر قاتىللىق دېلوسىنى رازۇبىت قىلىپ پاش قىلغان. نەق مەيداننى تەكشۈرگەندە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ قوزغالغىنلىقى، يۇتۇپ كەتمىگەنلىكى بايقىلىدۇ ھەمدە ئەھۋال ئىگىلىگەندە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيەتنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرۈش، بايلىقىنى دەپ ئۆلتۈرۈشنىڭ ئېھتىماللىقى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ تەھقىقلەش دائىرىسى تارايىلىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت تەپەككۈر جەرياننى تۆۋەندىكى تەخمىس خۇلاسە ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

ئەگەر بايلىقىنى دەپ ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەر يوقالغان بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيەت بولۇشى كېرەك. ھازىر زىيانكەشلىككە

ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ يۇتۇپ كەتمىگەنلىكى ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيەتنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولدى. شۇڭا، بۇ قاتىللىق دېلوسى بايلىقىنى دەپ ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرۈش دېلوسى، ياكى ئاداۋەت بىلەن ئاداۋەت ئۆلتۈرۈش دېلوسى ئەمەس.

مەلۇم بىر جىنايىتى ئىشلار ئەنزىسىنى تەھقىقلىگۈچىلەر ئۆزلىرى توپلىغان دەلىل - ئىسپات ۋە ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسەن، A، B، C، D قاتارلىقلارنى گۇمانلىق ئوبيېكت قىلىدۇ. ئەگەر يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم A نىڭ دېلو سادىر قىلىش ۋاقتىنىڭ يوقلۇقى ياكى مەلۇم B نىڭ قاتىللىق قىلغان نەق مەيدانغا بارمىغانلىقى بىلىنە، ئۇ ھالدا A ياكى B نىڭ دېلو سادىر قىلىش ئېھتىماللىقىنى چىقىرىپ تاشلاشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت تەپەككۈر جەرياننىمۇ بىز تەخمىس خۇلاسە قىلىپ ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

ئەگەر مەلۇم A ئەنزە سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا مەلۇم A نىڭ ئەنزە سادىر قىلىش ۋاقتى بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر مەلۇم B ئەنزە سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئەنزە سادىر بولغان نەق مەيدانغا بارغان بولۇشى كېرەك؛ ھازىر تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم A نىڭ ئەنزە سادىر قىلغان ۋاقتىنىڭ يوقلۇقى، ياكى مەلۇم B نىڭ ئەنزە سادىر بولغان نەق مەيدانغا بارمىغانلىقى مەلۇم بولدى، شۇڭا، مەلۇم A ئەنزە سادىر قىلغۇچى ئەمەس، ياكى مەلۇم B ئەنزە سادىر قىلغۇچى ئەمەس.

2. تەخمىس خۇلاسىسىنىڭ سوت قىلىشتا قوللىنىلىشى

سوت قىلغۇچىلار مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى تەتبىقلاپ جىنايەتچىلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشى لازىم. ئەمما جىنايەتچىلەر كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ جىنايىتى قىلمىشىنى ئۆزلۈكىدىن ئەينەن تاپشۇرۇشنى خالىمايدۇ. شۇڭا سوت قىلغۇچىلار مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى توغرا تەتبىقلاپ،

ئىگىلىگەن دەتلل - ئىسپاتلار ئارقىلىق جىنايەتچىلەرگە زۆرۈر دەھەتتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جىنايەتتىن تونۇپ، ئۆزىنىڭ جىنايىتى قىلىشىنى تاپشۇرۇش ياكى شېرىكلەرنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىشقا مەجبۇر قىلىشى لازىم. بۇ جەرياندا تۈرلۈك لوگىكىلىق خۇلاسەلەرنى كۆپلەپ قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى، تەڭقىس خۇلاسە جايدا قوللىنىلسا، ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

مەلۇم بىر جىنايى ئىشلار دېلوسىنى سوت قىلغۇچى جاۋابكارنىڭ جىنايى پاكىتلەرنى ئىگىلەپ بولۇپ، دەتلل - ئىسپاتلىرى تولۇق دەپ قارىغان بولسا، جاۋابكار ئىقرار قىلسۇن ياكى قىلمىسۇن، جاۋابكارغا قانۇن بويىچە جازا ھۆكۈم قىلسا بولىدۇ. ئەگەر جاۋابكار تەلەي سىناپ، ئۆزىنىڭ جىنايى قىلىشىنى تاپشۇرۇشتىن پاش تارتسا، سوت قىلغۇچى تەڭقىس خۇلاسەنى قوللىنىپ، جاۋابكارغا قائىدىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ جىنايى قىلىشىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلسا بولىدۇ. بۇنى كۆنكرېت مۇنداق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

قانۇننىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن:

ئەگەر سەن ئىمقدار قىلساڭ، ساڭا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ؛ ئەگەر سەن ئىنقرار قىلمىساڭ، ساڭا يەنىلا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولۇۋېرىدۇ؛ سەن يا ئىقرار قىلسەن، يا ئىقرار قىلمايسەن، قىسقىسى، ساڭا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولۇۋېرىدۇ. ئەگەر سەن كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشمەكچى بولساڭ، ئۆزەڭنىڭ جىنايى قىلىشىڭنى ئەينەن تاپشۇرۇشۇڭ كېرەك؛ ئەگەر سەن كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشمەكچى بولساڭ، شېرىكلەرىڭنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىشىڭ كېرەك؛ سەن يا ئۆزەڭنىڭ جىنايىتىنى ئەينەن تاپشۇرمايسەن، يا شېرىكلەرىڭنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلمايسەن؛ شۇڭا، سەن كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشمەيسەن.

جاۋابكار سوت قىلغۇچىلارنىڭ تەڭقىس خۇلاسەسىغا دۇچكەلگەندە گاڭگىراپ قالىدۇ، پايدا زىيىنىسى مۆلچەرلەپ كۆزگەندىن كېيىن، كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قارارنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ جىنايىتىنى ئەينەن تاپشۇرىدۇ ياكى شېرىكلەرنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. ئەزىتى سوت قىلىش پائالىيىتىدە، سوت قىلغۇچىلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن دەتلل - ئىسپات ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، سورىغان سۇئاللىرىدا تەڭقىس خۇلاسەنى يوشۇرىدۇ ياكى تەڭقىس خۇلاسەنى بىۋاسىتە قوللىنىپ، يولسىز تاكالىشقان دەۋالاشقۇچىلارنى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ نامۇۋاپىلىق تەلپىدىن ۋاز كېچىشكە ياكى ئۆزلىرىنىڭ يالغان سۆزلىرىدىن يېنىپ، راست گەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

بىر شېكىپىرنىڭ «ۋىنتسىيە سودىگىرى» دېگەن داڭلىق دراممىسىدىكى مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. دراممىدا ياش ئايال سوتچى رەھىمسىز جازا ئىخۇر سودىگەر شالوكنى ئۇستىلىق بىلەن مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇ تەڭقىس خۇلاسەدىن ئىبارەت بۇ كۈچلۈك قورالدىن پايدىلانغان.

ئاتتونىئو جازا ئىخۇر شالوكتىن 3 ئايلىق مۇددەت بىلەن 3000 يۈەن ئوق پۇل قەرز ئالىدۇ. توختامدا، ئۆسۈم ئېلىنمايدۇ، ئەگەر مۇددەتنى توشۇپ قايتۇرالمىسا، ئاتتونىئونىڭ كۆكرىكىدىن بىر قاداق گۆشى كېسىۋېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شالوكنىڭ مەقسىتى ئاتتونىئونى ئۆلۈم گىرۋىكىگە ئىتتىرىۋېتىپ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئېلىش ئىدى. 3 ئايلىق مۇددەت توشقاندا، ئاتتونىئو قەرزنى قايتۇرالمىدۇ، شۇنىڭ بىلەن شالوك يوققا ئەرز قىلىدۇ. سوتتا شالوك بىر قاداق گۆشنى كېسىۋالغىنى، پۇل قايتۇرمىسۇ ئالمايمەن دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. گۆشى كېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئاتتونىئونىڭ قانىسىراپ ئۆلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ياش سوتچى شالوكقا

دوختۇر چاقىرىپ كەل دەيدۇ. شالوك: «ياق، قەرز توختامىدا بۇ ماددا يوق» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. ياش سوتچى شالوكنىڭ «قەرز توختامىدا بۇ ماددا يوق» دېگەن سۆزىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «شالوك سېنىڭ ئانتونىئونىڭ بىر قانداق گۆشىنى كېسىۋېلىشىڭغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، شەرت شۇكى، بىر تېمىمۇ قان چىقارمايسەن، كۆپ كېسىۋالساڭمۇ بولمايدۇ، ئاز كېسىپ قويساڭمۇ بولمايدۇ، دەل بىر قانداق كېسىۋالمايسەن، ئۇنداق قىلمايدىكەنەن، خۇن تۆلەيسەن، مال - مۈلكۈڭنىڭ ھەممىسى مۇسادىرە قىلىنىدۇ.» بۇنىڭ بىلەن شالوك ئىنتايىن قورقۇنچۇق بىر تەڭقىس خۇلاسگە دۇچ كەلگەندى:

ئەگەر سەن گۆشىنى كېسىپ قان تېمىنىڭ، ئۇ ھالدا مال - مۈلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ ئەگەر سەن كۆپ كېسىۋالساڭ ياكى ئاز كېسىپ قويساڭ، ئۇ ھالدا خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۈلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ سەن يا گۆشىنى كېسىپ قان تېمىسىمەن، يا كۆپ، يا ئاز كېسىپ قويسەن؛ شۇڭا، يا مال - مۈلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، يا خۇن تۆلەيسەن، بۇ مۇنداق دېگەنگە باراۋەر ئىدى: «ئەگەر سەن — شالوك گۆشىنى كېسىۋېلىشتا چىڭ تۇرساڭ، خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۈلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ.» بۇنىڭدا شالوكنىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىدا شەك يوق ئىدى. بۇنداق قۇرقۇنچۇق ھۆكۈمگە دۇچ كەلگەن شالوك: «بۇنىڭ دىننىلا قايتۇرۇپ بەرسۇن، مەن كېتىپ قالاي» دەپ يالۋۇردى. ئەمما ياش سوتچى: «توختامدا بۇ ماددىنىڭ يوق» لىقىنى ھەمدە شالوكنىڭ بۇرۇنلا بۇنىسى رەت قىلغانلىقىنى چىڭ تۇتۇۋېلىنىپ، ئۇنىڭ سۆزىنى قەتئىي رەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ شالوك گۆشىنى كېسىۋالمايدۇ، دىننىمۇ ئالمايدۇ. بۇ يەردە شالوك يەنە بىر تەڭقىس خۇلاسگە دۇچ كەلگەندى:

ئەگەر سەن گۆشىنى كېسىۋېلىشتا چىڭ تۇرساڭ، ھەم خۇن تۆلەيسەن، ھەم مال - مۈلكۈڭ

مۇسادىرە قىلىنىدۇ. ئەگەر سەن دىننى ئالمايسەن، ھەم سەن بۇ ماددا يوق. سەن ياكى گۆشىنى كېسىۋېلىشتا چىڭ تۇرىسەن، ياكى دىننى ئېلىشتىن ۋاز كېچىسەن. شۇڭا، سەن بەر بىر خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۈلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ھەم دىننى ئالمايسەن. شۇنداق قىلىپ شالوك ھەم گۆشىنى كېسىۋالمايدۇ، ھەم بۇنىڭ دىننىمۇ ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. شالوك پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇپ، ئۈمىدسىزلىككە ئەھۋالدا غەپلا قىلىپ تىكسۆزەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن ياش سوتچى يەنە قانۇننىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى بويىچە لوگىكىلىق خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ، شالوك «مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان قاتىللىق جىنايىتى» ئۆتكۈزگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. دېمەك شالوك مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىشتەك شەرتتە ئاقسۆزەتكە قالىدۇ. بۇ يەردە سوتچىنىڭ لوگىكىلىق خۇلاسسى بولۇپمۇ تەڭقىس خۇلاسسى سوراق قىلىش جەريانىدا سۇھىم رول ئوينىغان. 3. تەڭقىس خۇلاسسىنىڭ سوت مۇنازىرىسىدە

قوللىنىلىشى

سوت مۇنازىرىسىدە، ئەرز قىلغۇچى تەرەپ بىلەن مۇنازىرە قىلغۇچى تەرەپ رەقىبىنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىش ياكى تارشى تەرەپنىڭ يالغان سۆزلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇنازىرىدە ئۈستۈنلۈك قازىنىش مەقسىتىدە تەڭقىس خۇلاسسىنى قوللىنىدۇ.

بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر ئەنزىنى مىسال كەلتۈرەيلى: A، B ئىككى يەرنىڭ ئاداۋىتى بار، بىر كۈنى ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. B، A نىڭ تەييارلىتىش تۇرغۇنلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان پىچىقى بىلەن B نىڭ كۆكرىكىگە كۈچەپ بىر پىچاق تىقىدۇ، B يارىلانغاندىن كېيىن، جېنىنىڭ بېرىچە قاچىدۇ ھەم قۇتقۇزۇڭلار دەپ توۋلايدۇ. A يەنە قوغلاپ بېرىپ B نىڭ دۈمبىسىگە كۈچەپ ئىككى پىچاق تىقىدۇ. بۇنىڭدىن بىرى يۈرىكىگە كىرىپ

كەتكەچكە B ئۆلدى. ئەيىبلەشنامىدە «جاۋابكار A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن» دەپ بېكىتىلگەن. جاۋابكارنىڭ ئاقلانغۇچىسى A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرمىگەن، قەستەن زەخمىلەندۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرگەن دەپ قارايدۇ. ئەيىبلىگۈچى ئاقلانغۇچىنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

«گەر جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بولمىسا، ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ كۆكرىكىگە كۈچەپ بىر پىچاق تىقمايدۇ؛ ئەگەر جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بولمىسا، ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى يارىلىنىپ قاچقاندىن كېيىن، يەنە قوغلاپ بېرىپ ئەجەللىك يېرىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىككى پىچاق تىقمايدۇ؛ ئەمەلىيەتتە جاۋابكار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ كۆكرىكىگە كۈچەپ بىر پىچاق سالغان ھەمدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى قاچقاندىن كېيىن يەنە قوغلاپ بېرىپ ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىككى پىچاق سالغان؛ شۇڭا، جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بار ھەمدە ئادەم ئۆلتۈرۈش قىلمىشىنى سادىر قىلغان، شۇڭا جاۋابكار قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ يەردە ئەيىبلىگۈچى تەڭقىس خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ، ئاقلانغۇچىنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى يوق دېگەن كۆز قارىشىغا رەددىيە بەرگەن ھەم ئەيىبلەشنامىدە جاۋابكار A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن دەپ بېكىتىلگەنلىكىنىڭ توغرىلىق قىلىنىشى ئىسپاتلىغان.

يۇقىرىدىكى بەزى ئەنئەنىۋىي قىممەتلەرنىڭ تەھلىل قىلىنىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى جىنايىتى ئىشلارنى تەھىقلىشە بولسۇن ياكى سوت قىلىشتا بولسۇن ياكى سوت مۇنازىرىسىدە بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە تەڭقىس خۇلاسى ئۆزىنىڭ غايەت زور كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ، بولۇپمۇ سوت مۇنازىرىسىدە تەڭقىس

خۇلاسىنى مامىرلىق بىلەن قوللانغان كىشى رەقىبىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۆزىنى پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە قىلالايدۇ. مۇنازىرە جەريانىدا، مۇنازىرە قىلغۇچى ئىككى تەرەپ تەڭقىس خۇلاسىنى قوللىنىشى مۇمكىن. بولۇپمۇ بەزى نەپىرە ئۇزۇنلار دائىم تەڭقىس خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ نەپىرە ئۇزۇنلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاتا بىر تەڭقىس خۇلاسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

تەڭقىس خۇلاسىنى توغرا قوللىنىپ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بىرى، ئاساس بولغان شەرتلىك ھۆكۈم بىلەن تاللانما ھۆكۈم ھەقىقىي بولۇشى كېرەك. يەنە بىرى، خۇلاسى شەكلى توغرا بولۇشى كېرەك، يەنى شەرتلىك خۇلاسى بىلەن تاللانما خۇلاسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنىشى كېرەك. پەقەت تەڭقىس خۇلاسىدىكى ئاساس بولغۇچى ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقىغا ھەم خۇلاسى شەكلىنىڭ توغرىلىقىغا كاپالەتلىك قىلغاندىلا، ئاندىن تەڭقىس خۇلاسىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغىلى بولىدۇ. ئەگەر مۇنازىرىدە قارشى تەرەپنىڭ خاتا تەڭقىس خۇلاسىنى قوللانغانلىقى بايقالسا، ئاساس بولغان ھۆكۈمنىڭ ساختا بولغانلىقى ياكى خۇلاسى شەكلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن رەددىيە بەرگىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ئەكىس بىر تەڭقىس خۇلاسى ھاسىل قىلىپ رەددىيە بەرگىلىمۇ بولىدۇ.

ھەسەلەن، بەزىلەر: «ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشى ئارتۇق ئىش» دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسى مۇنداق:

«گەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمە، ئۇ ھالدا سوتنىلا ئەرز قىلىنما بولىدۇ، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيەتلىرىگە

قاتنىشى ئارتۇق ئىش؛ ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمىسە، ئۇ ھالدا ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش پىكرى سوت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى يەنىلا ئارتۇق ئىش؛ سوت ياكى دېلونى ئادىل ئىشلەيدۇ، ياكى ئادىل ئىشلىمەيدۇ، شۇڭا، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ئارتۇق ئىش. بۇ تەڭقىس خۇلاسىغا خاتا، چۈنكى ئۇنىڭ شەرتلىك ئاساسىي ساختا، شەرت بۆلۈكى بىلەن نەتىجە بۆلۈكى ئوتتۇرىسىدا يېتەرلىك شەرتكە ئاساسلانغان شەرتلىك باغلىنىش يوق. بۇ تەڭقىس خۇلاسىگە قارىتا بىز بىر ئەكى تەڭقىس خۇلاسى ھاسىل قىلىپ رەددىيە بەرسەك بولىدۇ:

ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمە، ئۇ ھالدا ئادۋوكات سوتقا ھەمكارلىشىپ، پاكىتنى ئېنىقلاپ، ئەنزە بېجىرىش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتەرسە بولىدۇ، ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمىسە، ئادۋوكاتنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ناھايىتى زۆرۈر؛ سوت ياكى دېلونى ئادىل ئىشلەيدۇ، ياكى ئادىل ئىشلىمەيدۇ؛ قىسقىسى، ئادۋوكاتنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ناھايىتى زۆرۈر.

ئەگەر تەڭقىس خۇلاسىدە خۇلاسى قاندىلىرىگە

خىلاپلىق قىلىنغان بولسا، خۇلاسى شەكلىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر مەلۇم كىشى ئىقتىسادىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئۇ ھالدا ئۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلىدۇ؛ ئەگەر مەلۇم كىشى سىياسىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئۇمۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلىدۇ؛ مەلۇم كىشى ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن ياكى سىياسىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن؛ شۇڭا، ئۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلمايدۇ.

بۇ تەڭقىس خۇلاسىنىڭ شەكلى خاتا بولۇپ، ئۇنىڭدا خۇلاسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىنغان، يەنى «شەرت بۆلۈكى تەستىقلانسا، نەتىجە بۆلۈكىنىمۇ تەستىقلاشقا بولىدۇ، لېكىن شەرت بۆلۈكى ئىنكار قىلىنسا، نەتىجە بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەن قائىدىگە خىلاپ. شۇڭا بۇ تەڭقىس خۇلاسىنىڭ تاللانما ئاساسىدا شەرتلىك ئاساسنىڭ شەرت بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىش، يەكۈندە ئۇنىڭ نەتىجە بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىش خاتا.

دېمەك، بىز يۇقىرىقىلاردىن تەڭقىس خۇلاسىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خىل خۇلاسى شەكلىنى پۇختا ئىگىلىۋېلىش ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بالدۇر نىكاھلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى

ھەمرا مۇھەممەت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ سەۋەبلىرى، زىيىنى ۋە بۇ ھادىسىلەرنى تۈگىتىشنىڭ تەدبىرلىرى قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

سانلىق مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: 1990-يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپوس تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئەمەلىي نىكاھلانغانلار تەخمىنەن 12 مىليون 150 مىڭ جۈپكە يەتكەن، شۇ يىلى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بېرىپ نىكاھلىنىش رەسمىيىتىنى بېجىرگەنلەر 9 مىليون 500 مىڭ بولۇپ، ئەمەلىي نىكاھلانغانلارنىڭ 2. 78 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. شۇ يىلى بالدۇر نىكاھلىنىۋالغانلار 1 مىليون 598 مىڭ جۈپكە يېتىپ، ئەمەلىي نىكاھلانغانلارنىڭ 13. 15 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

ھەرقايسى جايلارنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 1990 - يىلى 32. 8 پىرسەنتكە يەتكەن، بۇ نىسبەت مەملىكەت بويىچە شۇ يىلقى بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ ئوتتۇرىچە نىسبىتىدىن 13. 15 پىرسەنتتىن 19. 65 پىرسەنتكىچە يۇقىرى بولغان. يۇقىرىقى سانلىق

(1)

بالدۇر نىكاھلىنىش، قانۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، نىكاھلانغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ياكى بىر تەرەپنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتمەي تۇرۇپ ئەر خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرۈشتەك قانۇنغا خىلاپ قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ نىكاھ قانۇنىنىڭ 5 - ماددىسىدا: «نىكاھلىنىش يېشى ئوغۇللارنىڭ 22 ياش، قىزلارنىڭ 20 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى شەرت» دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى - نىڭ نىكاھ قانۇنىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» دە «نىكاھلىنىش يېشى ئوغۇللارنىڭ 20 ياشتىن، قىزلارنىڭ 18 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. بىراق، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇنى تۆۋەندىكى

مەلۇماتلاردىن مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش نىسبىتىدە زور پەرق بارلىقىنى، ئاپتونوم رايونىمىزدا بالدۇر نىكاھلىنىش قىلمىشى ئەڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بaldۇر نىكاھلىنىش قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ، ئۇ نىكاھ مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغاندا، ئىككى تەرەپ ياكى بىر تەرەپنىڭ يېشى قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتمىگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. بالدۇر نىكاھلىنىش خاراكتېر جەھەتتىن قانۇنغا خىلاپ بولۇپ، ئۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى مەزمۇن جەھەتتە ئۇ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشى بىلەن قارىمۇ قارشى، شەكىل جەھەتتە بولسا نىكاھلىنىش تەرتىپىگە خىلاپ.

(2)

بaldۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ھەر خىل بولۇپ، ئۇنى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) فېئوداللىق نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى. بۇ خىل مۇناسىۋەت بالدۇر نىكاھلىنىشقا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك تۈرتكە بولۇش ۋە قىزىقتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، نىكاھلىنىش شەخسنىڭ ياكى ئائىلىنىڭ خۇسۇسىي ئىشى؛ بالدۇر نىكاھلىنىپ بالدۇر پەرزەنت كۆرسە، بالدۇر روناق تاپىدۇ دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل كۆز قاراشلار تۈپەيلىدىن بالدۇر نىكاھلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ۋە بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. بۇ خىل قاراشلار ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان نىكاھ قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە زىت. لېكىن، ئۇ جەمئىيەتتە مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل قاراشلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆزۈل-

كېسىل تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇرژۇئا نىكاھ ئەخلاقىنى ئاساس قىلىدىغان نىكاھ ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرىمۇ خېلى زور.

2) ماددىي تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتىكى ئەمەلىي قىيىنچىلىق بالدۇر نىكاھلىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىت، شۇ شارائىتتا ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئىتىنى بەلگىلەيدۇ ۋە ئۇنى چەكلىمىگە ئۇچرىتىدۇ. بالدۇر نىكاھلىنىش ئۇچۇر ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسەن نامرات رايونلاردا كۆپ بولۇشى نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجتىمائىي، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يېرىك مۇھىت، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق، مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاقلق كىشىلەرنى ئىختىيارىي ھالدا جۆرە تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئاسانلا ئاتا - ئانىسىنىڭ، بۇرۇنقىلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىنى ئۆرنەك قىلىدىغان قىلىپ قويندۇ. بۇمۇ بالدۇر نىكاھلىنىشقا بەلگىلىك تۈرتكە بولىدۇ.

3) نىكاھ قانۇنىنىڭ تازا مۇكەممەل بولمىغانلىقى، نىكاھ ئىشلىرىنىڭ قاتتىق باشقۇرۇلمىغانلىقى بالدۇر نىكاھلىنىشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. نىكاھ قانۇنى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە بەزى يوقۇقلارنىڭ ساقلانغانلىقى بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بەرگەن. مەسىلەن، مەملىكەت بويىچە نىكاھلىنىش يېشىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئاقما نوپۇس بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلار ئارىسىدا بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش ھادىسىلىرى ئېغىر. لېكىن بۇ خىل ھالەت ھازىرغىچە ئۈنۈملۈك كونترول قىلىنمىدى، يېزىلاردا نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش چىڭ تۇتۇلمىدى. بۇمۇ يېزىلاردا بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىمىز تازا مۇكەممەللەشمىگەن. بەزى نىكاھ ئىشلىرىنى

باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق مەجبۇرىيىتى ئېنىق بولمىغان. بۇ ئورۇنلارنى نازارەت قىلىش ئەمەلىيەتلىك بولمىغان. نوپوس تىزىملاش ئورۇنلىرىنىڭ نوپۇزى تىكلەنمىگەن. بۇ ئورۇنلاردىكى بەزى خىزمەتچى خادىملارنىڭ سۈپىتى تۆۋەن. بۇ ئورۇنلاردا نىكاھ رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بېرىپلا، نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، نازارەت قىلىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈپ، نىكاھ قانۇنى توغرىسىدا تەشۋىق تەرىپى ئېلىپ بارماسلىق، نىكاھلىنىش يېشى توغرىسىدىكى ئىسپاتنامىنى ئەستايىدىل تەكشۈرمەسلىك قاتارلىق ئەسلىلەر مەۋجۇت بولۇپ، بۇمۇ بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش قىلىشىغا يۈچۈك ھازىرلاپ بەرگەن.

3

بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ زىيىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىشنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ يۈز بېرىدىغان قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار جەمئىيەتكە پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە جەمئىيەتتە تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئالايلىق، بالدۇر نىكاھلىنىش كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىتىك نىكاھ - ئائىلە قارىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلاردا نىكاھلىنىش جەھەتتىكى ئەركىنلىشىش خاھىشىنى كۈچەيتىدۇ. فېئودالىزم ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نىكاھ - ئائىلە قارىشىنىڭ جانلىنىشى ۋە بازار تېپىشىغا پۇرسەت ھازىرلايدۇ. نۇرغۇن ياشلارنى ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولغان مۇھىتقا ئىتتىرىپ، ئۇلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىنى ئەگرى - توقايلىقتا باشلايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زىيانلىق. بالدۇر نىكاھلىنىش، بالدۇر پەرزەنتلىك بولۇش نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ ۋە نوپۇسنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ نوپۇس ۋە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، نوپۇسنى تىزگىنلەش سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشىغا توسقۇنلۇق

قىلىدۇ. نىكاھ رەسمىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۈزلۈك مۇرەككەپ مەسىلىلەر بالدۇر نىكاھلىنىش قىلىشىنى تۈپتىن تۈگىتىشىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى ۋە قىيىن بولۇشىنى بەلگىلىگەن. بۇ قىلمىشنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەش ۋە تەل تۆكۈش تۈگىتىش ئۈچۈن يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ جۈملىدىن دېھقانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرگەندىن باشقا مۇھىمى تۆۋەندىكى بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

(1) نىكاھ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش، ئىجرا قىلىشنى كۈچەيتىش. بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە نىكاھ قانۇنىنى، بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى قەتئىي ئىجرا قىلىش لازىم. نىكاھ قانۇنى ۋە بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەر توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەرىپىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنىڭ نىكاھ قانۇنى توغرىسىدىكى ئېغىنى ئۆستۈرۈپ، نىكاھ قانۇنى ۋە بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىجرا قىلىشنى ئاممىنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك. كەڭ ئاممىغا بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ قانۇنغا خىلاپ قىلىنىش ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇتۇش بىلەن بىللە، ئەمەلىي خىزمەتلەردە كونكرېت ئەھۋالنى كونكرېت ھەل قىلىش لازىم. مەسىلەن، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار يېشىنى يالغان مەلۇم قىلىش ئارقىلىق نىكاھ خېتى ئېلىۋالغان بولسا، ئۇلارغا قاتتىق تەنقىد ۋە تەرىپى بەرگەندىن باشقا، نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرى ئۇلارنىڭ نىكاھ خېتىنى قايتۇرۇۋېلىشى ياكى ئۇلارنىڭ نىكاھ خېتىنى ئىنازەتسىز دەپ ئېلان قىلىشى لازىم. نىكاھ قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى تولۇق

چۈشەنمەسلىك ياكى ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى بىلەن بالدۇر نىكاھلىنىپ قالغانلار بولسا، نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرى ئۇلاردىن ۋاقتىنچە ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىش، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ يېشى قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتكەندە ئاندىن ئۇلارغا نىكاھلىنىش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىش لازىم.

(2) نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى نازارەتنى كۈچەيتىش لازىم. ئالدى بىلەن نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۇلارنىڭ نوپۇزىنى تىكلەش، نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرىدىكى خادىملارنىڭ سىياسىي، كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەسئۇلىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئۆزلىرىدىكى نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۇلارنىڭ شتات، مالىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئەمەلىي قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇشى لازىم. ھەر دەرىجىلىك نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرى ئۆز خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلىشى، ئاز ساندىكى خادىملار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان نىكاھ خىزمىتى ئىشلىرىدا «ئارقا ئىشكىتىن مېڭىش»، «پارا ئېلىش» تەك قىلىمىشلىرىنى ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ ئەستايىدىل بىر تەرەپ قىلىشى، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان خادىملارنى تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشى لازىم.

(3) تۈرلۈك ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە چەك قويۇش لازىم. بەزى جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارغا تۆۋەندىكىدەك ئىقتىسادىي،

مەمۇرىي ۋاسىتىلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ:

(1) ئىقتىسادىي جەھەتتە جەرىمانە قويۇش يەنى بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ، بىر قېتىملىق ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك جەرىمانە قويۇش؛ (2) بالدۇر نىكاھلىنىشنى تىزگىنلەش ۋە تۈگىتىشنى نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى نوپۇسقا ئالماسلىق؛ (3) يېزىلاردا بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە مەسئۇلىيەت ئېتىزى، تۇرالغۇ جاي ئورنى بەرمەسلىك؛ (4) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولۇش سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلاش؛ (5) بۇ خىزمەتنى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارغا پەرزەنت كۆرۈش سىان كۆسەتكۈچى بەرمەسلىك، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە پىلاندىن سىرت تۇغۇلغان پەرزەنت قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش؛ (6) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ كان - كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنى ھۆددىگە ئېلىش سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلاش؛ (7) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنى پارتىيە - ئىتتىپاق تەشكىلىگە قوبۇل قىلماسلىق، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرمەسلىك، يېزا نوپۇسدىكىلەرنى شەھەر نوپۇسىغا ئالماسلىق لازىم ۋە باشقىلار.

مېنىڭچە، ھەرقايسى جايلار ۋە ئورۇنلار يۇقىرىقى تەجرىبىلەردىن ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ ياكى ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى ھۆججەت قاتارىدا تارقىتىشى، نىكاھ قانۇنى توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەرىپىنى كۈچەيتىشى، ھەمدە نىكاھ قانۇنىدىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش قىلمىشىنى تىزگىنلىگىلى ۋە تۈگەتكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا

ئەھمەد سۇلايمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ تارىخىي مەنبەسى نۇرغۇن ئىلمىي پاكىتلار ئاساسىدا قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

1

تارىخىي يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مىللىي ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ ۋە تارىختىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىنى جەرياندا شەكىللەنگەن ئېستېتىك ھېس، چۈشەنچىلەر - مىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئەت جىسىملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنى بار دەپ قارايدىغان ئانىسىزلىق دىنىي ئىتىقادچىلىقىنى ئاساسىدا كېلىپ چىققان ئادەت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

2

نۆۋەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار جۇڭگو ۋە چەت ئەل تىللىرىدىكى يازما ھۆججەتلەر ۋە ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قەدىمدە جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي

ئۇيغۇرلار ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەت يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭدەك رەڭ مەدەنىيەت غەزنىسىنى بېيىتىش، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە زور تۆھپىلەرنى قوشقان مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق مىللىي مەدەنىيەت تارىخىدا، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئېستېتىك كۆزقاراشلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتەلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك شەكىللىنىش جەريانىنى ئېنىقلاشتىمۇ مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى، راۋاجى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېستېتىك كۆزقاراشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تېخى بەخۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىلشنى يوق. بىراق

شىمالىدا ياشىغان خەلقلەردىن شىيا، شياڭ، جۇسۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇياڭلار (يەنە بىر ئاتىلىشى دېلار — ئۇلار ھونلارنىڭ ئەجدادى)؛ خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭ لىڭلار؛ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قانقىلار (ئىگىز ھارۋىلىقلار)؛ سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلار ۋە خۇيخېلار ① بىلەن شۇنىڭدەك تارىم ئويمانلىقى بويلىرىدا، تەڭرى تاغ، ئالتاي تېغى ھېتەكلىرىدە ياشىغان ساك، توخرى، ھون، دىڭ لىڭ، ئوغۇز، چاڭ قاتارلىق قەۋملەر بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىشنى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىلمىي قاراش دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتە بىرمۇنچە ئەسەرلەرمۇ ئېلان قىلىندى. ②

3

خەنزۇچە كلاسسىك ئەسەرلەردىن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» ۋە «كونا بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بىردەك «ئۇيغۇرلار ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دېيىلگەن. ھازىرقى زامان ئالىملىرىمۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەپ كەلمەكتە. ئەگرچە بىز «تارىخىي خاتىرىلەر. ھون تەزكىرىسى» ۋە «خەننامە. ھون تەزكىرىسى» قاتارلىق ماتېرىياللاردا ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆزۈمبە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغان بولمىغانلىقىغا دائىر بىۋاسىتە ماتېرىياللارنى تېخى ئۇچراتمىغان بولساقمۇ، بىراق ھونلارغا سۇناسۋەتلىك باشقا ئەسەرلەر، تەزكىرە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆزۈمبە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىغا ئائىت بەزى ماتېرىياللارنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، «خەننامە» دىكى «لى گۈاڭ — سۈجىيە نىڭ تەرجىمىھالى» قىسمىدا ھونلارغا ئەسىرگە چۈشكەن، ئەسلى خەن سۇلالىسى قوماندانلىرىدىن بولغان لى لىڭ بىلەن ۋېيلىلەرنىڭ ھونچە ياسىنىۋېلىپ، خەن سۇلالىسىدىن ھون قاغانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالغانلىقى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «لى لىڭ بىلەن ۋېيلىلەر كالاڭگۈشى

ۋە ھاراق بىلەن خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىشتى، لى لىڭ بىلەن ۋېيلىلەر ھەر ئىككىلىسى ھونچە كىيىنىپ، چېچىنى تۈرۈۋالغان ئىدى». ③ سۈنجى ئەپەندى «چېچىنى تۈرۈۋېلىش» دېگەننى مۇلاھىزە قىلىپ «چېچىنى تۈرۈۋالماق دېگەنلىك چېچىنى ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋېلىشقا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇپ، مەنىسى چېچىنى دۈمبىسىگە ساڭگىلىتىۋېلىش دېگەنلىكتۇر» ④ دەيدۇ. ھونشۇناس لىن گەن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «چېچىنى ساڭگىلىتىۋېلىش دېگەنلىك چېچىنى قويۇۋېتىش (ئۇزۇن ئۆستۈرۈش) دېگەنلىك» ⑤ دەيدۇ. دېمەك، بىز «خەننامە» دىكى يۇقىرىقى خاتىرىلەر ئاساسىدا ھونلاردا ئۇزۇن ئۆزۈمبە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئېنىق پەرەز قىلالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا مەلۇم بولغان ھونلارغا دائىر يادىكارلىقلاردىن قارىغاندىمۇ، ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆزۈمبە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى ئىسپاتلىنىپ چىقتى.

1924 — 1925 - يىللىرى سابىق سوۋىت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيىسى پ. ك. كوزلوۋ موڭغۇلىيىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدىكى نوپان تېغى باغرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن مىلادى I ئەسىرگىچە بولغان دەۋردىكى ھونلار قەۋرىستانلىقىنى تېپىپ قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ ھەقتىكى ماتېرىيالدا «بىر قەۋردىن 17 تال ئۆزۈمبە چاچ، يەنە بىر قەۋردىن چوڭ بىر ئۆزۈمبە چاچ تېپىلدى. بۇ ئۆزۈمبە چاچنىڭ يۇقىرى قىسمىغا قىزىل يىپ باغلانغان بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئۆزۈمبە چېچىغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ» ⑥ دېيىلگەن. مانا بۇ قەدىمكى ھونلارنىڭ يەر ئاستىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ماددىي ئىسپاتلىرى بولۇپ، ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆزۈمبە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى جۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ليۇياۋندىن دېگەن كىشى يازغان «مۇھاكىمە

ۋە بايان. ئادالەتلىك نەمۇنىگە ئىزاھ»
 («论语正义宪向章注») دېگەن ئەسەردە «تاغ روڭلىرى (شېنرولڭ) ئۆرۈمە چاچ قوياتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردە زىكرى قىلىنىۋاتقان «تاغ روڭلىرى» ھەققىدە «تارىخىي خاتىرىلەر. ھون تەزكىرىسى» دە: «ھونلار تاڭ، يۇ زامانلىرىدىن ئىلگىرى «تاغ روڭلىرى» دەپ ئاتىلاتتى» ⑦ دەپ ئىزاھلانغان. تارىخچىلارغا مەلۇمكى «تاڭ، يۇ» دېگەنلەر بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4 - 5 مىڭ يىللار ئىلگىرى جۇڭگو ئىپتىدائىي جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋىرلىرىدە ئۆتكەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ناھايىتى يىراق ئىپتىدائىي دەۋىرلەردىلا مەۋجۇت ئىدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە تۈركلەردىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. «شىمال تارىخىي تۈركلەر تەزكىرىسى» دە «ئۇلاردا (تۈركلەرنى دېمەكچى) چېچىنى پېشىگىچە چۈشۈرۈۋېلىش ئادىتى بار ئىدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاخنامە. تەيزوڭنىڭ خانزادىلىرى تەزكىرىسى» دە: «چاشىيەن بېگى چىڭ چيەن تۈركچىنى راۋان سۆزلىيەلەيتتى، تۈركچە كىيىنىپ يۈرەتتى، ئۇنىڭ چېرايمۇ تۈركلەرنىڭ چېراي - شەكلىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇلار (تۈركلەر) قوڭ تېرىسىدىن كىيىم كىيگەن، ئۆرۈمە چاچ قويغان بەش ئادەمنى بىرلەشتۈرۈپ بىرگۈرۈپپا دەپ ئاتايتتى» ⑧ دېيىلگەن. تۈرك بالىللىرى (تاش ھەيكەللىرى) مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۈرك مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى كۆپ تەرەپلىمە تەتقىق قىلىشنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىكى تۈركلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تېپىلغان بالىلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. ئارخېئولوگىيىمىزنىڭ جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا

ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئاز بولمىغان تۈرك بالىللىرى تېپىلدى. بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغانلىرىدىمۇ ⑨ ۋە رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغانلىرىدىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىقلىرى ئاز ئەمەس. بۇ بالىلار ئارىسىدا موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى ئاتچىلىق پېرىمىسىدىن تېپىلغان بالىلار تۈركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈشىمىزدە تولىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، بۇ بالىلارنىڭ بېشىغا كەيدۈرۈلگەن بۆكنىڭ ئاستىدىن ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۆرۈمە چاچلىرى ئىنچىكە بولۇپ، تاپنىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. ⑩ مانا بۇلارمۇ قەدىمكى تۈركلەردە ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ھونلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۆرپ - ئادەت - مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئورتاقلىق بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنى بىز يەنە «جۇنامە» 50 - جىلد «تۈركلەر تەزكىرىسى» دىكى «تۈركلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى ئىدى» دېيىلگەن خاتىرە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇلاھىزە قىلساق تېخىمۇ ئېنىق خۇلاسگە كېلەلەيمىز.

خەنزۇچە كلاسسىك يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر - ئورخون خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرى يولغان. «كونا تاخنامە» 199 - جىلد «تېلىلار تەزكىرىسى» دە: «ئۇيغۇرلار ئۆرۈمە چاچ قوياتتى» دېيىلگەن. ⑪ «ۋېي نامە» 103 - جىلد «ئىگىز ھارۋىلىقلار (قانقىلار) تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەردىمۇ ئىگىز ھارۋىلىقلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇر شۇناس ليۇيىستاڭ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ «..... بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇرلاردا (回纥) ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى بولغان» ⑫ دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئېنىقكى، يۇقىرىقى يازما ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئۇيغۇرلاردىلا ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ

بارلىقىنى بىلىدۇرۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى بولغان ھون، تۈرك قاتارلىق خەلقلەردىمۇ ئۆرۈمە چاچ قويۇش، ئۆرپە ئادەت، مىللىي مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە زور ئورتاقلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىرقى زامان ئالىملىرىسىزدىن تۈركشۇناس ماچاڭشۇ ئەپەندى «دى، دېڭلىڭ ۋە تېلى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى (تۈرك دېگەن مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىقتىكى ھەر خىل كاتىلىشى» دېگەن بولسا، ئۇيغۇرشۇناس دۈەن لىيەنچىن ئەپەندى «شياڭ، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلار (گۇپاڭلار)، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار، 16 دۆلەت، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەردە ۋەردىكى ئىگىز ھارۋىنىقلار (قاقتىلار)، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خەلقنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ھەر خىل ئاتىلىشىدۇر»^⑬ دېگەن ئىلمىي خۇلاسەنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

موڭغۇل دالاسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەجداتلىرىنىڭ قەدىم زاماندىن تارتىپ ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى بولغانلىقى يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئارقىلىق ئىسپاتلانغانغا ئوخشاش، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرى تاغ ئىتەكلىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر ئەجداتلىرىدىمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئوخشاشلا ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرىنىڭ بولغانلىقى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ئىسپاتلانماقتا. 1979 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن قەدىمكى قەۋرىستانلىق گۇمۇگۇ قەۋرىستانلىقىنى قېزىپ، يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىگە داڭق قىممەتلىك مول ماتېرىياللارنى تېپىپ چىقتى. ئالاھىدە بولغىنى شۇكى، بۇ قەۋرىستانلىقتىن بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار

بۇرۇن دەپىن قىلىنغان ئايال جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بەش تال ياغاچ قونچاق، بىر تال تاش قونچاق تېپىلدى. «بۇ قونچاقلارنىڭ باشلىرىغا ئۇچلۇق قالىپاقلار كەيدۈرۈلگەن، چاچلىرى قىسقا ئۆرۈمە چاچ بولۇپ، مۇرىلىرىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ»^⑭. 1976 - ، 1977 - يىللىرى يەنە ئارخېئولوگىيىمىز تەرىپىدىن ئۆرۈمچىنىڭ نەنسەن كان رايونىدىكى ئالغۇي جىلغىسىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى قەۋرىلەردىن تېپىلغان «بەزى جەسەتلەرنىڭ چېچى ئۇزۇن ئۇرۇلگەن، بەزىلىرىنىڭ چېچىغا تور شەكىللىك قاپ (چاچلىق) تارتىپ قويۇلغان»^⑮. ئارخېئولوگىيىمىز تەرىپىدىن ئاساسلانغاندا، بۇ قەۋرىلەردىن تېپىلغان «ئالتۇندىن ياسالغان ئالاھىدە قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى ھون ۋە ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملارغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن»^⑯. 1985 - يىلى ئارخېئولوگىيىمىز يەنە چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق يېزىسىدىن قېزىۋالغان قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىنمۇ يۇقىرىدا مەلۇم بولغان ئۆرپ - ئادەت ئەنگەنىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارنى تېپىپ چىقتى. زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇ قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىكى ئىككىنچى نومۇرلۇق قەۋرىگە (M_2) تۆت جەسەت دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئەر، قالغانلىرى ئايال ئىكەن. مۇشۇ ئەرنىڭ جەسەتى بىلەن بىر ئايالنىڭ جەسەتى ئۆز ئەينى ساقلانغان بولۇپ، تەبىئىي مۇياغا ئايلانغان. ئەر جەسەتىنىڭ چاچ - ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، يېرىم ئاقارغان، چاچ ئىككى تال قىلىپ ئۇرۇلگەن، ئۇزۇنلۇقى 3.0 مېتىر، چاچنىڭ ئۇچى تەرىپىدىن 0.15 مېتىر ئازلىقىغا قىزىل يۇڭ يىپ قوشۇپ ئۇرۇلگەن، چاچنىڭ توملىقى 5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئايال جەسەتىنىڭ چېچى ئاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، تۆت تال قىلىپ ئۇرۇلگەن^⑰. ئارخېئولوگىيىمىز زاغۇنلۇقتىكى بۇ قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىپ، «ئۇنىڭ كۆنچى

دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەتنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى» مۇئەييەنلەشتۈرگەن. قومۇلدىن تېپىلغان ۋە دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتىلگەن قارادۆۋە قەۋرىستانلىقىدىكى ئەھۋاللار تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئاخىرەتلىك بويۇملار كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ قەۋرىستانلىقتىن چىققان «جەسەتلەر ناھايىتى بىجىرىم ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى ساغۇچ، بۇدۇر، بەزى ئايال جەسەتلەرنىڭ بەلگىچە چۈشۈدىغان ئۆرۈمە چاچلىرى بولغان». ⑱ دېمەك، بۇ ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى ھون، تۈرك، ئۇيغۇر (回纥) لاردىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ قەدىمدە تارىم ۋە تەڭرى تاغ ئىتەكلىرىدە ياشىغان ئەجداتلىرىمىز بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنىلا ئەكىس ئەتتۈرۈپ قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئېتىقادلىق قاتارلىق جەھەتلىرىدىمۇ ئورتاقلىقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4

يۇقىرىدىكى تارىخىي يازما ھۆججەت ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھازىرقى ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى بولغان گۇپپاڭ - ھون دەۋىرىدىن تارتىپ يەنى بۇنىڭدىن 4000 - 5000 يىللار بۇرۇنقى ئېپتىدائىي دەۋىرلەردىن تاكى ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھەم ئېتىقادى، مەنبەيىمىزنى تەشكىل قىلغۇچى ئەجدادلىرىمىزغا ئورتاق بولغان مىللىي ئەنئەنە ئىكەنلىكى ئېنىق. بىراق بۇ خىل ئەنئەنە ۋە ئادەتنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى ياكى قانداق دىنىي ئېتىقات تۈسىنى ئالغانلىقى، ئۇنىڭ قانداق ھادىسىنىڭ تەسىرى كۆرسىتىشى بىلەن كېلىپ چىققانلىقى قاتارلىق

مەسىلىلەرنى يازما ھۆججەتلەردىن ياكى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردىن ئىزدەپ تېپىش تەس. گەرچە بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ كلاسسىك ماتېرىياللىرىدا ھېچقانداق خاتىرىلەر بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى مىللىي تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتىباتىنىڭ ئالەم قارشى ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىدىن بۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن. ئابلىمىت روزىنىڭ «ئۇيغۇر تەسۋىرى سەنئەت خەرىتىلىرىنىڭ تەزمىنى ۋە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدىكى «باغۇ - بوستان»، «دەرەخ قىز» ناملىق تارماق ماۋزۇلاردا: «ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغان مەزگىللەردە دەل - دەرەخلەر قەدىرلىك ھېسابلىناتتى. بۇنىڭ تارىخىي ئاساسى شۇكى، ئېپتىدائىي دەۋىرلەردە دەل - دەرەخلەر ئىنسانىيەت ئۈچۈن يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىشنىڭ ھامىسى ۋە تۇرار جاي بولۇپ خىزمەت قىلغاندىن باشقا، مۇنبىلىك دەرەخلەر ئۇلارغا ئوزۇقلۇق بەرگۈچى سىرلىق شەپقەتچى بولۇپ تۇيۇلغان. «ئوغۇزنامە» داستانىدىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، بىرى كۆكتىن چۈشكەن نۇردىن تۆرەلگەن. ئىككىنچىسى كۆل ئوتتۇرىسىدا ئۆسكەن دەرەخ كاۋىكىدىن چىققان دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە مانا شۇ «دەرەخ قىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئېپتىدائىي تۇتۇم ئېتىقادى ۋە ئانىمىز ئېتىقادىنىڭ تەسىرىمۇ چوڭقۇر بولغان. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا بەش ياشتىن يۇقىرى قىزلاردا چاچلىرىنى سۆگەت تاللىرىغا ئوخشىتىپ 6، 12، 24، ھەتتا 48 تال قىلىپ ئۇرۇش ئادەتلىرى پەيدا بولغان. بۇ ئۆزىنى «دەرەخ قىز» غا ئوخشاتقانلىقىنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ» ⑲ دەپ يېزىلغان. خەلقىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ھەم تۇرمۇشىدا تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئانىمىزلىق كۆز قاراشلار ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېپتىدائىي دەۋىرلەردىكى ئانىمىزلىق ئېتىقادى ئاساسىدىكى تەبىئەتتە

چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان ھەمدە مۇئەييەن دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن باغلاشقان ھالدا خەلقنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا سىڭىپ كىرىپ، خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ۋە بەزى يازما مەنبەلەر ئارقىلىق مەلۇم بولغان ئەپسانىلەر، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۆزۈمچە چاچ قويۇش ئادىتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي دەۋىرلەردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىستېتىك ئالەم قارىشى نەتىجىسىدە بالىققا كەلگەنلىكىنى ئىپتىلاپ چىقالايمىز.

مەلۇمكى، ھېكايە شەكلىنى ئالغان ھەر خىل ئەپسانىلەر ھەرقايسى دەۋىرلەردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ھايات بىلەن باغلىق بولغان ۋەقە - ھادىسىلەر خىيالىي شەكىلدە ھېكايە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەپسانىلەر ئىجتىمائىي ھايات، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، دۇنيا قاراش ۋە روھىي كەچۈرمىشلەر قاتارلىق تارىخىي ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئەپسانە بىر خىل بەدئىي شەكىل بولۇپ، ئۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئۈچ ئالغان ئىپتىدائىي دەۋىردىكى ئىنسانلارنىڭ كۈلۈپ كەتكەن تونۇشىدىن پەيدا بولغان» ②۰ ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، سەزگۈگە ئېرىشىپ بولالمىغان ھەس قىلغان تەبىئەت ھادىسىلىرى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنداق ئېنىقكى، ئىنسانلار بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر (توپراق)، تاغ، دەريا، ئوت، دەل - دەرەخ، گۈل - گىيا قاتارلىق بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدىغان تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئېتىقاد قىلغان. مانا بۇلار تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئويىپ كېتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىپتىدائىي دەۋىرلەردە دەل - دەرەخلەر ئىنسانلار ئۈچۈن يېرىقۇچ ھايۋانلاردىن قۇغۇننىڭ ھامىيىسى، تۇرار جاي قىلىپ پائالىيەتلىنىدىغان ماكان ۋە ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرى

ياسايدىغان ماتېرىيال، ئۇزۇق - ئۇلك ئالدىدىن سىرلىق شەپقەتچى بولۇپ تۇيۇلغاچقا، تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئويىپ كېتىلىشى ئىچىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرغان.

«ئادەم دەرەختىن تۇغۇلىدۇ» دەيدىغان قاراش قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى قارىشىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار ئەينى دەۋىرلەردە ئەر - ئاياللارنىڭ قوشۇلۇشى ۋە بالىلارنىڭ تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەچكە، «دەل - دەرەخلەرمۇ ئادەملەرگە ئوخشاش ھاياتى كۈچكە ئىگە» دەپ قاراپ، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى دەل - دەرەخلەرگە باغلاپ، ئۇنى ئىلاھىي ئانىلارغا ئوخشاشقان. بۇ خىل قارىشىنىڭ ئىزنالىرىنى خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن ۋە خەلقىمىز تۇرمۇشىدا ساقلىنىپ قالغان بەزى ئادەتلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئەپسانە - رىۋايەت شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە «ئوغۇزخاننىڭ كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆسكەن بىر تۈپ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا ئولتۇرغان ئىنتايىن ساھىبجامال، كۆزى ئاسماندەك كۆك، چېچى ئېقىن سۈدەك، چىشى ئۈنچىدەك، كىشىلەر ئۇنى كۆرسە، ئاھ، ئاھ جاننى ئالدىكىن» دېگۈدەك گۈزەل بىر قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ: ②۱ ھازىر تۇرمۇشىمىزدا، چىرايلىق، چاچلىق، بولۇپمۇ ئۇزۇن چاچلىق قىزلار سۈمبۈلچاچ، بوستانچاچ ..... دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئوغۇزخان نىكاھىغا ئالغان دەرەخ كاۋىكىدىكى قىزىمۇ كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخ كاۋىكىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن سۈمبۈلچاچلىق ئاي پەرى قىز بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى دەرەخ سۇدا ئۆسىدۇ. سۇ پاكلىقىنىڭ سىمۋولى، شۇنداقلا ھاياتلىقنىڭ بولغى، سۇ بويىدىكى دەرەخنىڭ تاللىرى خۇددى تال - تال چاچلاردەك ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا دەرەخلەر تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى دەۋىرلىرىدە ئىلاھىي ئانىلارنىڭ سىمۋولى (يەنى تۇغۇلۇش،

تۆرلىشىنىڭ ئانىسى) بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاياللار گۈزەللىكىنىڭ ئېستېتىك مەنبەسى ۋە كۈزەللىرىنىڭ سىمۋولى بولۇشىمۇ تەبىئىي. دەپمەك، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنى قەدىمكى ئەجدادلار تۇرمۇشىدىكى دەرەخكە چوقۇنىدىغان ئانىمىزلىق ئىپتىدائىي ئالەم قارىشى ئاساسىدىكى ئېستېتىك ئالاقە نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن دەپ ھۆكۈم قىلىش ئەقىلگە مۇۋاپىق.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن ھەر خىل ئەسەرلەردىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇقەددەس دەرەخلەرگە باغلاپ رىۋايەت قىلىشقان. مەسىلەن، XII ئەسىردە ئۆتكەن ئاناغلىق پارس تارىخچىسى جۇۋەينى ئۆزىنىڭ «تارىخى جاھانگۇشاى» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى تۈپ دەرەخكە باغلاپ ھېكايە قىلىدۇ. ② مەشھۇر تارىخچى رەشىددىن «ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ مەشھۇرخانى بۇكۇخاننى دەرەختىن تۇغۇلغان دەپ قارىشىدۇ» دەپ يازغان. ئىتالىيەلىك ساياھەتچى ماركوپولومۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى خانى دەرەختىن تۇغۇلغان دېگەن رىۋايەتنى خاتىرىلەپ ئۆتكەن. «موغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دېگەن ئەسەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دەرەختىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «ئېدىنقۇت خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى دەرەخكە باغلاپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ③

يازما ماتېرىياللاردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەرەخ ئېتىقادچىلىقىغا دائىر مەلۇماتلارنى ھازىر خەلقىمىز ئىچىدىنمۇ ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خەلقىمىز ھويلا - ئارام، ئۆي - جاي سالغاندا ئالدى بىلەن جىرىم تىكىپ، ئورمان بىنا قىلىدۇ، باغ بەرپا قىلىدۇ. كۆكلەپ تۇرغان دەرەخلەرگە كىر - قات يېيىشنى يامان بولىدىغان ئىش دەپ قارايدۇ. دەرەخلەرنى سۇندۇرۇش، شاخلىرىنى قايرىپ ئۇشتۇشنى يامان كۆرىدۇ.

ئادراسمان، ئارچا ياغاچلىرىدا ئىسرىق سېلىپ كېسەللەرگە شىپالىق تىلەيدۇ. كېسەلگە شىپالىق تىلەش ئۈچۈن ئېتىلىدىغان «ئەرۋاھ ئېشى» چوڭ دەرەخلەرنىڭ تۈۋىلىرىگە قويۇپ قويۇلىدۇ. بالا يۈزى كۆرۈش ئارزۇسى بار ئاياللار مېۋىلىك دەرەخنىڭ شېخىغا لاتا باغلاپ ئۇنىڭدىن پەرزەنت تىلەيدىغان ئادەت مەۋجۇت. ھازىرمۇ مەھمۇد قەشقىرنىڭ مازىرىغا تاۋاپقا بارغان بەزى ئاياللار ئالدى بىلەن «ھاي - ھاي تېرەك» كە تاۋاپ قىلىپ دەرەخ شاخلىرىغا ھەرخىل لاتا بوقۇچلىرىنى ئېسىپ قويۇشىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار قېرى يالغۇز دەرەخنى كەسمەيدۇ. ھەتتا قېرى دەرەخنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئات - ئۇلاقلىرىدىن چۈشۈپ شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ ئۆتىدۇ. ساۋاب بولىدۇ دەپ ھويلا ياكى ئىشىك ئالدىلىرىغا ئۆزىمە دەرەخنى تىكىدۇ. ئېرىق - ئۆستەك بويلىرىغا مەنزىرىسى گۈزەل بولمۇن دەپ سۆڭەك قاتارلىق تاللىق دەرەخلەرنى تىكىپ قويىدۇ. ئۆسمۈر قىزلار سۆڭەك تاللىرىدىن يالغان ئۆرۈمە چاچلارنى ياساپ ئۆزلىرىگە چاچ قىلىپ ئېشىشۈپلەپ ئويىنايدۇ. مانا بۇلار ئەجدادلىرىمىزدىكى دەرەخ ئېتىقادچىلىقىنىڭ خەلقىمىز ئىچىدىكى ئىزنالىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئالەم قارىشى، ئېستېتىك ئاڭلىرى سىڭگەن.

شۇڭا بىز ئۇيغۇرلاردىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ئانىمىزلىق دەۋرلەردە ئىلاھىي ئانىلار ۋە گۈزەل قىزلارنىڭ سىمۋولى بولغان دەرەخلەرنىڭ تاللىرىغا تەقلىد قىلىش ياكى ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئاساسىدا كېلىپ چىققانلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى تەرەققىياتى جەريانىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ، بۈگۈنكى بارلىق مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئېسىل بىر نامايەندىسى بولۇپ قالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز.

ئىزاھلار:

① دۈەن لىيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاتىللار ۋە تىللىلار»، 1 - باب، شاخخەي خەلق نەشرىياتى

1988 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - باب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ بەنگۇ: «خەننامە»، 54 - جىلد، «لى گۇاڭ، سۈجىيەنىڭ تەرجىمىھالى» (ئۇيغۇرچە) 352 - بەت.

④ «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 6 - ساندىكى سۈنجى ئەپەندىنىڭ ماقالىسى.

⑤ لىن گەن: «ھون تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 157 - بەت.

⑥ ماچاڭشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار»، (خەنزۇچە) 71 - بەت.

⑦ سىماچەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، 110 - جىلد «ھونلار تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) 391 - بەت.

⑧ ئوۋياڭ شىۋو: «يېڭى تاڭنامە» 80 - جىلد، «چاڭ شىيەن يىڭى چىڭ شىيەننىڭ تەرجىمىھالى» (خەنزۇچە).

⑨ ۋ. س. سولوخىيۋ: «تاجىكىستاننىڭ جەنۇبىدىن يېڭى تېپىلغان تۈرك تاش ھەيكىلى (بالبال)»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت، يادىكارلىقلىرى» 1987 - يىللىق 1 - سانى.

⑩ ۋاڭ مىڭجى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بالباللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 3 - سانى، 199 - بەت.

⑪⑫ لىۋ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، (خەنزۇچە) 213 - بەت.

⑬ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»، (خەنزۇچە) 3 - بەت. دۈەن لىيەنچىن: «دىڭ لىڭلار، قاتىللار ۋە تېپىلار»، (خەنزۇچە) 553 -

بەت.

⑭ ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قەۋرىستانلىقنىڭ (گۇمۇگۇ قەۋرىستانلىقى) قېزىۋېلىنىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، ش. ئۇ. ئا. ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى «تۇنجى نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، (خەنزۇچە) 332 - بەت.

⑮. ⑯. ⑰ ئابدۇقەييۇم خوجا: «يۇرتىمىز - نىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىدىن ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 2 - سانى. ⑰ گەخمەت رىشىت، دولقۇن قەمبىرى:

«تارىم ئارخېئولوگىيىسىدىكى بىر قېتىملىق زور تېپىلىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 1 - سانى، 5 - بەت.

⑱ ئابلىمىت روزى: «يەنە ئۇيغۇر تەسۋىرى سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئەت داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1987 - يىللىق 2 - سانى، 58، 59 - بەتلەر.

⑳ ئابدۇكېرىم راخمان: «يېپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 - بەت.

㉑ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 - بەت.

㉒ جۇۋەينى: «تارىخىي جاھانكۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 62، 64 - بەتلەر.

㉓ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 458 - بەت.

ئوغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» ئوغرىسىدا

تۇرسۇن ھوشۇر

قىسقىنچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئوغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» دېگەن ھايۋاننىڭ ئەپسانىۋى ھايۋان ئەمەس، بەلكى قەدىمكى رېئال دۇنيادا بار بولغان ھايۋان ئىكەنلىكى ئىلمىي ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىندۇ.

داستاننىڭ پۈتۈنلەي نەزمى شەكىلدە يېزىلغان، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشقا باشلىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر نۇسخىسىمۇ بار. ②

ئوغۇز داستانىنىڭ ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان نۇسخىلىرى ئىچىدە، تۇرپاندىن تېپىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىر قەدەر قەدىمىي نۇسخىسى بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئۇنىڭدا تۈتەمچىلىق ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يەنە ئوغۇز داستانىنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىدا كۆرۈلمەيدىغان، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان نۇقتىلار بار. ئەنە شۇ نۇقتىلارنىڭ بىرى تاق مۇڭگۈزلۈك ۋە ھىشى ھايۋان «قىئات» تىن ئىبارەت.

ھازىرچە «ئوغۇز داستانى» ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتا «قىئات» ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بەزىلەر بۇ ھەقتە توختىلىپ: «قىئات - ئەپسانىۋى ھايۋان بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇنى بىر مۇڭگۈزلۈك، تەلەتى

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيانقى ئىجتىمائىي ھاياتىدا، ياشاش مۇھىتىنىڭ يەنى جۇغراپىيىلىك ئورنى، دىنىي ئېتىقادى، باشقا مىللەت - قەبىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، شۇ دەۋر ئىجتىمائىي ھاياتىنى (تۇرمۇشىنى) ئەكس ئەتتۈرىدىغان سول مەزمۇنلۇق مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يارىتىپ كەلدى. «ئوغۇز داستانى» ئەنە شۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «ئوغۇز داستانى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان تارىخىي داستان. بۇ داستاننىڭ بىر نەچچە خىل ۋارىيانتى بار بولۇپ، بىرى، نەزمى ۋە نەسرى شەكىل ئارىلاش قوللىنىلغان، تۈتەمچىلىق، قىسمەن شاماننىزىم دەۋرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ۋارىيانتى. ① يەنە بىرى، ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە» ناملىق كىتابىدا ۋە XIV ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيىلىك تارىخشۇناس رەشىددىن فەزىلۇللاھنىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئۇچرايدىغان، پۈتۈنلەي ئىسلامىي تۈس ئالغان ۋارىيانتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ

① كېڭەشچىسى، تۇرسۇن ئابۇلار نەشرىگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» گە قارالسۇن.
② «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانغا قارالسۇن.

قورقۇنۇچلۇق ۋەھشى ھايۋان دەپ ئىزاھلايدۇ»^①
 دەپسە، يەنە بەزىلەر «تاق مۇڭگۈزلۈك ھايۋان ...،
 بۇ سۆزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇقى بولغان قىئات
 قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق؟
 »^② دەيدۇ.

بۇ يەردىكى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە «قىئات»
 دېيىلگەن تاق مۇڭگۈزلۈك ھايۋاننىڭ رېئال دۇنيادا
 بولغان - بولمىغانلىقى مەسىلىسىدۇر. بۇ ھەقتە
 ئوغۇز داستاندىكى «قىئات» بىلەن مۇناسىۋەتلىك
 بۆلەكتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇ، يىگىت بولدى،
 بۇ چاغدا، بۇ يەردە بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
 ئۇنىڭدا كۆپ دەريا - ئېقىنلار بار ئىدى. بۇ يەردە
 ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ
 يۈرەتتى. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىيات بار
 ئىدى، ئۇ مال - چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن
 بولغان ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ
 ئەل - جامائەتكە زور جەۋرى - جاپا كەلتۈرگەن
 ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ
 قىياتنى ئوۋلىماقچى بولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ
 ئوۋغا چىقتى. نەيزە، ئوق، ياۋە قىلىچ، قالقان
 ئېلىپ ئاتلاندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ
 بۇغىنى تالنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ
 قويۇپ كەتتى. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
 كۆردىكى، قىيات بۇغىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەنە
 بىر ئېيىق ئوۋلاپ، ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن
 دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى. ئىككىنچى كۈنى تاڭ
 ئاتقاندا كەلگىنىدە، كۆردىكى، قىيات ئېيىقىنى
 ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇ (ھېلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە
 تۇرغىنىدا، قىيات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ
 قالقىنىغا ئۇردى. ئوغۇز نەيزىسىنى قىياتنىڭ
 بېشىغا ئۇردى، ئۇنى ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن
 بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى، ئۇ يەنە
 كەلگىنىدە كۆردىكى، بىر شۇڭقار قىياتنىڭ ئىچ
 باغرىنى يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا بىلەن
 ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى، ئاندىن كېيىن
 ئۇ ئېيىقتىكى: «قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ
 تۇرقى» (بىر شۇڭقارنىڭ رەسىمى سىزىلغان).
 قىيات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە

تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئاخىر ئۇنى
 ئۆلتۈردى، شۇڭقار قىياتنى يىدى، ئۇ گەرچە
 شامالداك تېز بولسىمۇ، ئوقيايم ئاخىرى ئۇنى
 ئۆلتۈردى. مانا بۇ قىياتنىڭ تۇرقى (قىياتنىڭ
 رەسىمى سىزىلغان).^③ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن
 بۆلەكتىن، گەرچە «قىيات» ئىنتايىن ۋەھشى
 ھايۋان بولسىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىك-
 كىدىن ئىبارەت باتۇرلۇقىنى، شۇڭقار ئىنتايىن تېز
 ئۇچىدىغان قۇش بولسىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئۇنى
 ئاتالغانلىقىدىن ئىبارەت مەرگەنلىكىنى
 كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇزنىڭ
 زامانىسىدا بۇغا، ئېيىق قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ۋە
 شۇڭقاردىن ئىبارەت قۇشنىڭمۇ بارلىقىدىن
 بىشارەت بېرىدۇ. بۇغا، ئېيىق ۋە شۇڭقار بىزگە
 ئەڭ تونۇش بولغان ھايۋان ۋە قۇشلاردىن ئىبارەت.
 ئەندى، قىيات دېيىلگەن تاق مۇڭگۈزلۈك ھايۋانغا
 كەلسەك، ئۇ ۋەھشى ھايۋان، ئەپسانىۋى ھايۋان
 دېيىلگەن. قىيات بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنغان
 ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ ئەپسانىۋى بولماستىن،
 ھازىرقى رېئال دۇنيادا مەۋجۇت بولۇشى قىياتنىڭ
 ئەپسانىۋى ھايۋان ئىكەنلىكىدە گۇمان قوزغايدۇ،
 بىز تۆۋەندە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىغان تاق
 مۇڭگۈزلۈك ھايۋانغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى
 كۆرۈپ باقايلى.

«سەخىي» نىڭ «麒麟 - چىلىن» ماددىسىدا
 «چىلىن تەدىمكى زامان ئەپسانىلىرىدىكى بىر
 ھايۋاننىڭ نامى. ئۇنىڭ شەكلى بۇغغا ئوخشايدۇ.
 مۇڭگۈزى بىر، پۈتۈن بەدىنى قاسراق بىلەن
 قاپلانغان. قۇيرۇقى كالىنىڭكىگە ئوخشايدۇ.
 كۆپىنچە بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى
 قىلىنىدۇ»^④ دەپ ئىزاھلانغان. «ئىدىقۇت
 مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ جاندارلار قىسمىدا،
 ئۇيغۇرچە «قات»^⑤ خەنزۇچە «چىلىن» دېيىلىدىغان
 بىر ھايۋان نامى ئۇچرايدۇ. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى
 سۆزلۈكى» سېلىشتۇرما سۆزلۈك بولغاچقا،
 ئۇيغۇرچە «قات»، خەنزۇچە «چىلىن» دېيىلىدىغان
 ھايۋاننىڭ شەكلىنىڭ قانداقلىقىغا بىر نەرسە
 دېيىش تەس. ئەگەر «سەخىي» دىكى «چىلىن»

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»
 140 - بەت.
 ② «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇز نامە»
 65 - بەت.
 ③ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇز نامە»
 43، 41 - بەتلەر.
 ④ خەنزۇچە: ئۈچ تولىق «سەخىي» 3 - توم، 4729 -
 بەت.
 ⑤ «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» 39 - بەت.
 مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل.

بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دىكى «چىلىن» پەقەت بىرلا خىل ھايۋاننىڭ نامىنى بىلدۈرسە، ئۇ ھالدا «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دە تىلغا ئېلىنغان ھايۋانمۇ شەكلى بۇغغا ئوخشايدىغان تاق مۇڭگۈزلۈك ھايۋان بولغان بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، ئوغۇز داستاندا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دە تىلغا ئېلىنغان «قات» نى ئوخشاش دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىراق، ئوغۇز داستاندا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» گىنتايىن ۋەھشىي دەپ سۈرەتلەنگەن، «سىخەي» دىكى «چىلىن - قات» نىڭ خاراكتېرى بېرىلمەي «كۆپىنچە بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ» دېيىلگەن.

بىز ھازىرچە بۇ ھايۋانلارنىڭ خاراكتېرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ پەقەت شەكلىگىلا قارىساق، ئوغۇز داستاندا «قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئۇنى ئۆلتۈردى» دېگەن سۈپەت سۆزى بار. بۇنى «سىخەي» نىڭ «چىلىن» ماددىسىدىكى «پۈتۈن بەدىنى قاسراق بىلەن قاپلانغان» دېگەن سۈپەت سۆزى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوغۇز داستاندىكى قىئاتنىڭ رەسىمى بىلەن سىخەيدە سۈرەتلەنگەن شەكلى بۇغغا ئوخشايدىغان، مۇڭگۈزى بىر بولغان چىلىن - قاتنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، يۇلار بىر - بىرىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ.

«خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر مەلۇمات بار: «بەلۇجىستاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، يەر شەكلى تەكشى بولۇپ، دەل - دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، دانلىق زىرائەتلىرى، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتلىرى، يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - ئىمارەتلىرى، بازارلىرى، پۇل ۋە ھەربىي قورال - ياراقللىرى، ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىتلىرى كەشمىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. لېكىن بۇلاردىن باشقا يەنە تاۋبا، شىر، كەركىدەنلەر بار. ① بۇ مەلۇمات كىچىدىكى «تاۋبا» شۇ كىتابنىڭ ئۆزىدە: «تاۋبا (桃拔) ئەپسانىۋى ھايۋان نامى بۇغسىمان، قويرىقى ئۇزۇن بولۇپ، بىر مۇڭگۈزلۈكى تەڭرى بۇغا، ئىككى مۇڭگۈزلۈكى خەيرى بۇغا دېيىلىدۇ» ② دەپ ئىزاھلانغان. بىراق، ئەجەپلىنەرلىك يېرى شۇكى، تاۋبا ئەپسانىۋى ھايۋان دېيىلگەن. تاۋبا بىلەن بىرگە نامى تىلغا ئېلىنغان شىر، كەركىدەنلەر بولما، ھازىرمۇ مەۋجۇت ھايۋانلاردۇر، بۇنىڭدا سۈرەتلەندىگەن بۇغسىمان، قويرۇقى ئۇزۇن، بىر

مۇڭگۈزلۈك تاۋبىنى ئوغۇز داستاندىكى قىئاتنىڭ رەسىمى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا خېلى ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نىدا «بۇلان» دېگەن ئىسمىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇلان قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۇڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۈيى يىغىلىپ قالىدۇ. چىشى چۆكسە ئەركىكى، ئەركىكى چۆكسە چىشى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.» ③

بىز بۇ مەلۇماتتىكى ئەھۋال بىلەن ئوغۇز داستاندىكى «ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى، ئۇ مال - چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامان بولغان گىنتايىن ۋەھشىي بىر ھايۋان ئىدى...» دېگەن قىسمىنى ۋە ئوغۇز داستاننىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى قىياتنىڭ رەسىمىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بۇلان بىلەن ئوغۇز داستاندىكى قىياتنىڭ ئاساسەن ئوخشاشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالايىمىز. بىزگە تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «بۇلان» نى ئەپسانىۋى ھايۋان دېيىگەن، ئەكسىچە، بۇ ھايۋاننىڭ ياشايدىغان ئورنى، شەكلى، تەبىئىتى قاتارلىقلارنى گىنتايىن ئوچۇق سۈرەتلەپ بەرگەن.

بىز يۇقىرىدىكى تارىخىي مەلۇماتلاردىن «قىيات» دېيىلىدىغان ھايۋاننىڭ ئەپسانىۋى ھايۋان ياكى ئەپسانىۋى ھايۋان ئەمەسلىكى مەسىلىسىگە بىر قەدەر ئېنىق جاۋاب تاپالايمىز. يەنى «قىيات» دېيىلىدىغان تاق مۇڭگۈزلۈك، شەكلى بۇغغا ئوخشاپ كېتىدىغان، قۇيرۇقى ئۇزۇن، يوغان، ۋەھشىي ھايۋان قەدىمكى زاماندا رېئال دۇنيادا بولغان. ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا ھەر خىل تەبىئىي ۋە غەيرىي تەبىئىي ئاپەتلەر، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن ئەسلى قۇرۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن..

① ② «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى I، «خەننامە» 12 - توم، 3889 - بەت. ③ «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، 539 - بەت.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر مائارىپى توغرىسىدا

چىمەن نەجمىدىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

سۇلالىسى بىلەن ھونلار توقۇنۇشۇپ كەلگەن مەركىزىي جاي ئىدى. بۇ يەردە ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، مىلادى 60 - يىلى بىر پۈتۈن قاققىل خانلىقى ئالدى قاققىل خانلىقى ۋە ئارقا قاققىل خانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئارقا قاققىل خانلىقى مىلادى 60 - يىلدىن مىلادى 275 - يىللارغىچە (ياكى 460 - يىللارغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن، ئۇنىڭ پايتەختى قاغان بۇت شەھىرى ئىدى. ئالدى قاققىل خانلىقى مىلادى 60 - يىلدىن مىلادى 460 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، ئۇنىڭ پايتەختى يارغۇل شەھىرى ئىدى، مىلادى 460 - يىلى ئاۋارلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئالدى قاققىل خانلىقىنى يوقىتىپ، قۇجۇ خانلىقىنى قۇرغان، بۇ خانلىق ئىككى ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن مىلادى 480 - يىللارغا كەلگەندە، قۇجۇ خانلىقى ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقىغا قارىغان. مىلادى 583 - يىلى قۇجۇ خانلىقى غەربىي تۈركلەرگە قارىغان. مىلادى 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇجۇدا غەربىي ئايماق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان. مىلادى 792 - يىلدىن باشلاپ قۇجۇغا تىبەتلەر بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 840 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، «866 -

قەدىمكى زامان تارىخ ماتېرىياللىرى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردا ئىسپاتلىنىشىچە، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئەڭ قەدىمكى يەرلىك خەلق قاققىلار، ئېگىز ھارۋىلىقلار، ھون، ياۋچى، تۈرك، چاڭ قاتارلىق ئۇرۇق - قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، قاققىلار (ئۇلار دەسلەپتە «كۇشالار» 姑师 گۇشى، كېيىن «قاققىلار» 车师 چىشى، دەپ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنغان) بۇ جاينىڭ ئەسلى ئاھالىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، كېيىنكى كۈنلەردە بۇلار ئوغۇز (乌古斯)، ۋۇخۇ (乌护)، ۋۇخې (乌纥) دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. ①

مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە I ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاققىلار ھۆكۈمرانلىق قىلدىكى قەبىلە ئىتتىپاقى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى ئۇرخۇن ۋادىلىرىدا دىڭلىك (丁零) قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان؛ يەنە بىر قىسمى ئەسلىدىكى ھۆكۈمران ئۇرۇق «قاققىل» (ئوغۇز) نامىنى ساقلاپ قېلىپ، قاققىل قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان. ② قاققىلار يىپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جاي ئۇزاق ۋاقىت خەن

يىلى موڭغۇل يايلىقىدىكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قىسىم ئاھالىلىرى بۇ جايدا كېلىپ كۆل تېكىنىنىڭ باشچىلىقىدا تىبەتلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، بەشبالىق ۋە تۇرپاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان» ⑤.

بۇ دەۋرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپى تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە سىستېمىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. بىز بۇنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مائارىپ ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

1. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مائارىپى

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلار ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپىنى شەكىللەندۈرگەن. تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۇرۇقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى، ئەخلاق - پەزىلىتى ھەم ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ھەرقانداق ئۇزۇق ئەزاسىنىڭ ئۆز ئورۇقىدىن ئايرىلىپ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى، ئۇرۇقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەم ئومۇمىي قائىدىلىرىگە قاتتىق بويسۇناتتى. ئۇرۇقنىڭ نىكاھقا ئائىت بەلگىلىمىلىرى، تەڭ تەقسىماتقا مۇناسىۋەتلىك پرىنسىپلىرى ۋە بەلگىلىمىلىرى، قانداشلىقىنى ئاساس قىلغان ئۆچمەنلىك ياكى ئىناقلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھەربىر ئۇرۇق ئەزاسى قەتئىي ئىتائەت قىلىشقا تېگىشلىك ئومۇمىي قائىدە ئىدى. بۇ خىل قائىدە ۋە پرىنسىپلار ئۇرۇقلارنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرگە بېرىدىغان ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرگەندى. چوغلار ھېكايە ئېيتىش، ئەجدادلىرىنىڭ

قەبرىيەلىقلىرىنى سۆزلەش ئارقىلىق بالىلارنىڭ ئەخلاقىي سەزگۈسىنى ئويغىتاتتى، بۇلار ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ بىخى ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىپتىدائىي يېزىق بارلىققا كەلدى. ئارخىئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قاڭقىل ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ بولغان ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي يېزىق ئىزلىرى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇمچى ئۇلانبايدىكى قەبرىستانلىق خارابىسىدىن (2200 يىل ئىلگىرىكى) تېپىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملارغا ئاستى - ئۈستى ئۈچ بۇرجەك شەكىللىك رەسىم، يىلان ياغرى رەسىم، رومبا شەكىللىك رەسىملەر سىزىلغان. بۇلارنى يېزىقنىڭ ئېنىق بەلگىسى دېيىشكە بولىمىز، لېكىن ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنىڭ بىخى دېيىشكە بولىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى تارىختا، ئاساسلىقى، تۈرك - رونىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، مانى يېزىقى ۋە براخمان يېزىقىدىن ئىبارەت تۆت خىل يېزىقنى قوللانغان. تۇرپان رايونى مىلادىدىن ئىلگىرى غەرب - شەرق قاتنىشىنىڭ تۈگۈنى، شۇنداقلا يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى ئىدى. بۇ يەر خىل دىنلارنىڭ ئىرىكىن تارقىلىشى، ھەر خىل مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئولتۇراقلىشىشى، يەنە كۆچۈشى، ھەر خىل يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئېقىملارنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇھىم بازا ئىدى. شۇڭا كېيىنكى ئالىملار بۇ يەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى مۇزېيى» دەپ ئاتاشقان. پەقەتلا ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قېرىۋېلىنغان يازما ماتېرىياللارنىڭ سانىغا قارىغاندا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. يالغۇز قاراغوجا خارابىسىدىنلا 2700 پارچىدىن ئارتۇق يازما ماتېرىياللار تېپىلغان. بۇ ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ رايوننىڭ قۇللۇق تۈزۈم دەۋرىدىكى مائارىپى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مائارىپنىڭ مەزمۇنى مول، مەكتەپلەرنىڭ تۈرى كۆپ خىل ئىدى.

(1) ئوردا مەكتەپلىرى قەدىمكى تۇرپان رايونىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى خېلىلا تەرەققىي قىلغان، بىلىملىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەر قەدىرلەنگەن ھەمدە دۆلەتنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان. شۇڭا ئوردىدا مەخسۇس ئەمەلدارلارنى تەربىيەلەش ئورۇنلىرى قۇرۇلغان. بۇ يەردە تەربىيىلىنىپ لايىقەتلىك بولغانلار ھەرقايسى ھوقۇقلۇق ئورۇنلارنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن.

(2) ئىبادەتخانا مەكتەپلىرى تۇرپان رايونى ھەرخىل دىنلارنىڭ ھەرقايسى جايلاغا تارقىلىشىدىكى ۋاسىتىلىك ئورۇنلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى بولغان. ئىبادەتخانىلاردا نۇرغۇن كىتابلار ساقلانغان، مۇدەرىس ۋە تالىپلار مۇتالىمە قىلىنغان. مۇشۇ دەۋردە ساقلانغان نىستۇرىدىكى ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان ئەسەرلەردىن «ئىۋانگىلۇم»، «سانت گىئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى دىنى مۇرتلىرىنىڭ توۋانامىسى»، «ئېرىق پۈتۈك»؛ زارائاسترا (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن «ئەۋلىيا قەسەندىلىرى» قاتارلىقلار بار. ساقلانغان تارىخىي ئەسەرلەر ئىككىچىدە «ئوغۇزنامە» تىپىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) دىندىن خالىي مەكتەپلەر ئەينى ۋاقىتتا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئازىسىدا بىلىملىكلەر بەك قەدىرلىنەتتى. شۇڭا تەربىيىلىگۈچىلەر «ئېلتەبىر» (eftebir) دەپ ھۆرمەتلىنەتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىلا ئەمەس، ئوتتۇرا، تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىمۇ بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىپ تەربىيەلەش كەيپىياتى ئەۋج ئالغانىدى.

مەكتەپتە ساۋات چىقىرىش — خەت يېزىش، ئوقۇش ئاساسلىق ئوقۇتۇش مەزمۇنى بولۇپ، خەت يېزىش، ھەر خىل قول يازمىلارنى كۆچۈرۈش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئىدى (تېپىلغان قېزىلمىلار ئىچىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ

مەشىق دەپتەرلىرىمۇ بار). ھېسابلاش ئىلمى، مۇنەججىملىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشىگە تېگىشلىك بىلىملىرى ئىدى. چۈنكى دېھقانچىلىق، سۈنئىيات قۇرۇلۇشلىرى (دۇنياغا مەشھۇر كازىر قۇرۇلۇشى) ئىبادەتخانىلارنى لايىھىلەش ياساش، پادىشاھلارنىڭ قەبرىلىرىنى ياساش (مەشھۇر ئاستانە قەبرىستانلىقىنى ياساش)، جەسەتلەرنى قۇرۇق ساقلاش تېخنىكىلىرىدا بۇ پەنلەر بولمىسا بولمايتتى.

جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالە دەۋرىدىن كېيىن (مىلادى 490 - يىلىدىن 640 - يىلغىچە)، ئىچكى رايونلاردىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىغا ئەگىشىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى مەدەنىي - مائارىپقا خەنزۇ مەدەنىيىتى بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن، بولۇپمۇ قۇجۇ خانلىقىنىڭ كۆي جەمەتىدىكى قاڭغىلارنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇ مەدەنىيىتىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغان. بۇ دەۋردە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوشۇمچە ئۆگىنىش بىر خىل ھەۋەسكە ئايلانغان. ئەينى ۋاقىتتىكى مەكتەپلەردە خەنزۇچە ئەسەرلەردىن «مۇھاكىمە ۋەبايان» (论语)، «ماۋچاڭ» - ماۋخۇڭ نەزىملىرى» (毛诗)، «ۋاپانامە» (孝经) قاتارلىقلار يەرلىك تىلدا ئوقۇلۇپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىتىلغانىدى. ④

2. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپى
ئىلادى 840 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇ جايدىكى بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار جەنۇبقا كۆچۈپ قاڭقىل ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىرلىكتە مەشھۇر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، شەھەر، يېزىنى ئاساس قىلغان. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بېرىپ قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جېنى بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مائارىپى شۇنىڭدىن ئىتىبارەن يېڭى تارىخىي

دەۋرگە قەدەم قويدى. (玉篇)، (سۇترا سۇادا، (经音) قاتارلىق كىتابلار ساقلىنىدۇ. كەن، كىشىلەر بۇ يەردە توپ - توپ بولۇپ ئىبادەت قىلىشىدىكەن».. ⑤ لى جىڭزى تەرجىمە قىلغان «تۇرپان ئۇيغۇر، يېزىقىدا يېزىلغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك توغرىسىدىكى تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان) دېگەن كىتابتا: تۇرپان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىبادەتخانا aryadan (ئارىادان)، دىنىي خادىملار baş inšilawant (باشىن سىلاۋانت) ياكى buyacurbsilawanti (بايانچۇر بىسلاۋانتى) دىنىي ئىشلارنى باش قۇرغۇچىلار saz - inulur (ساز - ئەنۇلۇر) دەپ ئاتىلاتتى دېيىلگەن. بۇ ماتېرىياللاردا يەنە saz un (ساز - ئون) سۆزى بولۇپ، بۇ دىنىي رايون مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، بۇ ۋاڭ يەندې تىلغا ئالغان دىنىي رايون دېگەننىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش. بۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىر تۇتاش مۇكەممەل قۇرۇلما ھالىتىدە بىر رايوننى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىبادەتخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۆلچەملىك بولۇپ، ناھايىتى ھەيۋەتلىك تۇس ئالغان. مەسىلەن، يارغۇل قەدىمىي شەھىرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى شۇ شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا تەبىئىي ھالدا ئوخشىمايدۇ. 8 - 9 مېتر ئېگىزلىكتىكى سوقما تاملاردىن چەنزە تۈشۈكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىبادەتخانىلار تەرىپىنە ئىگىچىلەرنىڭ بىلىم ئېلىش مەركىزىگە ئايلانغان. ئىبادەتخانىلاردا ئۇلار نوملار ئۈنلۈك قىرائەت قىلىشاتتى. ئۇلار يەنە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش، بۇدقا يۆلىنىپ ئولتۇرۇش، دۇئا تىلاۋەت قىلىش، سەجدە قىلىش قاتارلىق ئىبادەت قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. ئەمما بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئوقۇل دىنىي پائالىيەت بولماستىن، ۋاستىلىك بىلىم ئېلىش پائالىيىتى ئىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەرياندا بىرقانچە خىل دىننىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى قويۇق بۇددا دىنى تۈسىنى ئالغانىدى. بۇددا دىنىنىڭ ماخايانا مەزھىپىگە تەۋە بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە (يەنى خانلىق يىمىرىلگەنگە قەدەر) بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە بۇددا دىنىغا كۆپرەك تايانغان. بۇددا دىنى جەمئىيەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ، ھەرقايسى ساھەلەرگە كەڭ - كۆلەمدە سىڭىپ كىرىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسىيىسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، مائارىپى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇددا دىنى مائارىپى مۇشۇ دەۋردىكى مائارىپنىڭ مەركىزىي ھالقىسى بولۇپ قالغان. بۇددا دىنىنىڭ «ھەممە كىشى نىرۋاناغا يېتەلەيدۇ» دېگەن تەلىماتى جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان. شۇ سەۋەبتىن، جاي - جايلاردا كەڭ كۆلەمدە ئىبادەتخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى، بۇتخانىلار سېلىنىپ، دىنىي پائالىيەتلەر ۋە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلىنغان. بۇ ئىبادەتخانا، ماڭا ئۆيلەردە بۇت ھەيكەللىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ياسالغان، شەيخ - تالىپلار ناھايىتى كۆپ بولغان. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن سىڭگىم ئىبادەتخانىسى، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى ۋە يارغۇل قەدىمىي شەھىرى قاتارلىق جايلاردىكى ئىبادەتخانا خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەندە، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بۇ يەردە ئەللىكتىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىلىرى رايونى بولۇپ (گادىنچۇر نومى، (大藏经)، (تاڭ كۈيلىرى)، (唐韵)»

ئۇ ئانا تىلدىن باشقا، يەنە ئەنگلىك - سانسېكرت تىلى، خەنزۇ تىلى، توخرى تىلى، تاڭخۇت تىلى، تىبەت تىلى قاتارلىق تىللارنىمۇ پىششىق بىلەتتى. بۇ دەۋردە ئۆتكەن ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە تىلشۇناسلاردىن ئايرىنچۇر تىكىن، كۆلتارقان، كىكى ئاسىخ تۇتۇك، چىسۇيا تۇتۇك، قالىم كەيشى، بۇيان قايىقال، كۈنچۈك، ئىدۇق - قۇت، سىلىخ تىكىن، كىكى قۇرسا، چۈچۈ قاتارلىقلار ئۆتكەن. ئۇلار نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن:

① «俱舍论» «ئابىدارما كۇشاۋاردى»

«Abihidharmakosa»

② «妙法莲花经» «سادىدارما پۇندارىكا سۇترا»

«Kuan xi— in pusar»

③ «华严经»

«بۇددا ۋاتام ساك ماخاۋايپۇلىيا سۇترا»

«lin hua qəqək üzəki itigə yarati iatli»

④ «阿弥陀经» «ئاتابا سۇترا»

«Abitakisutra»

⑤ «阿含经» «ئاگاما سۇترا»

«Āgamas»

⑥ «弥勒会见经» «ماترى سىمىت»

«Maitirsimt»

بۇددا دىنى ئەقىدىسىدە، بىرەر نومى كۆچۈرۈش ياكى تەرجىمە قىلىش، يا بولمىسا بىرەر سۇترانى ئوقۇپ تاماملاش بىر خىل «بۇيانلىغ» يەنى ساۋابلىق ئىش ھېسابلىناتتى، بۇ، بۇددا مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك

ئىبادەتخانا مائارىپىدا مۇنتىزىم ئوقۇتۇشنى مەزمۇن قىلغان ۋە بىرلىككە كەلگەن تۈزۈم شەكىللەنمىگەن بولۇپ، بۇددا نوملىرى ئاساسلىق دەرس قىلىناتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا بۇددا نوملىرى بارلىق بىلىمنىڭ مەنبەسى دەپ قارىلاتتى. شۇڭا شېيخلار بۇددا نوملىرىنىڭ پەلسەپىۋى قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز بىلىمىنى چوڭقۇرلاشتۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، لوگىكىلارمۇ ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇستازلار تالىپلارغا ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىتىشتە، مۇرەككەپ بولغان سانسېكرت تىلى بىلەن سۆزلىمەي، بەلكى ئاددىي يەرلىك تىلدا سۆزلەيتتى. ئوقۇتۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۇستازلار سۆزلەش، تالىپلار يادلاش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولسا، دەرسنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇرلاشقاندا مۇنازىرىلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئوقۇتۇش تېخىمۇ جانلاندۇرۇلاتتى. ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى بېيىتىش، دەرسلىكنى تولۇقلاش ئۈچۈن، بۇددا نوملىرى كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنغان. شىنجاڭ بۇددا مائارىپىنىڭ پېشۋاسى دەپ ئاتالغان پورتىدىن (佛图登) (مىلادى 232—340 - يىل) مىلادى 310 - يىللاردا (غەربىي جىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە)، تۇرپاندىن لويانغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ئۇ ئۇزۇن يىللار مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، 319 - يىلى ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلغان، ھەر يىلى مەبلىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلار لويانغا توپلىنىپ ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلىغان. ئۇ نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىپ دەرسلىك مەزمۇنىنى بېيىتىپ، بىر تۈركۈم بۇددا ئۆلىمالىرىنى يېتىشتۈرگەن.

سىڭقۇ سەلى تۇتۇك ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاتاقلىق بۇددا مائارىپچىسى بولۇپ، ئۇ تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن يارۇغ» ئەينى زاماندىكى بۇددا ئەسەرلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇقەددەس دەستۇر ھېسابلىناتتى. ئۇ يەنە «شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابنىمۇ تەرجىمە قىلغان،

رول ئوينىغان. بۇ مەزگىلدە، بۇددا ئىبادەتخانىدا لىرىدىن پايدىلىنىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش بۇددا مائارىپىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. مىللىي بايراملاردا ۋە يېڭى ئاينىڭ 15 - كۈنى (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىلنامىسى) ئەر - ئاياللار توپ - توپ بولۇپ ئىبادەتخانىلارغا بېرىپ توۋا قىلىش، دۇئا تىلاۋەت قىلىش، ھېكايە ئېيتىش، سۈرەتكە قاراپ تەپسىر قىلىش، دراما ئەسەرلىرىنى سۆزلەش، دىنىي ئەقىدىلەر ئۈستىدە بەس - مۇنازىرە قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى، ⑥ بۇ خىل دىنىي پائالىيەتلەر ئوقۇل ئىبادەتخانا پائالىيىتى بولماستىن، بەلكى ئۇ ساستاياس (sastayas 经论) تەلىماتىنى پىششىق بىلىدىغانلارنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق تىل بىلەن قىلغان بايانلىرى بولغاچقا، ئاممىغا كەڭ كۆلەمدە تەلىم - تەربىيە بېرىش رولىنى ئوينىيىتى.

قىسقىسى، بۇددا دىنى مائارىپى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇنىڭدىكى مەرتىۋىسىگە قارىماي ھەممە كىشىنى تەلىم - تەربىيە ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش، كەلگۈسى دۇنيادىكى بەخت - سائادەتتىن بەھرىمەن قىلىش ھەققىدىكى تەشەببۇسلار ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىغا ماس كەلگەن. دەپمەك، تۆۋەن تەبىقىدىكى ئەمگەكچىلەرنى مەلۇم دەرىجىدە ئېتىبارغا ئېلىپ تەلىم تەربىيە ئوبيېكتلىرىنى كېڭەيتىش شۇ ۋاقىتتىكى مائارىپنىڭ مەلۇم ئىلغارلىق تەربىيە ھېسابلىنىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا دىنى مائارىپى لياۋ، سۇڭ، جىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. كېيىنچە موڭغۇل ئىستىلاسى تەسىرى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ سېڭىپ كىرىشى نەتىجىسىدە، بۇ رايوندىكى بۇددا دىنى مائارىپى تەدرىجىي ئاجىزلاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى مائارىپى ئىگىلىدى.

ئىزاھلار:

- ① سۇبىخەي: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قاقىقلىلار، ئوغۇزلار، ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى»، «قەشقەر سىغىن شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 90 - يىل 10 - سان (خەنزۇچە).
- ② ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ نەشرى، 464 - 465 - بەتلەر.
- ③ ياپۇنىيىلىك ئابىي تالبۇ ئەپەندى يازغان «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە نەشرى.
- ④ «شىمالىي سۇلالە تارىخى»، 97 - جىلد، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 18 - بەت.
- ⑤ «سۇڭ نامە»، «ئىدىقۇت تەزكىرىسى»، 14112 - بەت.
- ⑥ (A. Gabain «Maitrisimit» قالدۇقىلىرى فوتوسۈرەت نۇسخىسى)، 1957 - يىل نەشرى، 29 - بەت.

لۇغەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا

— ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، لۇغەتنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرلىرى، لۇغەت تۈزۈش پرىنسىپلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى، جۈملىدىن لۇغەتنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىكى رولى قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

كەم بولسا بولمايدىغان قورال ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتنى بىلىمگە تەشنىلارنىڭ ئۈستازى ۋە مەسلىھەتچىسى دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا دۇنيادا لۇغەتچىلىك ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، بولۇپمۇ ئىلىم - پەن ئىگىلەش، تىل ئۆگىنىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى تۈرلۈك لۇغەتلەرگە بولغان تەلپىنى ئاشۇرماقتا.

لۇغەت — بىر مىللەتنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك. لۇغەت ئىلىم - پەن ساھەسىدە مۇھىم قۇرۇلۇشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇكەممەل بىر لۇغەتنىڭ بارلىققا كېلىشى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا زور ۋەقە بولۇپ سانىلىدۇ. لۇغەتنىڭ قايسى بىر تۈرى بولسۇن، ئۇ مەلۇم بىر مەقسەت ۋە ئەمەلىي ئېھتىياج ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى تۈزۈشتە تۆۋەندىكى ئىككى مەقسەتنى ئاساس قىلغان: بىرىنچى، پۈتكۈل تۈركىي

لۇغەت ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى بىر مىللەتنىڭ سۆزلىشىدىغان تىلى، تىلنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى، بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ ئەينى تىل ياكى باشقا بىر تىل بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان كىتاب دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، بىر تىلدىكى لېكسىكىلىق بايلىقلارنى توپلاپ، ئۇلارنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ، مەلۇم مەقسەت ئۈچۈن مەلۇم ئۇسۇلدا تۈزۈلىدىغان كىتاب لۇغەت دېيىلىدۇ.

ئىلىم - پەن كۈن ساناپ راۋاجلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، كىشىلەرنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنىلىقىمۇ ئېشىپ بارماقتا. ھەرقانداق بىر ئادەم ۋاقىت ۋە زېھنىي كۈچىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن، ئىلىم - پەننىڭ ئازلا بىر قىسمىنى ئىگىلىپلەيدۇ. لۇغەتلەردە بولسا باي بىلىم توپلانغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئۆزىگە كېرەكلىك تۈرلۈك بىلىملەرگە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا لۇغەت كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش، ئۆگىنىش ۋە خىزمىتىدە

قەبىلىلەر تىلىدىكى مۆزلەرنى توپلاپ، ئۇلارنى سىستېمىغا سېلىش ئارقىلىق شۇ تىللارنى مەلۇم بىر يېزىق نورمىسىغا كەلتۈرۈش؛ تىل ساھەسىدىكى مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش. ئىككىنچى، تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى، گرامماتىكا، فونېتىكا ۋە سېمانتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق تۈركىي تىللارنىڭ «مۇقەددەس» ئەرەب تىلىدىن قېلىشمايدىغان تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش.

كىشىلەرنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھەر خىل تىپتىكى لۇغەتلەر تۈزۈلدى. مەسىلەن، ئوخشىمىغان تىللارنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى، مەخسۇس بىلىملەر لۇغىتى، ھەر قايسى پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەجىمى بىر قەدەر زور ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەت ... دېگەندەك. ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەت ئىلىم - پەننىڭ ھەممە ساھەسىدىكى ياكى ئايرىم ساھەسىدىكى بىلىملەرنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ بېرىدىغان مۇكەممەل ئۇقۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەر بۇ خىل لۇغەتنى «ئەتراپدا تېمى يوق ئۈنۈپرسىتېت» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ.

لۇغەت تۈزۈشتە ئىلمىيلىك مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم. ئىلمىيلىك - لۇغەتنىڭ ئۇزۇن زامانغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بەزىلەر ئىلمىيلىك بىلەن لۇغەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختالغاندا، بۇ مۇناسىۋەتنى ئاقسىل ماددىسى بىلەن جانلىقلار مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ: ئاقسىل ماددىسى بولمىسا، جانلىقلار بولمايدۇ، ئىلمىيلىك بولمايدىكەن، لۇغەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ، قىممىتىنى يوقاتىپ قويدۇ، دەيدۇ. بۇ ناھايىتى توغرا ئېيتىلغان مۆز.

لۇغەت كىشىلەرگە بىلىم بېرىدۇ، لېكىن قانداق ۋە قانچىلىك دەرىجىدە بىلىم بېرىش مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم. بىلىمنىڭ دائىرىسى

ھەمدە ئۇنىڭ كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشىمىغان تۈر ۋە ھەجىمىدىكى لۇغەتلەردە ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن لۇغەتتە زۆرۈر بىلىم كەم بولسا بولمايدۇ. بۇ لۇغەتتىن كۈتۈلىدىغان تەلەپ.

لۇغەت ئىلمىي كۆز قاراشقا، ئىلمىي ئۇسۇلغا ۋە ئىلمىي ماتېرىيالغا ئىگە بولغان بولىدۇ. لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى كۆز قاراشتا ئىپادىلىنىدۇ. ئىلمىيلىكنىڭ يادروسى بىلىمنىڭ توغرا بولۇشىدا. ئويىپكىتپ ئەمەلىيەتنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلەيدىغان بىلىملا توغرا بىلىم بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆز قاراش ۋە ئۇسۇلنىڭ توغرا بولۇشى، ماتېرىيالنىڭ توغرا بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

لۇغەتنىڭ ئىستېمالچانلىقى مەسىلىسى مۇھىم. ئىستېمالچانلىق - لۇغەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەملەردىن بىرى. كىشىلەر بىر لۇغەتنى سېتىۋالغاندا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتىدۇ، لۇغەتنىڭ ئۆزىگە ياخشى «ئۇستاز» بولۇشىنى ئويلايدۇ. شۇڭا لۇغەتتە كىتاپخانلارغا ئېھتىياجلىق بىلىم كەم بولماسلىقى، قىيىن مەسىلىلەر يېشىپ بېرىلگەن بولۇشى لازىم.

لۇغەتلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۈرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، لۇغەتلەرنىڭ تۈرى كۆپىيىپ بارماقتا. لۇغەت مەزمۇنى ۋە تۈزۈلۈشىگە قاراپ چوڭ جەھەتتىن «ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەت»، «فىلولوگىيىلىك لۇغەت» (تىل لۇغىتى) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش پىرىنسىپى ئوخشاش بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئالدىغا قويغان مەقسىتى ۋە ئويىپكىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، بۇ لۇغەتلەر بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئېيتايلى، ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەردە كونكرېت شەيئى ۋە ھادىسە، يەر - جاي ناملىرى، تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، خاس ئاتالغۇلار ۋە باشقىلار ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ. فىلولوگىيىلىك

ئېتىقلاغان ياكى تەخمىنىي ئېتىقلاغان سۆزلەر كىرگۈزۈلدى.

ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت مىللىي تىل تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت بىر مىللەتنىڭ تىل تارىخىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى، جەمئىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خىل لۇغەت كۆپ قىلىمى تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ، لۇغەتكە كىرگەن ھەر بىر سۆزنىڭ قىسقىچە ئاساسقا ئىگە بولۇشى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن توغرا تەبىرلەنگەن بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتنى تۈزۈشتە، ئېتىكىلىق سېمانتىكىلىق، فوتېتىكىلىق - مورفولوگىيەلىك ئۆسۈملەرگە ھەم تارىخىي ئېتىمولوگىيەلىك پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتنى تۈزۈش ئىنتايىن مۇشكۈل ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل لۇغەتنى تۈزۈش تىلشۇناسلىقتا قارقىدا قالغان ساھە.

ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت تىلنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ قالىپتىن، يەنە بىر نەچچە تىل ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدىمۇ تۈزۈلىدۇ. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن، بۇ خىل لۇغەت «تارىخىي ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت»، «سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەردە بىر سۆزدە مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن قانداق ئۆزگىرىش بولغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن: (1) ئەرۈك. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا شاپتۇل، قارا ئۆرۈك، ئۆرۈكلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. بۇ مېۋىلەر سۈپەت سۆزلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلەتتى. مەسىلەن، تۈلۈك ئەرۈك (شاپتۇل). سارغ ئەرۈك (ئۆرۈك) قارا ئەرۈك (قارا ئۆرۈك) دېگەندەك. دېمەك، «ئەرۈك» دېگەن بۇ سۆز قەدىمدە كەڭ مەنىدە

لۇغەتلەردە بولسا، سۆزلەرنىڭ ھەر خىل مەنىلىرى، مەنا پەرقلىرى ۋە مەنا ئۆزگىرىشلىرى؛ سۆزلەرنىڭ ئېتىمى، لوگىيىسى، دېئالېكتلىق خۇسۇسىيەتلەر، ئىملا نورمىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. قىسقىسى، ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەر تېمىا جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ۋە خىلمۇ خىل بولۇش بىلەن ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەر ماتېرىيالنىڭ ھەممىگە، بېرىلمىغان ئىلمىي مەلۇماتنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىغا، مەلۇم بىر ئىلىم ساھەسى بىلەن چەكلەنگەنلىكىگە قاراپ تۈرلۈك شەكىل ۋە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. شۇ سەۋەپلىك، ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەر لۇغەتتە تىلشۇناسلىقنىڭ بىۋاسىتە تەتقىقات ئوبىيكتى ئەمەس. لۇغەتتە تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ئوبىيكتى، ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەر. ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتلەر بىر تىلنىڭ، ئىككى تىلنىڭ ۋە كۆپ تىلنىڭ لۇغەت دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ.

بىر تىلنىڭ لۇغەت بىرلا تىلنىڭ سۆز بايلىقى ئاساسىدا قۇرۇلغانلىقىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت، تارىخ لۇغەتى، ئىزاھلىق لۇغەت، دېئالېكتلار لۇغەتى، مەنىداش سۆزلەر لۇغەتى، ئىملا لۇغەتى، چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغەتى، تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغەتى، تەلەپپۇز لۇغەتى، كىشى ئىسىملىرى لۇغەتى، يەر - جاي ناملىرى لۇغەتى، قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغەتى، ئاتالغۇلار لۇغەتى دېگەندەك لۇغەتلەر بىر تىلنىڭ لۇغەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. تۆۋەندە بۇلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت. بۇ خىل لۇغەت بىر سۆزنىڭ دەسلەپكى مەنىسى بىلەن شەكىلنى، شۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ھەمدە تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بولغان مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل لۇغەتكە ئېتىمولوگىيەسى

قوللىنىلغان بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مەنىسى تارىيىپ پەقەت بىرلا مېۋىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان.

(2) زور. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كۈچ، قۇۋۋەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ «زور» سۆزى بىلەن «زورلۇق» (كۈچ ئىشلىتىش)، «زورلىماق» (بەجبۇرلىماق)، «زورۇقماق» (كۈچەنمەك)، «زورلۇق قىلماق» (كۈچ ئىشلەتمەك) دېگەندەك سۆزلەرنى ياساپ قوللانماقتۇ، لېكىن «زور» دېگەن سۆزنى پەقەت «چوڭ» دېگەن مەنىدىلا قوللانماقتىمىز.

(3) ساغلىق. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «سېغىلىدىغان ھايۋان» لارنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. ھازىر بۇ سۆزنىڭ مەنىسى تارىيىپ پەقەت «قوينىڭ چىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتتىكى تۈزۈش ھەم ئىنچىكە ھەم جاھالىق ئەمگەك بولغىنى ئۈچۈن، تۈركىي تىللار بويىچە ھازىرغا قەدەر بىرەر ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت يارلىققا كەلگىنى يوق. مۇشۇنداق لۇغەتنى ئىشلەش ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئالدىدىكى مۇھىم ئىلمىي خىزمەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

2. تارىخ لۇغىتى. بۇ خىل لۇغەت تىلنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرىدىكى سۆز - ئىبارىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. بۇ خىل لۇغەتنىڭ مەقسىتى: شۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىشتىن، شۇ سۆزلەردە قانداق ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

تارىخ لۇغىتىگە سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن ئەمەس، ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. سۆزلەر ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. بىر سۆزنىڭ ئىزاھى بەلكى بىرەر پارچە ئىلمىي ماقالە بىلەن تەڭ بولۇشى مۇمكىن. ئىزاھلانغان شۇ سۆز ئەڭ بالدۇر قايسى يادىكارلىقتا ئۇچرايدىغانلىقى، سۆز مەنىسىدە بولغان ئۆزگىرىش قايسى يادىكارلىقتا

ئۇچرايدىغانلىقى؛ ئەگەر شۇ سۆز ئىستېمالدىن قالغان بولسا، ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قايسى يادىكارلىقتا ئۇچرايدىغانلىقى، ... قاتارلىقلار ئېنىق تاپشۇرۇلىدۇ. بىر سۆزنىڭ شەكلى، ئوقۇلۇشى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلىرى تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا شەرھىلىنىدۇ.

تارىخ لۇغىتىنى ئىشلەش - كۆپ ئىلمىي كۈچ تەلپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ئەمگەك شۇڭا بۇ خىل لۇغەت كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) بارق. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆي - ۋاق» دېگەن جۈپ سۆزدىكى «ۋاق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بارق» شەكلىدە ئىدى. كېيىنچە بۇ سۆزدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ ھەم «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «ۋاق» شەكلىگە كەلگەن. بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كۆكتۈرك دەۋرىدىلا «ئەۋ» (ئۆي) ۋە «بارق» سۆزلىرى ئۇچرايتتى. لېكىن «ئەۋ» بىلەن «بارق» بىر نەرسە ئەمەس ئىدى. «ئەۋ» سۆزى «چېدىر ئۆي» نى بىلدۈرسە، «بارق» سۆزى تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغان ئاددىي ئۆينى بىلدۈرەتتى. بىلگەن قاغان ئابدىسىدىمۇ بۇ سۆز «ئەۋ بارق» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز «قۇتات غۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەينى شەكىل ۋە مەنى مەنىدە ئۇچرايدۇ.

(2) بالىق. «قەلئە ۋە شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆز كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان قەدىمكى سۆز سىڭقۇسەلى «ئالتۇن يازۇق» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا «城» دېگەن خەتنى باشتىن ئاياق «بالىق» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ سۆز «ئوغۇزنامە» دە «بالىق» شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

(3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سۆ» سۆزى ئەسلىدە «سۆب» شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆز كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچرايدۇ. كېيىنچە «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ «سۆۋ» شەكلىگە كەلگەن. ھازىر بىرمۇنچە تۈركىي

خەلقلەر «سۆز» شەكلىدە قوللانماقتا. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «سۆز» شەكلىدە قوللىنىلماقتا.

3. ئىزاھلىق لۇغەت. بىر تىللىق لۇغەتلەر ئىچىدە ئىستېمال قىسمىنى ئەڭ يۇقىرى بولغىنى ئىزاھلىق لۇغەتتۇر. بۇ لۇغەتنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسىتى ئانا تىلدىكى سۆزلەرنى بىر - بىرلەپ ئىزاھلاپ، تىلدىن پايدىلانغۇچىلارنىڭ تىلدىن توغرا پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. ئىزاھلىق لۇغەت يالغۇز كىشىلەرنىڭ تىلدىن توغرا پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشىگە ياردەم بېرىپلا قالماستىن، يەنە ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتە زور رول ئوينايدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بىردىنبىر ۋەزىپىسى — ئىزاھلاش. شۇڭا ئىزاھنىڭ ئېنىق، توغرا، ئىخچام ۋە ئىلمىي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇلار لۇغەتنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ھالقا. ئىزاھنىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ، يەنە شۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىنى مەسئال بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، مەسئال قانچە ئىخچام بولسا شۇنچە ياخشى، مەسئالنىڭ ئېلىنغان ئورنى كۆرسىتىلىدۇ. سۆز مەنىسىنى ئىزاھلاش كۆپ كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە ئەمگەك. شۇنىڭ ئۈچۈن لۇغەت تۈزگۈچى ئېتىمولوگىيە، سېمانتىكا، گرامماتىكا قاتارلىق تىل ئىلىملىرىدىن ئوبدان خەۋەردار بولۇشى لازىم.

لۇغەتتە سۆز مەنىسىنى بەرگەندە، كۆچمە مەنە بىلەن كېڭەيگەن مەنە ئۆزىگە ئاساس بولغان مەنىدىن كېيىن بېرىلىدۇ، لۇغەتكە تۈپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەر، جۈپ سۆزلەر، بىرىككەن سۆزلەر، سۆز بىرىكمىلىرى، تۇراقلىق بىرىكمىلەردىن ئادەت سۆزلىرى، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوملار، ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلىدۇ. بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمى ئىكەنلىكى، شۇ سۆزنىڭ قايسى تىلغا تەۋەلىكى، شۇ سۆزنىڭ قايسى ساھەگە خاسلىقى قىسقارتىلما سۆز بىلەن كۆرسىتىلىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەت ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، تولۇق ئىزاھلىق لۇغەت بولۇپ، بۇنىڭغا بىر تىلنىڭ ھەممە لېكسىكىلىق بايلىقى كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ. يەنە بىرى، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆز بايلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) ساداق — يا ئوقنى سېلىپ بەلگە باغلىۋالدىغان ياكى مۈرىگە ئېسىۋالدىغان خالتا؛ ئوق خالتىسى.

(2) سۆگەل — بەدەندە، كۆپىنچە قول ياكى پۇتتا بولىدىغان قاتتىق يۇمىلاق ئۆسمە.

(3) تەبەسسۇم (ئەرەبچە) — يۈز، كۆز ۋە لەۋلەرنىڭ كۈلۈمسىرەش ھالىتى.

(4) تەمكىن (ئەرەبچە) — سالماق، ئېغىر - بېسىق.

(5) ئايىماق — ئۆزگەرمەك؛ ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر ھالەتتىن باشقا بىر ھالەتكە كۆچۈشى.

4. دىئالېكتلار لۇغىتى. دىئالېكت ۋە شېۋە ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى (فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر) بىلەن ئورتاق ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىي تىل مەلۇم بىر دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، لېكىن ئۇ ئورنىغا چۈشۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ، دىئالېكت - شېۋىلەر ئەدەبىي تىلغا بويىسۇنىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئەدەبىي تىل دىئالېكت - شېۋىلەرنى ھەرگىز چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى ئۇلاردىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىدۇ.

دىئالېكتلار لۇغىتى مەخسۇس ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن تۈزۈلىدۇ. بۇ خېلى لۇغەت پەقەت تىل تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى خادىملار ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ، دىئالېكتلار لۇغىتى ئىككى خىل تۈزۈلىدۇ. بىرى، ئۈنۈنۋېرسال شەكىلدە تۈزۈلىدىغىنى. بۇنىڭغا ھەممە دىئالېكت رايونلىرىدىن سۆز ئېلىنىدۇ. يەنە بىرى، ئايرىم

بىر دىئالېكت ئاساسىدا ياكى ئايرىم بىر دىئالېكت رايوندىكى شېۋىلەر ئارىسىدا تۈزۈلدىغىنى. بۇنىڭغا شۇ دىئالېكت رايوندىكى سۆزلەر ياكى ئايرىم بىر يەرنىڭ شېۋىلىرى كىرگۈزۈلدى. قايسى خىلدىكى دىئالېكت لۇغىتى بولسۇن، ئۇنىڭغا كىرگەن سۆزلەر ھازىرقى زامان تىلى بىلەن چۈشەندۈرۈلدى، بەزىلىرىگە مىسال كەلتۈرۈلدى. لۇغەتكە كىرگەن سۆزلەر قايسى يەرنىڭ سۆزى ئىكەنلىكى تىرناق ئىچىدە قىسقارتىلما سۆز بىلەن (ت — تۇرپان دېگەندەك) كۆرسىتىلدى. مەسىلەن:

- (1) ئىلەك (ت) — يېتىر قىلمايدىغان.
- (2) بارلىق (ت) — قول - ئىلكىدە بار، باي.
- (3) بىدماق (ت) — كۆڭۈل غەشلىكى، كۆڭۈل بىئاراملىقى.
- (4) تازا (ت) — چىقىم، خىراجەت.
- (5) داردار (ت) — تالاش - تارتىش. م: بۇ ئىش نۇرغۇن داردار بىلەن ھەل بولدى.
- (6) شەپشۈك (ت) — چېپىلغاق. م: شەپشۈك بالا.
- (7) كۆرۈشمەك (ت) — ئۈنۈم بەرمەك، شىپا بولماق (دورا).
- (8) گۆدەڭگە (ت) — ئوڭدىسىغا. م: گۆدەڭگىسىگە يىقىلىپ چۈشتى.

5. مەنىداش سۆزلەر لۇغىتى. مەنىداش سۆزلەر لۇغىتى بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرى. بۇ لۇغەت تىلنىڭ لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق بايلىقىنى، مەنىۋى تۈس جەھەتتىكى پەرقلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ لۇغەت تىلدىن پايدىلانغۇچىلارنىڭ مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ پەرقىنى بىلىپ ئىشلىتىشىگە ياردەم بېرىدۇ. مەنىداش سۆز دېگەنلىك مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوخشاش دېگەنلىك ئەمەس. ئۇ سۆزلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر ۋە ئىنچىكە مەنا پەرقى بولىدۇ. مەنىداش سۆزلەر لۇغىتىدە مانا مۇشۇنداق پەرقنى

كۆرسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئېيتايلى، «ھارماق» بىلەن «تالماق» سۆزلىرى بىر گۇرۇپپا مەنىداش سۆز بولۇپ، ھەر ئىككىسى بەدەننىڭ سېزىمىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدۇ. «ھارماق» سۆزى پۈتۈن بەدەننىڭ سېزىمىنى بىلدۈرسە، «تالماق» سۆزى بەدەننىڭ مەلۇم قىسمىنىڭ سېزىمىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە «قاپارماق، چاۋۇرماق» دېگەن سۆزلەرنى ئالماق، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بەدەننىڭ مەلۇم يېرىدە قاپارتقۇ پەيدا بولغانلىقىنى بىلدۈرسىمۇ، ئەمما قاپارتقۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى ئوخشىمايدۇ. ئېيتايلى، «قاپارماق» سۆزى قاتتىق جىسىمنىڭ بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن پەيدا بولغان قاپارتقۇنى بىلدۈرسە، «چاۋۇرماق» سۆزى قىزىق سۇيۇق جىسىمنىڭ بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىنى كۆيدۈرۈشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان قاپارتقۇنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقى مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى؛ بىلدۈرگەن مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر - تېپىزلىقى، قارىتىلغان ئوبيېكت جەھەتتە ۋە ئىپادىلەنگەن تۈس جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

مەنىداش سۆزلەر لۇغىتىدە يۇقىرىدەك ئىنچىكە پەرقلەر كۆرسىتىلگەندىلا، ئاندىن كىشىلەر تىلدىن توغرا پايدىلىنالايدۇ. ئۇيغۇر تىلى بويىچە مەنىداش سۆزلەر لۇغىتى ھازىرغىچە ئىشلەنگىنى يوق. بۇنى ئىشلەش ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئالدىدىكى يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرىدۇر.

6. تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى. تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى بىر تىللىق لۇغەتلەر ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل لۇغەت بىر تىلغا خاس بولغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوم ۋە ماقال - تەمسىللەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. لۇغەتكە بىرىكمىلەر باش سۆز سۈپىتىدە ئېلىنىپ تەرتىپى بويىچە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

باش بېرىلسا بۆك ئىچىدە، قول سۇنسا يەك ئىچىدە
家丑不可外扬

سادىن لايىن تۇغۇلىدۇ 鸡窝里能飞出金凤凰
پاختىكى ئوڭدا ئۇچماق 得意洋洋

(خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە)

秉性难移

سۇت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقار
قۇيرۇق كۆرسىتىپ ئۆپكە ساتماق 挂羊头卖狗肉
上午栽树，下午乘凉

ئۆچكىگە چىگىتنى بېرىپلا قۇيرۇقىنى
سىلىماق يۇقىرىدا بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ
بىرنەچچە تۈرى ئۈستىدە توختىلىپ قۇتۇق. ئەمدى
ئىككى تىللىق لۇغەتكە كەلسەك، بۇ خىل لۇغەت
«تەرجىمە لۇغىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىككى
تىللىق لۇغەتلەر بىر تىلنى ئىككىنچى بىر تىل
بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشنى ئاساس قىلىدۇ. يەنى ئانا
تىل بىرەر چەت تىلغا ياكى چەت تىل ئانا تىلغا
تەرجىمە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇرچە -

خەنزۇچە لۇغەت» «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»
دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئىككى تىللىق لۇغەت تىل
ئۆگىنىش، تەرجىمە خىزمىتى ۋە ئىلىم - پەن
ئىگىلەش جەھەتلەردە مۇھىم رولغا ئىگە. شۇنداقلا
مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي ئالاقە ۋە
خەلقئارادىكى مەدەنىي ئالاقىلارنى ئىلگىرى
سۈرۈشتۈرمۈ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ
خىل لۇغەتكە تەرجىمە قىلىشقا بولىدىغان
(تېگىشلىك) بارلىق سۆز - ئىتىبارلەر
كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى
بىلەن كۆچمە مەنىسى ئىككىنچى بىر تىلغا توغرا،
دەل بېرىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىككى تىللىق لۇغەتنى تۈزۈش - ناھايىتى
قىيىن بولغان ئىلمىي ئەمگەك. قىيىنچىلىق شۇ
يەردىكى، بىر تىلغا خاس بولغان بىر سۆزنى ۋە
ئۇنىڭ بارلىق مەنىلىرىنى ھەم بۇ مەنىلەرنىڭ
جۈملىدىكى ئۆزگىرىشلىرىنى ئىككىنچى تىلغا
تەرجىمىنى تۈلۈك بېرىش ئۈچۈن، لۇغەت
تۈزگۈچىنىڭ ھەر ئىككى تىلنىڭ ئىنچىكە
تەرەپلىرىنى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. چۈنكى، بىر

شۇنداقلا مىسالنىڭ نەدىن ئېلىنىدىغانلىقىنى
كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئاغزىنى تاتلىق قىلماق. بۇ، ئىشقا
ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال بىلەن ئۆزىنى خوشال
قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

(2) بېشى باغلاش. بۇ، چاي ئىچكۈزۈپ
قويۇلغان قىزلار ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن،
سائادەتكە بىر يىلدىن بېرى ھەر كۈنى دېگۈدەك
ئەلچىلەر كېلىدىكەن، موماي ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە
بېشى باغلاش، دەپ جاۋاب بېرىدىكەن («ئۇتكان
كۈنلەر»)

(3) شاختىن شاخقا قونماق. بۇ، بىر
ئىشتىن ياكى بىر پىكىردىن ئاسانلا باشقا بىر ئىش
ياكى پىكىرگە ئۆتۈۋېرىدىغان ئادەملەر ئۈچۈن
قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن،

مەۋقەسى يوق، بېلى بوش، ئۈجمە كۆڭۈل
كىشىنىڭ، شاختىن شاخقا قونغاچقا ساپاسى يوق
ئىشىنىڭ. (گېزىتتىن)

تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ مەنىداشلىرى بار
بولسا، بۇنىڭ ئالدىنقى ئىزاھلىنىپ،
كېيىنكىسىنىڭ ئىزاھى ئالدىنقى ئىزاھقا
قالدۇرۇلىدۇ.

تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتىنىڭ تۈزۈلۈشى
ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن. بىرى، لۇغەت
تەركىبىدىكى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى،
ئىدىئوملار، ماقال - تەمسىللەردىن تەركىب تاپقان
ئۆتۈپرسال لۇغەت. يەنە بىرى، تۇراقلىق
بىرىكمىلەرنىڭ مەلۇم تەركىبى قىسمى ئاساسىدا
تۈزۈلىدىغىنى.

تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى ئەگەر ئىككى
تىللىق تۈزۈلىدىغان بولسا، ئۇلارنى ئىككىنچى
تىلغا تەرجىمىسىنى قانداق بېرىش مەسىلىسىنى
ئويىدىن ئويلىنىش لازىم. بۇلارنىڭ تەرجىمىسىنى
بېرىشتە ئۇ تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلنىڭ
تەڭدىشىنى بېرىش لازىم، ئەگەر تەڭدىشى
بولمىسا، مەزمۇنىنى تەرجىمە قىلىپ بېرىش
لازم. مەسىلەن:

(ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە)

سۆزلەرنى بېرىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئىنتايىن قىيىن. بۇ خىل لۇغەتنى تۈزگۈچىلەر بىرقانچە خىل تىلنى پىششىق بېلىشى كىرەك.

ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا زور مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ياراتقان. ئەنە شۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىرى مەھمۇد قەشقەرنىڭ ئۆلمەس ئەسەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى». بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا غايەت زور ئورۇن تۇتىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. بۇ ئەسەر دۇنياغا كېلىشتىن ئىلگىرى تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقىدا، بولۇپمۇ لۇغەتچىلىك ساھەسىدە بۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەر يوق ئىدى، بۇ ئەسەر باشقا دۆلەتلەرنىڭ مۇشۇ خىلدىكى لۇغەتلىرىدىن تۆت - بەش يۈز يىل بۇرۇن تۈزۈلگەن. شۇڭا بۇ ئەسەر تۈركىي تىللار لۇغەتچىلىكى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا تارىختا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئالىم ئۆزىنىڭ بۇ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. ئاپتور ئۆز ئەسەرىدە ئەدەبىي تىلدىن باشقا ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا تۈركىي قەبىلە خەلقلەرنىڭ لېكسىكىسىنى تىل ماتېرىيالى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىمۇ ئىلمىي يۈسۈندا تەكشۈرگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەڭ قىممەتلىك

تىلغا خاس بىر سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىككىنچى بىر تىلغا تەرجىمە قىلغاندا، بىرلا سۆز بىلەن بېرىش تەلەپنى قاندۇرالمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى تىللىق لۇغەتنى تۈزگەندە، تەرجىمە قىلىنغۇچى تىلدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ تولۇق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئانا تىلدىكى بارلىق سۆزلەر مۇمكىن قەدەر كۆرسىتىلىشى زۆرۈر.

(خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت)

ئادەم چاقىرماق 叫人 叫 (1) چاقىرماق

قوي مەرىمەك 羊叫 مەرىمەك

ئىت ھاۋشىماق 狗叫 ھاۋشىماق

خوراز چىللىماق 鸡叫 چىللىماق

قۇش سايرىماق 鸟叫 سايرىماق

كالا مۆرىمەك 牛叫 مۆرىمەك

ئات كىشىمەك 马叫 كىشىمەك

ئىشەك ھاڭرىماق 驴叫 ھاڭرىماق

تاماق بۇيرۇتماق 叫饭 بۇيرۇتماق

تۇغۇلغان كۈن 生日 生 (2) تۇغۇلغان

ئۆمۈر بويى 一生 ئۆمۈر

ئوت قالىماق 生火 قالىماق

خام گۆش 生肉 خام

يات ئادەم 生人 يات

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلماق 招生 ئوقۇغۇچى

(ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت)

(1) پىلتە 捻子, 火绳 捻子, 柳子 柳子

剂子 剂子 拉面剂子

把 把 一把线

(2) چاقماق 闪电 1 چاقماق 闪电

打火机 打火机 使用打火机

I 方格 方格布

(3) 篱笆 篱笆 1 چىت تام 篱笆墙

I 花布 花布 1 چىت كۆزلەك 花布裙子

كۆپ تىللىق لۇغەتلەر بىر تىللىق لۇغەت،

ئىككى تىللىق لۇغەتلەرگە قارىغاندا ئۇقەدەر راۋاج

تاپمىغان. شۇڭا بۇ خىل لۇغەتلەر كەمدىن كەم

ئۇچرايدۇ. بۇ خىل لۇغەتنىڭ كەمچىلىكى شۇ

يەردىكى، بۇ خىل لۇغەتلەردە بىر سۆزنىڭ كۆپ

مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىككىنچى تىلدىكى ھەممە

يېرى شۇكى، ئاپتور بۇ ئەسەردە «خاقانىيە تىلى» نىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ۋە لېكسىكىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ تەسۋىرلەپ بەرگەن.

ياۋروپادا تۈركىي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايدىغاندىن بۇيان، مۇجەمل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلىشىپ كەتكەن. شۇۋاقىچە كۆز قاراشلىرى مۇجەمل بولۇپ كەلگەن ئاناغلىق تۈركولوگلامۇ ئۆز چۈشەنچىلىرىنى روشەنلەشتۈرۈۋالغان.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا XIX ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا باشلانغانىدى. XI ئەسىردىنلا ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى سېلىشتۇرما تەتقىقاتى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىن سىرت، يەنە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىمۇ سېلىشتۇرغان.

ئاپتور لۇغەتنى تۈزۈشتە تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، ئۇلارنى زەتلەپ كىتاب ھالىغا كەلتۈرگەنگە قەدەر «خاقانىيە تىلى» دىن ئىبارەت ئەدەبىي تىل نۇرمىسىغا قاتتىق زىچايە قىلغان.

قىسقىسى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاج تاپقانلىقىنىڭ مەھسۇلى ۋە شاھىدى. ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. يەنى ئىشەنچلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ تارىخ IX ئەسىرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى بىرنەچچە پاكىت بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگلىرى تۇرپان

ناھىيىسى يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى سىڭگىم بۇددا خارابىلىقىدىن قەدىمكى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەتنىڭ ئون نەچچە پارچە كەمتۈك ۋازىقىنى تاپقان. لۇغەتنىڭ بۇ پارچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇ تىلىنى تەتقىق قىلىشتا زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغانلىقىنىڭ ماددىي ئىسپاتى. بۇ لۇغەت X ئەسىردە تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچىنى تەتقىق قىلىشتا بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، يەنە مىلادى XI ئەسىردە ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئىسلام دىنى شارائىتىدا تۈزۈپ چىققان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا بۇددا دىنى شارائىتىدا تۈزۈلگەن لۇغەتنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» ئىدىئەت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ئىشلەنگەن. بۇ لۇغەتكە مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆزلەر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوللانغان قەدىمكى يېزىق ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

لۇغەتتە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى، لېكسىكا جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لۇغەت يالغۇز مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى ۋە شۇ چاغدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئاساس بولۇپ قالماستىن، يەنە شۇ چاغدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ لۇغەتنىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى.

XVII ئەسىردە چىنەنلۇڭ خانىڭ بۇيرۇقى ۋە

باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (مانجۇچە، زاڭزۇچە، مۇڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە) تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت بېيجىڭ خان سارىيىدا ساقلانغان كونا قوليازما نۇسخىسىغا ئاساسەن مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن سۈرەتكە ئېلىش يولى بىلەن 1957 - يىلى ئۈچ توم قىلىپ نەشر قىلىندى.

بۇ لۇغەت ئاساسەن مانجۇلارنىڭ باشقا مىللەتلەر تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن. ئۇن سەككىز مىڭ سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ لۇغەت مەزمۇنغا باي بولۇپ، تارىخى ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە. لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىدا لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنىڭ بايلىقى، خىلمۇ خىللىقى، ئۇلارنىڭ سېمانتىكىلىق گۇرۇپپىلارغا دەل ۋە توغرا بۆلۈنۈشى، ئىملا نورمىسىنىڭ ئىزچىل ئىپادىلىنىشى — مانا بۇلار لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىنى تۈزۈشكە قاتناشقۇچىلارنىڭ تىلىدىن ناھايىتى ئوبدان خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

لۇغەتتىكى باي لېكسىكىلىق ماتېرىياللار يالغۇز ئۇيغۇر تىلىشۇناسلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس، يەنە ئۇيغۇر تارىخچىلىرى، ئېتىنوگرافىلىرى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى قىممەتلىك تارىخىي مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك لۇغەتلەر ئىشلەندى. بۇلاردىن تۆۋەندە بىرنەچچە لۇغەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

تۈركىيىلىك جافەر ئوغلى «تۇرپان تېكىستلىرى» ئاساسىدا 7500 سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر لۇغىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر لۇغەت ئىشلەپ چىققان. بۇ لۇغەتتە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ لۇغەت قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە شەكىل جەھەتتە قانداق ئۆزگىرىشلەر ياشىغانلىقىنى، شۇنداقلا سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. ئېيتايلى.

بۇ لۇغەتتە «ئال» دېگەن سۆزگە «ھىلە، مىكىر» دېگەن مەنە بېرىلگەن. بۇنىڭدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالدا، ئالدامچى» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە شۇ «ئال» سۆزى بىلەن ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز. «ئاغ» دېگەن سۆزگە «ئىككى پۈت ئارىسىدىكى كەڭلىك» دېگەن مەنە بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز «ئىستاننىڭ ئېغى» دېگەن مەنەدە قوللىنىلىشىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا بىر ئورتاقلىق ۋە باغلىنىش بارلىقىنى كۆرىمىز. «قان» دېگەن سۆزگە «ئالغاي» دەپ مەنە بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىغىر» دېگەن سۆزنىڭ «قان» دېگەن تومۇردىن ياسالغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز. «قىز» دېگەن سۆزگە بىرقانچە مەنەلەردىن باشقا، يەنە «ئىستىق، ھارارەت» دېگەن مەنىمۇ بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىزىق، قىزغىن، قىزىتماق» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ «قىز» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز. دېمەك، بۇ لۇغەتنىڭ تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىلمىي قىممىتى خېلى زور.

ن. ئا. باسكاكوپ، د.م. ناسلوپ، بۇ. سۇنۇزا، ئا. شەمىيىۋا، م. كەبىروۋ، ئەمىرنەجىپ قاتارلىق تىلشۇناسلار 30 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا «ئۇيغۇرچە - رۇسچە»، «رۇسچە - ئۇيغۇرچە» لۇغەتلەردىن بىر مۇنچىسىنى ئىشلىدى. بۇ لۇغەتلەر تىل ئۆگىنىش، ئىلمى - پەن ئىگىلەش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، مەتبەئەچىلىك نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاج تېپىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قەدىمىنى تېزەلتتى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ تەرەققىيات سۈرئىتى لۇغەتچىلىك ساھەسىدە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەش تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ماددىي ۋە مەنئىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، لۇغەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە بىرنەچچە يۈز لۇغەت نەشر قىلىنىپ، جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلىندى. ھازىر ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە كەسپىي لۇغەتلەر داۋاملىق نەشر قىلىنماقتا.

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا

ۋاڭ سۈمبى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خاراكتېرى، قانداق قىلغاندا خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغانلىقى ۋە بۇ جەھەتتىكى بىرقانچە مۇھىم نۇقتا قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

بىزنىڭ ھازىرقى دەۋردىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىمىز ئاساسەن سۆز مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش - گرامماتىكىسىنى چۈشەندۈرۈش - تېكىستنى كىرىشتۈرۈپ سۆزلەش - مەشىق قىلدۇرۇش - تاپشۇرۇق بېرىش - تەرجىمىسىنى باشتىن ئاخىر سۆزلەپ بېرىشتىن، يەنى پۈتۈن جەرياننى ئاساسەن ئوقۇتقۇچى سۆزلەپ بېرىش، ئوقۇغۇچىغا ئوقۇتۇشتىن ئىبارەت.

تىل ئىككى ياكى كۆپ تەرەپلىمە ئالماشتۇرۇش قورالى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك فورمىلاشقان ئوقۇتۇش قۇرۇلمىسى ھازىرقى دەۋر ئوقۇتۇش تەلىپىنى قاندۇرالمىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل داۋاملىشىۋېرىدىغان بولسا، ئوقۇغۇچىلار تەبىئىي ئۆگىنىش كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. مول بولغان تىل ئۆگىنىش مۇھىتىنى يارىتالمايدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز ئەقلىنى ئەركىن جارى قىلدۇرۇشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تۆۋەندىكىدەك ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ.

(1) ئوقۇتۇشتا مۇقىم ئۇسۇل بىلەن ماتېرىيالغا ئېسىلىۋالماستىن تەشەببۇس قىلىش

خەنزۇ تىلى دەرسى رايونىمىزدىكى ئالىي، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى چوقۇم ئوقۇشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسىي دەرىجىلىك دەرس بۇ دەرس قورال دەرسى بولۇپ، باشقا دەرىجىگە ئوخشاش ئاساسەن دەرسخانىدا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئوقۇتۇلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىنىڭ دەرسخانىدىكى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ناھايىتى مۇھىم.

مەن خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مائارىپ ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەريانىدا ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىم ۋە تەسىراتلىرىمنى ئۇستازلىرىم، كەسپداشلىرىمنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە بىرقانچە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۆز كەسپى قىلغان ئوقۇتقۇچىلار تۆۋەندىكى بىرقانچە مۇھىم تەلەپنى ئورۇندىشى لازىم:

1. دەرس ئۆتۈش - ئوقۇتۇش سەنئىتىدىكى قايتا ئىجادىيەت.

ھازىرقى زامان ماڭارپ نەزەرىيەسى ئىجابىي ئۆگىنىش ۋە ئىجادىي ئوقۇتۇش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەقىقىي تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەندە مۇقىم بىر خىل ئۇسۇلغا ئېسىللىۋالماي، كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن جانلىق، ئەپچىللىك بىلەن مۇۋاپىق ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تاللاپ، ئوقۇغۇچىلارنى جەلپ قىلىش ۋە تەبىئىي قىزىقتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈدۇ.

بىزنىڭ ئوقۇتۇش ئوبيېكتىمىز شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئويغۇر ئوقۇغۇچىلار (ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قازاق، موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارمۇ بار) بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىل ئۆگىنىش مۇھىتىدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىل ساپاسىدىكى پەرقمۇ ناھايىتى چوڭ. بۇ ھال خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا زور قېيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلمەكتە. شۇڭا ئالتى مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىدا قېلىپلاشقان بىر خىللا ئۇسۇل قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىل ئۆگىنىش سەۋىيىسىگە ئاساسەن ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن سەۋىيىدىكىلەرنى ئاساس قىلىش، خەنزۇ تىلى ئاساسى ياخشىلارنى تېكىستنى تەھلىل قىلىش، يىغىنچاقلاش، ھۆكۈم-قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە يېتەكلەش (ئىمكان قەدەر ئانا تىلنى ئىشلەتمەسلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش)، زېھنىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە كۈچ چىقىرىشقا يېتەكلەش لازىم. خەنزۇ تىل ئاساسى ئادەتتىكىدە كىلىرىگە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىشنى مەشق قىلدۇرۇش، ئانا تىلنى ئىمكان قەدەر ئىشلەتمەسلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم. يەنى بىر سېنىپتا بىر ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. بولۇپمۇ «ئاڭلىق ئەمەلىيەت» ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى» نى ۋە تونۇۋېلىش ئۇسۇلىنىمۇ مۇۋاپىق قوللىنىش

ئەلۋەتتە بۇ خىل «جانلىق قوللىنىش» ئۇسۇلى خالىغانچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بولماستىن، بەلكى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەتراپلىق ماھارىتى بولۇشى تەلپ قىلىدىغان بىر ئالىي ئوقۇتۇش سەنئىتى. شۇڭا ئوقۇتقۇچى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئاندىن «جانلىق ئىشلىتىش» قابىلىيىتىنى ھازىرلىيالايدۇ.

ئوقۇتقۇچى يەنە ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆزى، چىرايى، ھەرىكىتى، يۈرۈش - تۇرۇشى ۋە بەزى ئىنچىكە ئىشلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ پىسخىكىلىك ئىچكى دۇنياسىنى ئېنىق كۆزىتىپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان «تەسادىپىي ئەھۋال» لارنى ئالدىن سېزىۋېلىپ، مۇناسىپ تەدبىر قوللىنىپ، ئوقۇتۇش ھالىتىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى لازىم. ئوقۇغۇچىلاردىكى ھەر بىر ياخشى ئىپادىلەرنى بايقاپ ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەپ، ئىلغارلىرىنى ئۈلگە قىلىپ ناچارلىرىنى يېتەكلەش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىنىڭ تەلپى بويىچە دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەرسىگە بولغان قىزىقىشىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ زېھنىنى ئۇرغىتىپ، دەرسنى خۇشاللىق بىلەن ئاڭلايدىغان، خاتىرە قالدۇرىدىغان، ۋە ئۆتۈلگەن مەزمۇنلارنى ئۆز بىلىمىگە ئايلاندۇرايلىغان قىلىش كېرەك.

(2) ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى پىششىق بىلىش، يېڭى مەزمۇنلارنى تولۇقلاش، سۆزلەش بىلەن مەشق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم.

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئۇنىۋېرساللىقىدا يەنى بىر سائەتلىك دەرسنى بىر ياكى بىرنەچچە خىل ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇنلىنىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچى دەرسلىك مەزمۇنىنى پىششىق بىلىشى، مۇھىم نۇقتىنىڭ ئېنىق سىستېمىلىق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم. دەرس سۆزلىگەندە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ماسلاشتۇرۇپ، دەرس مەزمۇنىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېڭى ماتېرىيالنى تولۇقلاپ تۇرغاندىلا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ

بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىپ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. دەرس ئۆتۈش جەريانىدا ئوقۇتۇش پروگراممىسى بىلەن ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى ئاساس قىلىشتىن سىرت، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنىڭ مەزمۇنىنى مۇۋاپىق تولۇقلاپ تۇرۇش، يەنى دەرس تېكىستى ئىچىگە يېڭى - يېڭى مەزمۇنلارنى كىرگۈزۈش لازىم، بۇنداق قىلغاندا ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسكە بولغان چۈشەنچىسىنى ئاشۇرغىلى، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىش ئۈچۈن، ئاساسىي بىلىمنى دەرسخانىدا ئۆگىنىش، ئاساسىي ماھارەتنى ئېغىزدا مەشق قىلدۇرۇش، ئاساسىي نەزەرىيىنى يېزىپ مەشق قىلىشقا يېتەكلەش لازىم. كۆپ تەرەپلىمە بىلىملەرنى ئۆزئارا كىرىشتۈرۈپ سۆزلەش، ئوقۇغۇچىلارنى پىكىر قىلىشقا ئۈندەيدىغان ئۈنۈم سالىشقا ئىگە مەشقلەرنى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى تۈزۈپ چىقىپ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن كەڭ ھەم بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان بىلىم ئېلىش شارائىتىنى يارىتىپ بېرىش كېرەك.

مەسىلەن: «تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسى» دېگەن دەرسنى ئۆتۈش ۋاقتىدا، ئوقۇغۇچىلار ئالدىن «دەرس مەزمۇنىنى كۆرۈپ چىقىشى» ئاندىن ئوقۇتقۇچى بىر قېتىم ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۆگىنىشى ياخشى ۋە بىتر قەدەر ياخشى ئوقۇغۇچىلاردىن تانزانىدىكى سالىنىڭ ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى خەرىتىدىن كۆرسىتىپ بېرىشى ۋە تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھازىرلانغان شارائىتلارنى سۆزلەپ بېرىشى، يەنە قانداق تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ بارلىقى، تېكىستتە تونۇشتۇرۇلغان ھايۋاناتلاردىن باشقا يەنە قانداق ھايۋاناتلارنىڭ بارلىقى، نېمە ئۈچۈن ھايۋاناتلارنىڭ ھاۋانىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن قانۇنىيەتلىك ھالدا كۆچىدىغانلىقى، يەنە قانداق ھايۋانلاردا كۆچۈش ئەھۋالىنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقى،

تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسى بىلەن سۈنئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ قايسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشى تەلپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار چۈشىنىلمىگەن خام سۆزلەرنى ۋە گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى سۆزلەپ چۈشەندۈرۈپ بەرسە بولىدۇ. ئۆگىنىشى بىتر قەدەر ناچار ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا تېكىست مەزمۇنىغا ئاساسەن ئوڭايراق سوئاللارنى چىقىرىپ جاۋاب ئېلىش، كىرىشتۈرۈپ مەشق قىلدۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارغا ئىلھام بېرىش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە سۆزلەتكۈزۈش، چۈشەندۈرگۈزۈش، ئۆزئارا مۇنازىرە قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېكىست مەزمۇنىنى ياخشى چۈشىنىشىگە، خام سۆزلەرنى پىششىق ئىگىلىشىگە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ، ئۇندىن باشقا يەنە ھەر خىل تېمىدا تاپشۇرۇق ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇش، مەسىلەن، «ھايۋاناتلار باغچىسى» دېگەن ماۋزۇدا ماقالە يېزىشى تاپشۇرۇق بېرىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تۆۋەندىكى مەسىلىلەر بويىچە يېزىشى تەلپ قىلىش لازىم: ① سۈنئىي ھايۋاناتلار باغچىسى بىلەن تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەش (شەكلى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن تەسۋىرلەش) ② ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن يېتەرسىزلىكىنى تەسۋىرلەش (سايھەتچىلەرگە قايسى جەھەتتىن قولايلىق، خۇشاللىق، ھوزۇر ئېلىپ كېلىشى، شەھەر قىياپىتىگە قانداق تۈس قوشىشى قاتارلىقلار) ③ ھايۋاناتلارنىڭ ئادەمگە كۆنۈش ھالىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ھايۋاناتلارغا بولغان تەسىراتىنى جانلىق ئىپادىلەش. ماقالە مەزمۇنى بىردەك بولۇشى تەلپ قىلىنمايدۇ. مەزمۇنى ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز مەيلىچە ئەسلىتىش، تەسۋىرلىتىش لازىم. ③ ئوقۇتقۇچى ئۆز مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى

ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ تۇرۇشى كېرەك. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى ئۆز خىزمىتىنى قىزغىن سۆيۈپلا قالماي، ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسپىنى پىششىق بىلىشى، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ تۇرۇشى شەرت. دېمەك خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى پىششىق بىلگەندىن سىرت خەنزۇ مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ (ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ) مەدەنىيەت بىلىملىرى (تارىخ، جۇغراپىيە، سىياسىي، ئەدەبىيات، سەنئەت، قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلار) دىن خەۋەردار بولۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرەلەيدۇ، ئالىيجاناب كەسپ ئەخلاقتى يېتىلدۈرەلەيدۇ، ئىجادچانلىق بىلەن دەرسلىكتىن پايدىلىنىپ، ئوخشاش بولمىغان تېما مەزمۇندىكى تېكىست مەزمۇنلىرىنى جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۈنۈملۈك ئوقۇتۇش مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ.

(4) ئوقۇتقۇچىنىڭ نۇتۇق قابىلىيىتى بولۇشى كېرەك.

ئامېرىكىلىق ئاتاقلىق مائارىپچى، ئاراتور مۇنداق دەيدۇ: «بىر ئادەمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىنىڭ 15 پىرسەنتى پەن - تېخنىكا بىلىملىرىگە، 85 پىرسەنتى ئىنسانىيەت قۇرۇلۇشى يەنى ئۆزىنىڭ پىكىر قابىلىيىتىنى بايان قىلىش، يېتەكلەش قابىلىيىتى ۋە باشقىلارنىڭ قىزغىنلىقىنى قوزغاش قابىلىيىتىگە باغلىق.» بۇ سۆز ھەقىقەتەنمۇ جايىدا ئېيتىلغان. غەرب دۆلەتلىرىدە، تىل (سۆز قابىلىيىتى)، ئېلېكترونلۇق مېخانىكا، ئامېرىكا دوللىرى ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئۈچ چوڭ قورالى دەپ ئاتالماقتا. بۇنىڭدىن سۆز قابىلىيەتنىڭ ھەقىقەتەن مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ سۆز قابىلىيىتىنىڭ ياخشى بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى سۆز قابىلىيىتى ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇشقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، ئۆزىنىڭ

خىزمەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى - بولماسلىقىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئىشلىرىدىن مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كىشىنى قايىل قىلارلىق سۆز قابىلىيىتى ۋە ناتىقلىق سەنئىتى يۇقىرى بولغان كىشىلەردۇر. دېمەك، ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆز قابىلىيىتى يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ بىلىمى باشقىلار تەرىپىدىن ئاسان قوبۇل قىلىنىدۇ ھەم ھۈرمەتكە ئېرىشىدۇ. ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ.

(5) ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزى ئۆلچەملىك، ئاۋازى يېقىملىق بولۇشى كېرەك.

ئوقۇغۇچىلار قەلبىدىكى ئوقۇتقۇچى بىلىمىنىڭ مۇجەسسەمى، ئۇلار دائىم ئوقۇتقۇچىنى ئۈگىنىش نەمۇنىسى قىلىدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ سۆز ھەرىكىتىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەقلىد قىلىشى ئۈچۈن ئۆلچەملەشتۈرۈشى لازىم.

بۇنىڭدا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۆزى ئۆلچەملىك، تەلەپپۇزى توغرا، سۆزى ئېنىق، جۈملىسى گرامماتىكىغا ئۇيغۇن، تىل خاتالىقى ۋە ئادەتلىنىپ قالغان يەرلىك شېۋە سۆزلىرى بولماسلىقى كېرەك. بۆلۈپمۇ جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن قوپال سۆزلەرنى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا سۆزلەپ قويمايلىقى، سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن ئىلمىيلىكى چىقىپ تۇرۇشى كېرەك.

ئوقۇتقۇچى تىل جەھەتتىن ئۆلچەملىك بولۇپلا قالماي، تىل ۋە ئاۋازنىڭ يېقىملىق بولۇشىمۇ دىققەت قىلىشى كېرەك. يەنى گەپ - سۆزى ئېنىق بولۇشى، سۆز ۋە ئاھاڭدا كەتكۈزۈپ قويمايلىقى، ئاۋازى سىلىق، جاراڭلىق بولۇشى، پىكىرى ھېسسىياتلىق ئىپادىلىنىشى، ئاۋازى ھېسسىياتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشالغىنى، گەپنىڭ بېشى بار، ئايىغى يوق بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشى كېرەك.

خەنزۇ تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بىر بوغۇم بىر خەت، ھەر بىر خەتنىڭ سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاھاڭى بولىدۇ. ھەر بىر جۈملە

ئېگىز - پەس ئاھاڭلاردىن تۈزۈلىدۇ. شۇڭا سۆز جىددىي، ئاستا، نۆۋەتلەشتۈرۈلگەن-دولقۇنسىمان، جاراڭلىق، خۇش ئاھاڭلار بىلەن ماسلاشتۇرۇلسا، يېقىملىق، گۈزەل ئاڭلىنىدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى خەنزۇ تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشى كېرەك.

(6) دەرسخانىدا ئىناق، خۇشخۇي كەيپىيات يارىتىش كېرەك.

دەرس ئۈستىدە ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىغا بېسىم ئىشلىتىدىغان، بىرەر ئوقۇغۇچىنىڭ «تەرتىپىنى بۇزۇشى بىلەن دەرسنى توختىتىپ ئۇنى باشقۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىدىغان، ئۆزىمۇ ئاچچىق يۈتۈپ ھەم ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئەندىشىگە سېلىپ، دەرسخانا كەيپىياتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويىدىغان ئەھۋاللاردىن ساقلىنىشى كېرەك. ئوقۇتۇشتا ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىناق ئۆگىنىش كەيپىياتى يارىتىش، ئوقۇغۇچىلارغا بېسىم ئىشلەتمەسلىك، باراۋەرلىك، ئۆزئارا ھۈرمەتلەش كەيپىياتى ئىچىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش لازىم.

سوئال كۆپ بولۇش، ئورۇنسىز سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى تۈپەيلىدىن، ئوقۇغۇچىلارنى جىددىي كەيپىياتقا سېلىپ، ئۇلاردا مۇداپىئەگە ئۇتۇش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش رېۋىجىسىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلىنىش كېرەك، ئوقۇغۇچىلارغا خاتىرجەملىك ۋە كۆڭۈل ئازادلىكى شارائىتى يارىتىش، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىمۇ ئىناقلىق ئاساسىدىكى ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىش كەيپىياتىنى يارىتىش كېرەك.

2. ئوقۇتقۇچى سەۋىرچان تىخىشغۇچىدىن بولۇشى لازىم

دەرس ئۈستىدە ئوقۇتقۇچى بىلىم بېرىش بىلەن بىرگە كۆپ ۋاقتىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشىقكە قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خام سۆزلەرنى، تېكىستنى ئوقۇش، جۈملە تۈزۈش، تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىش، تېكىست مەزمۇنىدىكى چوڭقۇر ئابزاسلارنى

مۇنازىرىگە سېلىش، ئەمەلىيەتكە باغلىغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچكى تىل بايلىقىنى ئېچىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئۇنى تاشقى تىلغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش، تەسۋىرلەش، سۆزلەش، يىغىنچاقلاش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش مەشىقى ئېلىپ بارغاندا، ئوقۇتقۇچىنىڭ سەۋىرچانلىق، زېرەكلىك بىلەن ئاڭلىشى ناھايىتى مۇھىم. دېمەك، باشقىلارنىڭ سۆزىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاشنىڭ رولى دەرس «ئۇتۇش» تىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل پوزىتسىيىدە كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىشى، ئوقۇغۇچىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ ئۆلچەملىك بولغان، بولمىغانلىقى، سۆزلەرنى توغرا ئىشلەتكەن، ئىشلەتمىگەنلىكى، تۈزگەن جۈملىلىرىنىڭ ساغلام بولغان - بولمىغانلىقى، ئانالىز قىلىش، ھۆكۈم چىقىرىش، ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق قابىلىيەتكە ئىگە بولغان - بولمىغانلىقىغا توغرا ھۆكۈم چىقىرىشى، خاتا جايلارنى ئوچۇق، سەمىمىيەتلىك بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك. بىزنىڭ ئوقۇتۇش ئويىڭىمىزنىڭ كۆپ قىسمى يىراق، چەت رايونلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار - دۇر، ئۇ رايونلارنىڭ خەنزۇچە تىل ئىشلىتىش شارائىتى ياخشى بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئىنتايىن ناچار تەلەپپۇز بىلەن خاتا ھەتتا ئوڭ - تەتۈر سۆزلىگەن ھالەتتىمۇ، زېرىكەستىن سەۋىرچانلىق بىلەن ئاڭلاپ تۈزىتىش بېرىش، توغرا سۆزلىگەنلەرگە توغرىلىقنى ئىسپاتلاپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ياخشى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھۈرمىتىگە، ئىشەنچىگە ۋە كۆڭۈل بېرىشىگە ئېرىشىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىغا يېقىنلىشىدۇ ھەم ئۆز دوستىدەك بىلىپ ئوقۇتقۇچىغا ئوي - پىكىرلىرىنى يۈرەكلىك ئىپادىلەيدۇ. چۈشەنمىگەن دەرىجىسىنى ئىككىلەنمەي سورىيالايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا تىل ئىپادىلەش قابىلىيىتىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ ھەم خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىدا مۆلچەرلىگەن ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

تاك سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى

زەيتۇنە توختى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تاك سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئالغان.

تاك سۇلالىسى قانۇنىنىڭ 6 - جىلدىدا: «تاك سۇلالىسىنىڭ ۋەدى يىللىرىدا كەيخاڭ قانۇنىنىڭ باب، ماددىلىرىنى ئۆلچەم قىلىپ قانۇن تۈزۈپ چىقىش تەۋسىيە قىلىنغان» دېيىلگەن. بۇ ۋەدى قانۇنىنىڭ كەيخاڭ قانۇنىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تاك تەيزۇڭ بىن شىمىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، قانۇن چىقىرىش ئىشلىرى كۈچەيتىلگەن. ئۇ جاڭسۇنئۈچى ۋە فاك شۇنلىن قاتارلىق كىشىلەرگە ۋەدى قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن جېنگۇەتنىڭ 11 - يىلى «جېنگۇەن قانۇنى» تۈزۈپ چىقىلغان، ئۇ يەنىلا 12 باب 500 ماددىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «كونا تاڭنىڭ جىنايىتى ئىشلار قانۇنى تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: جېنگۇەن قانۇنىدا «سۇي سۇلالىسىنىڭ قانۇنىغا قارىغاندا، ئۆلۈم جازاسىغا دائىر ماددىلاردىن 92 ماددا قىسقارتىلدى، سۈرگۈن قىلىش ۋە قاماق

لى يۈەن^① ۋە ئۇنىڭ ئوغلى لى شىمىن ئاقسۇڭەك بىرۈكراتلار گۇرۇھى سۇي سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مېۋىسىنى تارتىۋېلىپ، مىلادى 618 - يىلى تاك سۇلالىسىنى قۇردى. بۇ فېئوداللىق ھاكىمىيەت مىلادى 907 - يىلىغىچە 290 يىل ھۆكۈم سۈردى. تاك سۇلالىسى ئېلىمىز تارىخىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تازا يۈكسەلگەن مەشھۇر فېئوداللىق سۇلالىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بۇنداق گۈللىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت.

تاك سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىلگىرىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بىر مۇنچە قانۇنلارنى تۈزۈپ چىققان. ۋەدى قانۇنى بۇ قانۇنلار ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر قانۇن بولۇپ، ئۇ مىلادى 624 - يىلى (ۋەدەنىڭ 7 - يىلى) تاك سۇلالىسى جەمئىيىتىنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، كەيخاڭ قانۇنى ئۆلچەم قىلىنىپ تۈزۈپ چىقىلغان، ئۇ 12 باب 500 ماددىنى ئۆز ئىچىگە

① لى يۈەن - شەنشى، مەنشى، گەنسۇ ئەتراپلىرىدا ياشىغان چوڭ فېئودال.

جازاسىغا دائىر ماددىلاردىن 71-ماددا قىسقارتىلدى. جىنايىتى ئىشلار قانۇنىدا ئەيىبلەردارلار جازاغا تارتىلسا، ئۇلارنىڭ ئىسمى رويخەتتىن چىقىرىپ تاشلىنىپ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. (ۋۇدې) قانۇنىنىڭ كېرەكسىز بەرلىرى چىقىرىپ تاشلاندى. ئېغىر جازا يېنىك جازاغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ، جېنىگۇەن قانۇنىنىڭ يەنىلا سۈي سۇلالىسى ئەيخۇاڭ قانۇنىنى ئۆرنەك قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنى، ئەمما ئۇنىڭدا ۋۇدې قانۇنىغا قارىغاندا خېلى كۆپ ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تاك گاۋزۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ئەلى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» پرىنسىپىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان. ئۇنىڭ بۇيرۇقى چۈشۈرۈشى بىلەن، چاڭسۇن ۋۇجى، لىجى، يۈجىنىڭ قاتارلىق كىشىلەر ۋۇدې، جېنىگۇەن قانۇنلىرى ئاساسىدا 12-باب 502-ماددىلىق «يۇڭخۇي قانۇنى»نى تۈزۈپ چىققان ۋە بۇ قانۇن يۇڭخۇينىڭ 2-يىلى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلانغان. يۇڭخۇي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىشتىكى پىرىنسىپلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى ئايدىنلاشتۇرۇش مۇچۇن، يۇڭخۇي قانۇنى ماددىسىدا، ماددا، جۈملىمۇ، جۈملە ئىزاھلانغان. بۇ «شەرھ» دەپ، كېيىنكى دەۋرلەردە «تاك سۇلالىسىنى قانۇنىنىڭ شەرھى» دەپ ئاتالغان. «يۇڭخۇي قانۇنى شەرھى» (تاك سۇلالىسى قانۇنىنىڭ شەرھى) ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئالتە قانۇنى» نىڭ ھازىرغىچە تولۇق ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا قانۇنلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

«يۇڭخۇي قانۇنى شەرھى» ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن بولۇپ، ئۇ چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەدەلىيە تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر. «ئالتە قانۇن» ،

«باشقۇرۇش قانۇنى» ، «مائارىپ قانۇنى» ، «قائىدە يوسۇن قانۇنى» ، «سىياسى ئىش قانۇنى» ، «جىنايىتى ئىشلار قانۇنى» ، «كەسپ ئىشلار قانۇنى» دىن ئىبارەت ئالتە قانۇن كۆرسىتىدۇ.

سۇلالىسىنىڭ ئالتە قانۇنى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي مەمۇرىي ئىش قانۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈ چىقىلىشى فېئوداللىق قانۇن چىقىرىش تارىخى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە قانۇنى تۈزۈلگەندىن كېيىن، مەمۇرىي قانۇن جىنايىتى ئىشلار قانۇنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل قانۇنغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىلا ئىككى چوڭ قانۇن جىنايىتى ئىشلار قانۇنى ۋە مەمۇرىي قانۇن پارلىققا كەلدى. دەپمەك تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئالتە قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈشى ئېلىمىزدە فېئوداللىق قانۇن تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىشىگە قارا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قانۇنلاردىن باشقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن سىستېمىسىدا بەش جازا ئون قەبىھ جىنايەت سەككىزگە ئېتىبار بېرىشتەك بىر قانچە خىل قانۇنمۇ تۈزۈپ چىقىلغان. بەش جازا: دەرى ئۇرۇش، كالتەكلەش، قاماپ قويۇش، سۈرگۈر قىلىش ۋە ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت بەش جازا ئىش كۆرسىتىدۇ. ئون قەبىھ جىنايەت، ئاساسلىقى پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئاساسىغا فېئودال دەۋلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە بىۋاسىتە دەخلى تەرۇز قىلىدىغان ھەرىكەتلەرگە قارىتىلغان. ئۇلار: (1) قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش؛ (2) يۈز ئۆرۈش؛ (3) ئاسىيلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش؛ (4) ئەشەددىي يامانلىق؛ (5) يولسىزلىق؛ (6) چوڭ ھۈرمەتسىزلىك؛ (7) ۋاپاسىزلىق ۋە ھازا تۇتماسلىق؛ (8) ئىنناۋ بولماسلىق؛ (9) شەپقەتسىزلىك؛ (10) ئىچكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشتىن ئىبارەت. سەككىزگە ئېتىبار بېرىش ۋېي قانۇنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى قانۇنىدا تېخىمۇ

مۇكەممەللەشتۈرۈلۈش. سەككىزگە ئېتىبار بېرىش فېئودال ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارنى قوغداش ھەققىدىكى قانۇن بولۇپ، ئۇ پادشاھنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىغا ئېتىبار بېرىش، سادىق كونا خىزمەتچىلەرگە ئېتىبار بېرىش، داڭسىمەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، قابىلىيەتلىكلەرگە ئېتىبار بېرىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارغا ئېتىبار بېرىش، ئەمگەك سىڭدۈرگەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، مېھمانلارغا ئېتىبار بېرىشتىن ئىبارەت.

ئېتىبار بېرىلىدىغان كىشىلەر ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تېگىشلىك جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە گۇناھنى ئەمەلى بىلەن كەچۈرۈم قىلىشقا، گۇناھنى پۇل بىلەن يۇيۇشقا بولاتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن بولغاچقا، بۇ قانۇنلار كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ئۆرنەك بولغان. تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق قانۇن تۈزۈم تەرەققىياتىدا ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئېچىشتەك رول ئوينىغان. مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن، پەرمان، نىزاملىرى ئاساسىدا، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا تۈزۈلگەن. يۈەن سۇلالىسىنىڭ «جىيۈەن يېڭى نىزامى»^① نىڭ مەزمۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 12 بابلىق قانۇنى بىلەن ئوخشاش بولغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تۈزۈلگەن «بۈيۈك مىڭ سۇلالىسى قانۇنى» مۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىنى ئاساس قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى لى شىنجاڭ بۇ ھەقتە: «بۈگۈنكى كۈندىمۇ تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك» دېگەن، مىڭ تەيزۇڭ^② ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى چىڭ خاندانلىقىنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. دېمەك، كېيىنكى

سۇلالىلەردىن تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىنى ئەينەن ئىشلەتكەنلەرگە، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەنلەرگە بولغان.

تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا جۇڭخۇا قانۇن سىستېمىسىدىكى بىر نامايان دە بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئاسىيا قىتئەسىدىكى بەزى مەملىكەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئىران، ياپونىيە، چاۋشيەن، ۋيېتنام قاتارلىق ئەللەرنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى دۇنيادىكى تۆت چوڭ قانۇن سىستېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيە پادشاھى داباۋنىڭ 1-يىلى (مىلادى 761-يىلى) تۈزۈلگەن «داباۋ قانۇنى» ۋۇدې، جېنگۈەن، يۇڭخۇي قانۇنلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن، بولۇپمۇ يۇڭخۇي قانۇنىنىڭ مەزمۇنلىرى ئۇنىڭغا كۆپرەك كىرىگۈزۈلگەن. «داباۋ قانۇنى» 6 قىسىم، 12 باب بولۇپ، بۇ قىسىم ۋە دىيالارنىڭ نامى ۋە ئالدىن كېيىنلىك تەرتىپى تاڭ سۇلالىسى قانۇنىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغان، پەقەت بەزى ماددىلار يېڭىدىن قوشۇلغان، بەزى ماددىلار قىسقارتىلغان. چاۋشيەننىڭ قانۇنىمۇ باب، ماددا جەھەتتە تاڭ سۇلالىسى قانۇنىغا ئوخشاش بولۇپلا قالماي، مەزمۇن جەھەتتىمۇ تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنى ئۆرنەك قىلغان.

تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلىرىدا، خەلقىنى ئەمەن تاپقۇزۇپ، خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يېنىكلىتىش، سىنىپىي زىددىيەتنى پەسەيتىش، پۇقرالارنىڭ مالىيەچىلىقتىن كېيىن

① «جىيۈەن يېڭى نىزامى» — يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان تۇنجى نىزام قانۇن.

② مىڭ تەيزۇڭ — مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادشاھى.

ئارام ئېلىۋېلىشقا، ئۆي - ماكانلىرىنى قايتا گۈللەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت روھنى ئەكس ئەتتۈرۈگەن. تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن سىستېمىسىغا ئايلىنالىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب شۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈملىرى قانۇن چىقىرىش ئىشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن جېنگۈەننىڭ 2 - يىلى لى جى دېگەن ۋەزىرىگە: «ھەرقانداق ئىشتا چوقۇم تۈپ ئاساس بولۇشى كېرەك ... دۆلەت پۇقرالارنى ئاساس قىلىدۇ ... دۆلەت يولغا قويغان قانۇننىڭ كەڭ ۋە ئادىل بولۇشى تىنچ ۋەزىيەتتە ئەمەلگە ئاشىدۇ»، «پۇقرالارنى ۋە دۆلەتنى ئەمىن تاپقۇزۇش پادىشاھنىڭ ئىقتىدارىغا باغلىق، پادىشاھ پۇقرالارغا پايدا يەتكۈزۈشى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشى، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا پۇقرالار خۇشال بولىدۇ» دېگەن. مۇشۇنداق يېتەكچى ئىدىيەگە ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئەخلاقى ئاساسىي ئورۇنغا، جازانى قوشۇمچە ئورۇنغا قويغان، قانۇننى ئاددىيلاشتۇرۇپ، جازانىڭ تۈرلىرىنى قىسقارتقان.

تەيزۇڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، «ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، قانۇننىڭ كەڭ ۋە ئادىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش

كېرەك» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە قانۇننىڭ ئىزچىللىقى ۋە مۇقىملىقىغا ئەھمىيەت بەرگەن. جېنگۈەننىڭ 11 - يىلى تەيزۇڭ خان ئۆزىنىڭ ۋەزىرىنى: «ئەمىر - پەرمانلارنىڭ شەكلى مۇقىم بەلگىلەنمىسە، كىشىلەر ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساختىپەزلىك كۆپىيدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى فېئوداللىق ئىقتىسادىي بازىنى ۋە پادىشاھ ھوقۇقىنى قوغداشنى يادرو قىلغان، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى قانۇن چىقىرىش ئەمەلىيىتى ۋە ئەدلىيە ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە خىل جىنايىتى ئىشلار قانۇننى تۈزۈپ چىقىپ، جازالاش تۈزۈمى ۋە ئەدلىيە پىرىنسىپلىرىنى ماددىلاشتۇرغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇھىم تەرەپلىرى ئۈستىدە روشەن بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. دېمەك، تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك، ئەينى دەۋر ئۈچۈن بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان فېئوداللىق قانۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

دۇنيادىكى مىللەتلەر

ئۆمەر موللا

图卢人	تولۇلار	ھىندىستان
图皮人	تۇپىلار	پىرازىلىيە
图皮瓜拉尼人	تۇپى - گۇارانلار	جەنۇبىي ئامېرىكا
图瓦人	تۇۋالار	سىبىرىيە، موڭغۇلىيە
突尼斯人	تۇنىسلار	تۇنىس
土阿莫土人	تۇئاموتۇلار	پولىنىزىيە
土布艾人	تۇبۇئەيلەر	پولىنىزىيە
土耳其人	تۈركلەر	تۈركىيە
土库曼人	تۈركمەنلەر	تۈركمەنىستان
托巴人	توبالار	شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا
托贝洛人	توبېلۇلار	ھىندونېزىيە
托达人	تودالار	ھىندىستان
托尔特克人	تولتېكلار	مېكسىكا
托霍拉巴尔人	توخۇلاباللار	مېكسىكا
托克劳人	توكېلاۋۇلار	پولىنىزىيە
托拉查人	توراجالار	ھىندونېزىيە
托拉克人	تولاكلار	ھىندونېزىيە
托米尼人	تومىنلار	ھىندونېزىيە
托斯克人	توسكلار	ئالبانىيە
托托纳克人	توتوناكلار	مېكسىكا
托亚拉人	توتالالار	ھىندونېزىيە

**Journal of Xinjiang University (Philosophy
and Social Sciences, Uygur Edition)**

No. 3. 1995. (Total: No. 63)

Contents

Several Points about the Sense of Economic Lehal System .....
..... Fuzhaozhung (translated by Akbar Husayin)

The successor of the Sogd people and Their Culture ..... Abduxukur Muhammad Imin

Some Points about the Editorial Work ..... Akbar Husayin

On Zunun Kadir ..... Azat Sultan

The Development about the Theory of Figure Images ..... Abdulla Muhammad

The Major Way to Develop the Socialistic Market is Cooperating and opening to the Foreign
Countries ..... Hakim Zunun

About the Establishment of the Modern Business System ..... Kulya

The Necessity about the Perfect Making of the local Economic Laws and Regulations ..
..... Rixat Momun

Several Problems about the Administrative Compensation ..... Gulbahar Niyaz

The use of Equivocal Inference in Judicial Practice ..... Hasanjan turdi

The Guide Factors of Early Marriage and the Preventive Measures about It .....
..... Hamra Muhammad

A Thorough Inquiry about the Uyghur Hair in Braids ..... Ahmad Sulayman

On the Word «Qi'at» Which Is Mentioned in "Oghuz Biography" ..... Tursun Hushur

On Gaochang Uyghur Education ..... Chiman Najmidin

About Dictionary and Its Significance ..... Ravaydulla Hamdulla

The Discussion on the Improvement of the Teaching Quality in Chinese Language .....
..... Wang sumei

The Law of Tang Dynasty and Its Position in the History of China Legal System .....
..... Zaytuna Tohti

The Ethnic Nationalities in the World ..... Omar Molla

主编：艾克拜尔·侯赛因
副主编：克尤木·库尔班

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

تەھرىر بۆلۈمى

新疆大学

JOURNAL OF XINJIANG

UNIVERSITY

(哲学社会科学维文)

季刊

发行范围：公开发行

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۆسى

شىنجاڭ داشۆسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار مۇستەمىلى

قوبۇل قىلىندۇ

خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1035/C

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالىت نومۇرى: 58-13

باھاسى: 2.00 يۈەن.

ISSN 1005-5878

9 771005 587001